

श्रीसिद्धसेनदिवाकरविरचितः

न्या या व ता रः

श्रीदेवभद्रसूरिकृतटिप्पनसंज्ञितश्रीसिद्धर्षिगणिकृतटीकासहितः

वैद्यधंशोद्भवेन श्रीपरशुरामशर्मणा

आङ्गलोपोद्भासटिप्पन्यादिभिः पूरकतः

त च

मोहमयीस्थ-

श्रीधिताम्बरजैनमहासभया प्रकाशितः

धीरनिर्वाणसंभव २४५५

विश्वमसंभव १९८५

PREFACE

THE University of Bombay has prescribed the Nyāyavātāra of Siddhasena Divakara for the B A Examination in Sanskrit for 1929 and 1930. It is for the first time in this University that a manual of Jain Logic is being prescribed in the University curriculum to be studied along with and, in my opinion, in relation to, a manual of Brahmanic Logic, the Saptapadārtha of Śivaditya and I was wondering how students and teachers would take to this study without a suitable edition of the Nyayavatāra. There are indeed some editions of the book already published one by the Hemacandrācāryasabha of Patan 1917, with the vivṛti of Siddharṣi-gaṇi and the tiṭṭhāna of Devabhadrā (called Rajasekhara there by mistake, see Introduction), which is now out of print, another by Dr Satish Chandra Vidyabhusana in 1915 (second edition) published at Arrah by the late Devendra Prasad, containing the text, extracts from Siddharṣi's commentary, an English translation and a few notes, copies of this edition also are not easily available. Still another, by Pandit Sukhalalji of Ahmedabad, 1926, with a Gujarati translation and notes, which cannot be used by all students of the University. When, therefore, a proposal was made to me by the Secretaries, Shri Jain Svetamber Conference, Bombay, through my friend Mr Mohanlal B Jhaveri, B A (Hons), LL B, Solicitor, Bombay, that I should undertake an edition of the Nyayavātāra for the use of the University student, I gladly accepted it, and the Conference generously undertook to bear the entire cost of publication.

There is another happy circumstance connected with this publication. Three excellent MSS from Patan, two of Siddharṣi's Vivṛti and one of Devabhadrā's tiṭṭhāna (the paper cover of

this Ms mentions *Rajasekhara* as its author), were made available to me for fresh collation,—for, the Pātan edition was based upon these very Mss, it seems,—which eventually enabled me to give a better text of the *vivṛti* as also of the *ṭippana*. It is for the first time in the history of the Pātan Bhandars that Mss were lent to scholars living outside the walls of the ancient capital of Gujarat, and I feel it a great honour to have been the first recipient of this favour. I tender my most hearty thanks to *Pravartaka* *Shri Kantivijayaji* of Pātan, who was instrumental in procuring the Mss for my use, and to *Shet Manilal Surajmal* of Bombay for his efforts in this direction. My grateful thanks are also due to *Sheth Nagindas Karamchand* and *Sheth Chinubhai Lalbhai*, the secretaries of the *Shri Jain Svetamber Conference*, Bombay, for the honour they have done me in entrusting this work to me.

Before concluding I tender my hearty thanks to my friend and colleague, *Professor Dr V. G. Paranjpe* for the careful and excellent printing of the work at his *Āryasaṁskṛti Press*

Willington College, }
13th Nov. 1928. }

P. L. Vaidya

INTRODUCTION

Logic was mixed up with metaphysical matter in the early writings of Jains known as Āgamas as in the writings of other Indian religious sects. When logic and metaphysics

come into conflict, the religious mind would accept the authority of the sacred text, calling it as a śābda pramāṇa and reject pure reasoning

*Jain Logic before
Siddhesena Divakara*

unsupported by scriptures as mere speculation. It is natural, therefore, that scriptures are regarded more authoritative than mere reasoning and consequently the logician occupies an inferior or subordinate position in Indian religious thought. The logical mind however was fairly active and its terminology seems to be in vogue even in the oldest records of the Jains, the Pūrvas, the Āngas and the Upāṅgas collectively known under the general name Āgama Sacred Literature. From these works it appears that in the treatment of knowledge there existed from very early times a school of metaphysicians who divided knowledge into five varieties, mati, śruta, avadhi, manah-paryaya and kevala, while the school of logicians would have it into parokṣa and pratyakṣa. They included, in parokṣa, it seems, the sources of valid knowledge pratyakṣa, anumāna, upamāna and āgama. The logician's method of treating a subject came often in conflict with the one found in the āgamas and there are traces of an attempt made to accord the apparently divergent views of the metaphysician and the logician. It was always difficult for the logician as follower of a religious sect to completely break off from tradition and hence the traces of attempts at compromise, even in the Nyāyavārtā, as will be noticed later.

The oldest literature of the Jains, the fourteen Pūrvas, are now lost, from the description of the contents of these works

as given by Sakalakīrti (15th century A. D.) in his *Tattvārthasara-dīpikā*, we learn that the second book of the *Purvas* was called *Agranyā* and contained an exposition of the principles of metaphysics

Logic in the Sacred
Literature of Jains

and logic. We have now no means to ascertain the nature of the treatment of logic in this book. The *Dṛṣṭivāda*, the twelfth anga of the sacred literature of the Jains, which is said to have preserved portions of the *Purvas* is also lost, leaving us totally in the dark as to the nature of the logic treated there. This subject, however is cursorily referred to in the several *āgamas* now extant such as *Bhagavatu Sthānanga*, *Anuyogadvara* and *Nandisūtra*. We find there the description of *naya* the method of comprehending things from particular stand points. The term *hetu* found in these works has two meanings (a) Valid knowledge derived from *pratyakṣa anumāna upamāna* and *āgama* (हेतु चतुर्विधे पश्यते । त जहा-पञ्चस्वे अगुमाणे उवमे आगम), (b) Reason, i. e. inference based on reason of four kinds -

अग्निं त अग्निं सो हेतु, अग्निं त नग्निं सो हेतु ।

नग्निं त अग्निं सो हेतु नग्निं त नग्निं सो हेतु ॥

i. e., as Dr. Vidyabhusana puts it (1) This is because that is there is a fire because there is a smoke (2) This is not, because that is. It is not cold because there is a fire (3) This is, because that is not. It is cold here because there is no fire, (4) This is not, because that is not. There is no *S'āṃsapa* tree here because there are no trees at all. It can be seen from this that the form of syllogism was being gradually evolved in the period of the *āgamas*.

Our knowledge of the system of logic as known to the *āgamas* is thus very scanty, yet, in

Logic with Bhadrabahu

the age of Bhadrabahu who lived between 433 and 357 B. C. the science

seems to have been considerably developed, for there is, in his *Niryukti* (verses 49-150) on the *Daśavaikalika*, chapter I

an elaborate discussion on the form of syllogism which with him is only of secondary importance. He says —

त्रिणवयण सिद्ध चेव मण्यए, कयई उदाहरण ।

आसज्ज उ सोयार हेऊ वि कहिचि मण्येजा ॥ ४९ ॥

कयइ पचावयव दसहा वा सम्बहा न पडिसिद्ध ।

न य पुण सव्व मण्यइ हन्दी सविआरमक्खाय ॥ ५० ॥

‘The word of Jinas stands in no need of proof, yet to suit the capacity of the hearer they sometimes give an illustrative narrative (उदाहरण) and sometimes they use a syllogism (हेतु). At places they use a syllogism consisting of five parts, as also a syllogism of ten parts.’ The use of the illustrative narrative, though not rejected is not made on every occasion, and sometimes it is accompanied by a counter-illustration.’ The five parts of a syllogism with Bhadrabāhu appear to be the same as in the Nyayasutra of Gautama, I 1 32 and the ten parts as in the following verse —

ते उ पएण विमटी हेउ विमटी विवक्ख पडिसेहो ।

दिट्ठेता आसज्जा तण्हिसेहो निगमन च ॥ १३७ ॥

These (ten parts of a syllogism) are — (1) the proposition *pratijñā*, (2) the elucidation of the proposition *pratijñā vibhakti*, (3) the reason *hetu*, (4) the elucidation of the reason *hetuvibhakti*, (5) the counter-proposition *vipakṣa*, (6) the opposition to the counter-proposition *vipakṣapratishedha*, (7) the illustration *dṛṣṭānta*, (8) questioning the validity of the illustration, *ālāṅka*, (9) the meeting of the question, *āśāṅkapratishedha* and (10) the conclusion *nigamana*. It will thus be seen as Pandit Sukhalāli has rightly observed that the use of the syllogism in its full form was first made in the age of Bhadrabāhu, of course to illustrate and strengthen the religious tenets.

In the *Tattvārthadhigamasutra*, I 6 12 and the *Bhāṣya* thereon *Umāsvāti* (about 85 A D) discusses questions relating to

logic With him *pramāna* is both valid knowledge as also the sources of valid knowledge : *Pramāna* according to him is of two kinds (a) *paroksa* indirect knowledge which the soul acquires through the medium of sense-organs and (b) *pratyaksa* direct knowledge which the soul acquires without any external agency such as sense-organs *Paroksa* includes *mati* and *śruta* which in their turn include the four sources of valid knowledge *pratyaksa*, *anumana* *upamāna* and *agama*, while *pratyaksa* includes *avadhi* *manahparyaya* and *kevala* It should be carefully noted here that according to *Umasvati* and other older Jains all perception by sense-organs is *paroksa* which word thus has exactly the opposite sense of the one it has with the Brahmins Buddhists and later Jains The difference between the earlier and later Jains in this regard is composed by *Jinabhadra* in his *Vīṣṇavaśyaśakabhasya* by a sort of quibble —

एगतेण परेखु लिङ्गियमोदाइय च पच्चक्ख ।

इन्द्रियमणोमव ज त सववहारपच्चक्ख ॥ १५ ॥

Inference is absolutely *paroksa* so also *avadhi* and other varieties of knowledge (i.e. *manahparyāya* and *kevala*) but knowledge produced by contact of the mind and sense organs (with the object) is a *samīvyavaharika* *pratyaksa* *Bhatta Akalanka* also in his *Laghiyastraya* divides *pratyaksa* into *mukhya* real and *Samīvyavaharika* apparent in order to close up the difference between the earlier and later writers

Another aspect of Jain logic which I would like briefly to indicate here is the topic of the *nayas* or methods of comprehending things from particular standpoints There are mentioned two *nayas* the *dravyarthika* and the *paryayarthika*, i.e., The *Nayas* modes of regarding things from the point of view of substance and from the point of view of their modifications (*paryāya*) which are inherent in the substance The number of *nayas* is also five as with *Umasvati* in his *Pattvarthā* *Uhgama* 1.34 and with the three sub-varieties of *Śabda* mentioned by him seven as with *Siddharsi* (see page 74) It is this

theory of regarding things from different standpoints that gives the famous Jain doctrine of many possibilities, the Anekantavāda or Syadvāda

The successors of Umasvāta in both the sects of the Jains did not make any further solid contributions to the formation of the science of pure logic as a distinct branch of study. Perhaps they were able to controvert the opponent's views by resorting to methods as known to the āgamas or they might have made use of the terminology of the Brahmanic and Buddhist logic for all practical purposes, as works like *Yuktyanuśāsana* of Samantabhadra bear this statement out. When we come to Siddhasena Divākara, however we see a sudden change. He wanted to controvert the views of strong opponents like the Buddhists who had perfected the science of pure logic from the point of view of their own religion and composed this manual *Nyayavatara* to refute their erroneous views on certain problems of logic. It is on this account that Siddhasena Divākara gives us in his manual a polemic against the Buddhists. His claim, thus to be the first Jain writer on pure logic is well founded.

The information available about the life of Siddhasena Divākara is as scanty as in the case of many other writers in Sanskrit Literature. In one of the *Dvātrīṃśikas* he gives his name as Siddhasena, while tradition is uniform in calling him Siddhasena Divākara. Our only authority for his life is the *Prabhavakācarita* where it is said that Siddhasena Divākara was the pupil of Vṛddhavadisuri and received the name of Kumudacandra at the time of his ordination. There are many legends about him to the effect that he converted king Vikramaditya of Ujjayini to Jainism, that he split by the efficacy of his prayers the *linga* of Rudra in the temple of Mahakali and called forth the image of Parśvanatha by reciting his *kalyāṇamandirastotra* (see Vidyabhusana's edition of *Nyaya*, page 2). It is difficult for want of any historic evidence

to find the truth from such legends and readers therefore should take them to be for what they are worth.

Siddhasena Divakara is said to be the author of 32 small tracts in Sanskrit called the *Dvatrīṃśikas*, each of which contains 32 stanzas. He also wrote a small tract in Prakrit, the *sammatisūtra* or *Sammattitarka*. His *Nyāya*

His work *avātara* is regarded as one of the 32 tracts of 32 verses. His fame as a great poet, a learned scholar and the first and systematic writer on Jain logic rests on these works. It is therefore worthwhile examining the nature and contents of his works to enable us to appreciate his greatness.

Of his *Dvatrīṃśikas* only twenty-one, or with the *Nyāyavātara*, twenty-two, are available in the edition of the *Jainadharma-prasāraka Saṁhā* of Bhavnagar (1965 Vikrama 1908 A D), the remaining ones are not yet traced. Only fifteen of the so called *Dvatrīṃśikās* consist of 32 stanzas the 15th, the 19th and the *Nyāyavātara*, as will be shown later, consist of 31 stanzas, the 8th has 26, the 11th 28, the 10th 34 and the 21st 33 stanzas.

The subject matter of these tracts falls into two distinct groups. The first group consists of 8 tracts including the 10th called *Jinopadeśa*, all of which are hymns in honour of Jina Mahāvīra. Siddhasena Divakara's fame as poet rests on these *stutis*. Hemacandra refers to them as *mahārtha* pregnant with sense क सिद्धसेनस्तुतये महार्थः. In his *Siddhahemacandra Grammar* he gives a phrase अनुसिद्धसेन वचय to say that all other poets are inferior (अनु) to Siddhasena. The tracts can be correctly described as didactic poems rather than devotional ones with frequent flashes of high poetic gift. The style is ornate and appears to be post Kālidāsa, the images characteristic of the age of Kālidāsa, Bāṇa and Bhavabhūti. The variety of metres used (उपज्ञानि पुष्पिताम्रा, वैतालिक्य, वक्षस्य शालिनी, मुद्रप्रपाद, वसन्तविल्व, पृथ्वी हरिणी and मन्दारान्ता) with the usual अनुप्रास,

tures, we are not partial to the view of consecutive production, still we hold that the view of the Jinas in this matter (as stated in the scriptures) cannot be interpreted otherwise" Muni Jinavijaya regards that Jinabhadra is here criticising the view of Siddhasena Divākara expressed in his Sammatitarka. I do not agree with Muni on this point, his reasoning in the first place, is not correct, I would rather come to exactly the opposite conclusion.

It should be noted first of all that Jinabhadra does not mention Siddhasena Divākara by name, and there is no proof to show that the view criticised by Jinabhadra was exclusively the view of Siddhasena. Let us refer to the discussion of the topic as given in the Sammatitarka ॥ 3-23. The discussion opens with the following verse —

वेदं मणन्ति जइआ जणइ इइआ न पावइ जिण वि ।
सुत्तमवलम्बमाणा तित्थयरासायणाभीरु ॥ ३ ॥

Here Siddhasena Divākara first indicates that some people, dependent upon Sutra (S'ruta or Scriptures) maintain the view that Jina cannot have the simultaneous production of Jñāna and darśana. There must have existed long before Jinabhadra and Siddhasena views contradictory to scriptures and there must have been refutations also of these views. It is clear that Jinabhadra and Siddhasena Divākara do not ultimately agree on this point. Jinabhadra, however, in a tone of apology, declares his absolute faith in scriptures while Siddhasena would not mind boldly putting forward a view opposed to scriptures. I am inclined to think that सुत्तमवलम्बमाणा कइ of the above verse refers to the views of Jinabhadra and taunts him for his weakness. At any rate, the argument of Muni Jinavijaya would not throw any light on the relative age of Jinabhadra and Siddhasena Divākara, and even if it did, it would mean that Siddhasena was older than 588 A D.

Dr Satish Chandra Vidyabhusana in his History of the Medieval School of Indian Logic says: 'It is therefore very probable that Valakasmaditya and his contemporary Siddhasena Divākara lived at Ujjayini about 533 A D. I am inclined to

tures, we are not partial to the view of consecutive production, still we hold that the view of the Jinās in this matter (as stated in the scriptures) cannot be interpreted otherwise." Muni Jinavijayaji regards that Jinabhadra is here criticising the view of Siddhasena Divākara expressed in his *Sammatitarka*. I do not agree with Muni on this point, his reasoning in the first place is not correct, I would rather come to exactly the opposite conclusion.

It should be noted first of all that Jinabhadra does not mention Siddhasena Divākara by name, and there is no proof to show that the view criticised by Jinabhadra was exclusively the view of Siddhasena. Let us refer to the discussion of the topic as given in the *Sammatitarka* ॥ 3-23 : The discussion opens with the following verse —

देह मयन्ति जइआ जणइ तइआ न पणइ विज वि ।

सुसमवत्तम्बमाणा विवरतासपणासीर ॥ ३ ॥

Here Siddhasena Divākara first indicates that some people, dependent upon Sūtra (S'ruta, or Scriptures) maintain the view that Jina cannot have the simultaneous production of Jñāna and darśana. There must have existed long before Jinabhadra and Siddhasena views contradictory to scriptures and there must have been refutations also of these views. It is clear that Jinabhadra and Siddhasena Divākara do not ultimately agree on this point. Jinabhadra, however, in a tone of apology, declares his absolute faith in scriptures while Siddhasena would not mind boldly putting forward a view opposed to scriptures. I am inclined to think that सुसमवत्तम्बमाणा &c of the above verse refers to the views of Jinabhadra and taunts him for his weakness. At any rate, the argument of Muni Jinavijayaji would not throw any light on the relative age of Jinabhadra and Siddhasena Divākara, and even if it did, it would mean that Siddhasena was older than 588 A D.

Dr Satish Chandra Vidyabhusana in his *History of the Medieval School of Indian Logic* says: "It is therefore very probable that Vikramaditya and his contemporary Siddhasena Divākara lived at Ujjayini about 533 A D. I am inclined to

logic, defines *pratyakṣa* in his *Pramāṇasamuccaya* as follows -

प्रत्यक्ष कल्पनापाद नामनात्यायसमुत्तम् ।

In his *Nyāyapraveśa* he defines *pratyakṣa* as

प्रत्यक्ष कल्पनापाद यन्ज्ञान नामजात्यादिव्यवहारहितम्

I reproduce Pandit Vidhu'ekkhara Bhaṭṭacārya's note on this passage from his comparative notes to the Tibetan version of the *Nyāyapraveśa* (COS, XXXIX page 24) T² adds *abhraṇtam* (Tibetan : ma khrul pa) to *kalpanāpodham* as in *Nyāyabindu*. This adjective is absolutely necessary though it is not *originally* used by Dignaga here in the original Sanskrit or in *Pramāṇasamuccaya*. This makes it clear that although the idea of *abhraṇta* might have been latent in the Buddhistic logic since Dignaga's time the real father of the expression in *Dharmakīrti*. I would indeed be glad to change this view of mine if there is any historically acceptable evidence to show the conception of *abhraṇta* in the definition of *Pratyakṣa* in pre Dignaga works on logic. I shall be equally glad to see the same conception in any of the Jain āgamas or later Jain works treating of the topic of knowledge.

I should also like to draw the attention of the reader to verses 6 and 7 above. These verses contain the favourite view of the Yogicāra School on the subject and the object (*grāhya* and *grāhaka*), which both they declare are illusory. This view is dependent on the definition of *pratyakṣa*, and though its origin must be sought in Dignaga's works the scholars who brought the idea to perfection are Dharmapala and his pupil Dharmakīrti. I quote the following from Dharmakīrti's works -

सहोप श्मनियमादमदा नीकतादया ।

भेदश्च भ्रातृत्वज्ञानदृश्यतदाविगदये ॥ - प्रमाणवार्तिककारिका

अवेपयदकाकारा यथा भ्रातृत्वरीक्षते ।

विभेनलक्षणप्राज्ञमाद्वान्तरविष्टवा ॥

तथा कृतव्यवस्थेय केलादिज्ञानभेदवन् ।

यदा तदा न सत्त्वाद्या प्राज्ञमाद्वलक्षणा ॥ - प्रमाणवार्तिककारिका

नायाज्नुमाय्या जुदवास्तु तस्या नानुमवाज्पर ।

प्राज्ञमाद्वकवधुवात्स्वयमव प्रकाशते ॥ - प्रमाणविनिक्षेप, I

अविभाज्योऽपि युद्धपात्रा विपरीतितदर्थे ।

प्राप्तप्राद्वक्त्रवितिमद्वानिव तस्यत ॥ - प्रमाणविनिर्धय, I.

I do not wish to lengthen the discussion by reproducing verses quoted in the Tīppana of Devabhadra (see for instance page 37) on this topic. From what has been given above, the reader can very well judge for himself and come to the conclusion that verses 6 and 7 above of the Nyāyavatāra unmistakably presuppose Dharmakīrti and the later phase of the Yogācāra school as without them it is difficult for us to explain why Siddhasena Divākara is required to combat these views and emphatically declare

सकलप्रतिभातरय आतडासिद्धिस्तुम् ।

प्रमाण स्वाम्यनिर्धायि द्वयसिद्धी प्रतिपत्ति ॥ ७ ॥

When it is thus clear that Siddhasena Divākara was inspired to write his Nyāyavatāra to combat the views of Dharmakīrti and that if the text of Dharmakīrti had not been before him, he would have taken a different stand and used different phraseology in his work the question of his date is quite simplified. The *terminus a quo* would be the date of Dharmakīrti and the *terminus ad quem* that of Haribhadra. The dates of both these writers are pretty well fixed and are beyond the range of speculation.

The date of Dharmakīrti (635-650 A. D.) is ascertained on three considerations: First he was a pupil of Dharmapala who lived up to 635 A. D. When the Chinese Pilgrim Hsueh Tsang visited India he studied between 629 and 635 A. D. at Nalanda under Śīlabhadra Dharmapala's pupil, secondly, Dharmakīrti was a contemporary of the Tibetan king Sron tsan gam po who lived during 627-698 A. D. He must have been very young in 635 A. D. as Hsueh Tsang does not mention him, while I tsing who travelled over India during 671-95 A. D., mentions Dharmakīrti as having made further improvements in logic after Dignāga. Siddhasena Divākara therefore must have composed his Nyāyavatāra after 650 A. D. As Haribhadra (750 A. D.) quotes him, he must have lived between 650 and 750 A. D.

We therefore conclude, from the available data, that Siddhasena Divakara lived about 700 A D or in the last quarter of the seventh century

This date is further corroborated by the fact that there have been no commentaries on the Nyayavatara before Siddharsa who finished his Upamitibhava prapñca Katha on 1st May 906 A D, and about whose date there is not the least doubt If Siddhasena Divakara had really lived in the 1st century or so, there would certainly have been no dearth of commentaries on a work, which, with all its lateness in date is still the first and a unique one in the history of Jain logic I have said above that the style of his *Stutis* is post-Kalidasaian and smells of the age of Bāṇa and Bhavabhūti

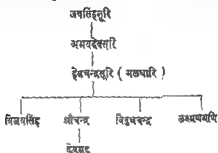
The commentary called *Vivṛti* of Siddharsa or Siddha Vyākhyāṇika that we have printed here is an important commentary and the only one available on the Nyayavatara Its importance can be judged from the fact that it ex-

The Commentaries : plains the text in its proper setting and that it gives us valuable information on the views of Dignāga and Dharmakīrti It may be said that his commentary is as important as the text itself Siddharsa is the author of the famous work *Upamitibhava prapñca Kathā* and of a commentary called *Heyopadeya* on the *Upadeśamālā*, a Prakrit work in verse of Dharmadāsa (see Jain Granthavali, page 171)

The Jain Granthavali also mentions another commentary on the Nyayavatara by Haribhadra, but this seems to be a mistake, based on a reference in the *Bṛhattippanika* a 15th century list of Jain works -यायवतारपूय सिद्धसेनीय तद्वृत्तिर्द्विभिदी The book is not now found in the Patan Bhandars

The author of the *tippana* printed here is Devabhadra As he does not expressly mention his name in the concluding verses or in the colophon, the *tippana* was wrongly attributed to Raja sekharas of the Maladhari gaccha (14th century), a writer of numerous works including a *tippana* on the *Ratnakaravatarika*-

Pandit Jugal Kishore in his Introduction to *Ratnakarandaka*, page 132, and Dr Vidyabhusana in his *History of Indian Logic*, page 206, attribute this commentary to Candraprabha (Śrīcandra?), which statement also is not correct. I give below the genealogy of the Maladhari gaccha, —

Śrīcandra in his Praeasi to the *Munisuvratasāṃkṣarita* in Prakrit has supplied to us this genealogy excepting the name of his pupil of course. The praesi itself is printed in full in the Introduction to *Sopāsanahacama* by Pandit Haragovindadas. In the concluding verses of the tippana Devabhadra mentions Abhayadeva and Hemacandra, or Hema (Maladhari), but does not mention the name of Śrīcandra. The expression *तस्य शिष्यत्वेनेद*, coming immediately after the name of Hemacandra, led scholars to believe that the work was of Śrīcandra or Candraprabha. But the word *Śiṣya* stands for praesiya. The author, however, suggests his name in the expression *सिद्धिभूमि* as Siddharsi has done in a similar fashion (see page 102). Now the question arises as to why Devabhadra did not mention the name of his teacher Śrīcandra. My explanation is that Devabhadra, though formally pupil of Śrīcandra, was studying under him during the life-time of Hemacandra and received inspiration for his studies in Logic from Hemacandra (see the concluding stanza at the end). It is thus no longer a matter of speculation as to the real author of the tippana (see also *Jain Granthavalī*, page 75).

As the date of Hemacandra Maladhari and his pupils is well

defined, there is no difficulty in determining the date of Devabhadrā. One of the pupils of Hemacandra, Lalasmanagani, the author of the *Supasānahacarita* finished this work in 1199 Vikrama, i. e. 1142 A. D. We should take the same date or the second half of the 12th century as the approximate date of Devabhadrā.

I now proceed to examine in detail and to analyse the system of Siddhasena Divakara's logic as represented in his *Nyāyavatara*. In so doing I shall closely follow the text as far as practicable but may draw upon the commentaries for illustrations and controversies, which, in my opinion, are clearly reflected in the text.

Analysis of Nyāyavatara

Pramāṇa or valid knowledge is defined as knowledge which illumines itself and other objects (*Svāpara abhāsi*) and is without any obstruction. The Yogacara school of the Buddhists maintains that valid knowledge concerns itself with its own self without any reference to the object outside as, in their opinion the object outside does not

exist in reality. The Naiyāyikas and others on the other hand, hold that knowledge illumines only the object outside. The Jains however define it as above and compare it to a lamp which illumines itself and other objects besides they say further that this valid knowledge should be such as to be free from obstruction, sometimes people suffering from physical defects such as jaundice see objects differently as also persons holding erroneous views on metaphysical matters as for instance, the Buddhists who regard things as momentary, the knowledge of both these classes of persons is wrong as it comes in direct conflict with actuality and reality. The student should note that this definition of pramāṇa presupposes the views of the Buddhists, the Naiyāyikas, the Mīmāṃsakas and others.

* The figure indicates the number of verse in the *Nyāyavatara* and the letters a, b, c, d, the four padas of the verse.

This *pramāṇa* is of two kinds *pratyakṣa* and *parokṣa*, as there are only two ways, direct and indirect, of perceiving an object (*meyā*, knowable), we perceive objects directly by our senses,

we also perceive them indirectly through

I c-d Twofold
division of valid
knowledge

inference or the word of an authoritative person The Jain scriptures like the *Nandī-sūtra* and *Anuyogadvara* divide *Jñāna* exactly in this manner, only the terms

pratyakṣa and *parokṣa* are used there in a different sense, as has been mentioned above According to Jain scriptures the soul is called *akṣa*, *pratyakṣa* is thus a knowledge which the soul receives directly that is, without the intervention of sense organs, while *parokṣa* is an indirect knowledge which the soul receives through them or through inference or through verbal testimony *Siddhasena Divakara*, on the other hand, uses these terms in a new sense and means by *pratyakṣa* a knowledge received through sense organs, and *parokṣa*, received through inference and verbal testimony, as the commentators have rightly explained on p 15 The student should note here that, while the Buddhists divide *pramāṇas* into *pratyakṣa* and *anumāna* and the Hindu logicians raise this number to four by the addition of *śabda* and *upamāna* or to six by a further addition of *anupalabdhi* and *abhāva*, the Jains invariably divide them into two, as mentioned here in the *Kārika*

The author in the second verse raises an imaginary and common-place objection as to the propriety and necessity of writing a treatise on the nature and use of valid knowledge when they

are known to every one, and replies in the

2-3 An imaginary
objection

third verse by saying that the object of the treatise is to set forth their true nature as some erroneous views are current in this

regard among philosophers.

Pratyakṣa or direct valid knowledge which receives objects not indirectly, i e, in such manner that they are not beyond the

range of sense-organs (aparokṣataya = saksat) This definition of pratyakṣa presupposes the reality of objects which is questioned by the Buddhists

4 & 27 Definition of Pratyakṣa Direct valid knowledge also is of two kinds as the commentator says viz : the practical, Sāṃvya-vaharika and transcendental paramārthika This latter is called kevala, absolute unlimited pure and defined in the 27th verse : 'That direct valid knowledge (pratyakṣa) which is characterised as free from all obstruction is called Kevala or absolute, it illumines for ever the nature of all objects This transcendental perception is received by the soul without the use of sense-organs as the Jain scriptures prescribe it : Of the two varieties of pratyakṣa only the second is supported by the Jain āgama while the first is an innovation of Siddhasena Divākara Jinabhadra and others, to bring their systems in line with those of the Hindus and the Buddhists

Parokṣa or indirect valid knowledge is the opposite of pratyakṣa, it is a knowledge which perceives objects indirectly The soul is still the receptacle of this knowledge but the former receives it not through the intervention of sense-organs, but through inference or verbal testimony It is called parokṣa because of the manner of receiving it (grahaṇakṣayā) indirectly. It is of two kinds, the inference or anumāna and verbal testimony or śabda

4 c-d Parokṣa or Indirect valid knowledge

Anumāna or inference is defined as a valid knowledge which determines the major term (sādhya that which is to be proved), derived through the mark (the middle term, loka or hetu), which is inseparably connected with the major term (sādhya-vinābhū) The inference, according to this definition must consist of the major term (sādhya) the middle term (hetu), the minor term (pakṣa) on which the presence of the major term is to be proved, the illustration to show, or the

lute reality, *paramārthasat*, all phenomena possessing attributes fall, in their opinion into the field of *anumāna*, which has only thus the semblance of reality (see *Nyayabindu* I 4-21). The *Yogācāra* school denies the reality of the world, and hence the object perceived by *pratyakṣa* is unreal to them. The sense-perception thus becomes more or less an illusion, having only a semblance of reality, while *anumāna* based upon this semblance of reality, becomes all illusory. The older school of the Jains, on the other hand, regarded all superhuman knowledge as *pratyakṣa*, corresponding approximately to the *yogipratyakṣa* of the Hindus and Buddhists, while they include all other knowledge in *parokṣa*. They are, however, confirmed realists and would never admit the theory of illusion. Though the meaning of these terms has been altered by the later school of the Jains, they refute the theory of illusion as strongly as ever. That is why *Siddhasena Divākara* says that *pratyakṣa* is not illusory inasmuch as it is regarded as valid knowledge, that it is a valid knowledge and is an illusion, is a contradiction in itself. It is untenable, he says further, that all knowledge, *pratiḥhāsa*, should be illusory, and hence valid knowledge proves its existence (*prasaṁdhyati*) as determining or illuminating its own nature and the nature of the objects perceived on the strength of the reality or existence of the subject and object, *द्वयसिद्धौ प्राप्तायाद्वैतज्ञानायामन्युप-गम्यमानायाम्, स्वस्वार्थलक्षणमुक्तमिष्यते*

Sabda or verbal testimony is defined as a valid knowledge derived from an expression conveying truth, *paramārtha*, not inconsistent with what is conveyed by perception in such manner as to lead one to correct knowledge.

§ 9 *Sabda* or Verbal Testimony There are three conditions which a valid verbal testimony is to satisfy, firstly the knowledge derived from an expression or

words should be such as not to come in conflict with what is perceived by sense-organs, secondly, the object expressed by these words should be real, and thirdly, the expression should grasp the truth. This valid knowledge can be had from the

words of an authoritative and reliable person or from scriptures. These scriptures are first revealed to, or known by, a reliable and competent person, are not to be passed over or disregarded, are not incompatible with the truths derived from perception, impart true instruction, are beneficial to all men and discard all evil path. The eighth verse defines the nature and scope of verbal knowledge in general and the ninth verse, the scriptural knowledge in particular. This latter verse is, in my opinion, an interpolation or a quotation from Samantabhadra's Ratnakarandaka, as has been noticed above.

Having explained the nature of perception, inference and verbal testimony, the author proceeds to show that the aim of valid knowledge is to determine the nature of objects for one's own sake and produce conviction in the mind of others about the same. This Perception and Inference latter aspect of knowledge can be effected only by means of words (*vākya*) which would then be figuratively called *pramāṇa*. We thus see that according to Siddhasena Divākara, valid knowledge, *pramāṇa*, is of two kinds, valid knowledge for one's own sake and valid knowledge for the sake of others, and that verbal expression is the medium through which this valid knowledge is communicated to others. If a person, on seeing a horse, says "I see a horse" then the expression in the words becomes *parārtha pratyakṣa*. If he infers the presence of fire from smoke on the mountain and expresses that inference in words "There is fire because there is smoke", the expression becomes *parārthanumāna*. As has been remarked by Dr. Jacobi, the distinction between *swārtha* and *parārtha* properly applies to *anumāna* only and cannot be extended to *pratyakṣa*. Siddhasena Divākara, however, extends this distinction to *anumāna* and explains in the 11th verse why both *pratyakṣa* and *anumāna* have two varieties. He says - *Pratyakṣa* and *anumāna* both disclose objects which are familiar (*prasiddha*) to us, and as both these kinds of knowledge are a means of communicating the same to others, they are

parārtha, knowledge for the sake of others. The commentator says.— प्रतिपाद्यस्य प्रतीतिं प्रति प्रतिपादकस्य प्रत्यक्षानुमाननिर्णीतार्थप्रकाशनकारणत्वादित्यर्थः. *Buddhists like Dignaga maintain that words spring from fancy alone and hence they cannot have any reference to objects, they, therefore, cannot produce perception.* To this Siddhasena Divakara replies in the 12th verse that a statement expressive of the object ascertained by perception is also called perception, it is so called figuratively because it is the cause of our knowledge. Dr. Vidyabhūṣaṇa gives a nice illustration to explain the idea. The deposition of a witness is taken by the judge as equivalent to perception though in truth the judge has not perceived the fact so deposed.

Pararthanumana, or inference for the sake of others, is defined as a statement expressive of the reason (hetu, linga, middle term) which is inseparably connected with sadhya or that which is to be proved. This statement should consist of pakṣa, minor term, and four or nine other terms according to the form of syllogism chosen. I have

13 Inference for the sake of others already made reference to the ten terms of syllogism above and said that generally a syllogism of five parts is quite sufficient for an average man. Siddhasena Divakara says that pakṣa, hetu and drṣṭānta form the essential parts of a syllogism and that they should be expressly stated in every syllogism in order to avoid misunderstanding or confusion. The normal form of syllogism, according to Siddhasena Divakara is as follows —

- (1) This *hill* (minor term, pakṣa) is full of *fire* (major term, sadhya)—Pratijñā
- (2) Because it is full of *smoke* (middle term, hetu)—Hetu,
- (3) Whatever is full of *smoke* is full of *fire* just as the *Kitchen* is—Drṣṭānta
- (4) So is this hill full of *smoke*—Upanaya, application
- (5) Therefore this hill is full of *fire*.—Nigamana, conclusion.

counted for (2) The presence or existence of the major term is inferred from the presence or existence of the middle term or hetu, as it cannot otherwise be accounted for, अन्यथा साध्यव्यतिरेके अनुपपत्तिः अविद्यमानत्वे, अग्निरत्र धूमस्यान्यथानुपपत्तेः, i.e., there must be fire as the presence of smoke cannot otherwise be accounted for. It is not necessary to use the reason in both these ways as either way of expressing hetu is quite sufficient to make a valid reasoning. It is only the mode that differs and not the sense.

The dr̥ṣṭānta or illustration is defined as one where inseparable connection between sādhyā major term and sādhanā, minor term, is well ascertained. It is of two kinds, sādharṇyā

dr̥ṣṭānta or homogeneous illustration and

18 Dr̥ṣṭānta or vaidharṇyadr̥ṣṭānta or heterogeneous illustration. The first is used only when the (causal) relationship as for instance, between

fire and smoke, is admitted. If an opponent does not admit such relationship, he should first be made to admit it by direct perception or observation and then the disputant should proceed to make use of the homogeneous illustration. In the syllogism 'This hill is full of fire, because it is full of smoke, like the kitchen', the fire and the smoke both abide homogeneously in the kitchen, as the relationship between them can be ascertained by frequent observation.

The Vaidharṇyadr̥ṣṭānta or heterogeneous illustration is one which shows that the absence of the major

19 Vaidharṇyā distanta term leads to the absence of the middle term, साध्याभावे साधनाभावात्, बहुधाभावे धूमाभावात्, as in the following -

- (1) The hill has no smoke,
- (2) Because it has no fire,
- (3) like a lake

The lake here is the heterogeneous illustration.

The majority of logicians among the Hindus, the Buddhists and the Jains advocate a syllogism of five parts, but some among them think that *dṛṣṭānta* is not an essential part of a syllogism. Vasubandhu in his *Tarkasastra* 20 Is Illustration advocates a syllogism of five parts but in superfluous 1 his *Vādaividhi* (Chinese. *Ronki*) maintains, as Dr Vidyabhusana says in his *History of Indian Logic* page 268 that a thesis can be proved by two parts only, viz., a proposition and a reason, and that, therefore, the necessary terms in a syllogism are only three, 1 =, *pakṣa*, *sādhyā* and *hetu*. Siddhasena Divākara probably refers to him in verse 20 when he speaks of *antarvyāpti* and *bahirvyāpti*. The term *antarvyāpti* is defined as one where the inseparable connection between the major term and the middle term is ascertained with reference to the minor term (*pakṣa*) only, अन्तः पक्षमन्वेत्यादि साधनस्य सापेक्षान्तरसम्बन्धव्याप्तिः. What the verse means is this, when the inseparable connection between the major term and the middle term is ascertained through the link of *pakṣa* the minor term the statement of an illustration *dṛṣṭānta*, from outside is superfluous. *Bahirvyāpti* is the statement of the inseparable connection between the major term and the middle term in an illustration from outside as in the kitchen in the stock example, बहिर्विद्वद्विषयमिदं अथवा दृष्टान्तमिदं व्याप्ते उदाहरति. Thus an outside example is unnecessary when the inseparable connection is ascertained with reference to the minor term, it is also useless if the inseparable connection is not understood with reference to the minor term, तदसङ्गवेत्येवम्. Vasubandhu and his followers therefore maintain that *dṛṣṭānta* does not constitute a necessary part of syllogism. Siddhasena Divākara does not combat this view, showing thereby that the view does not deserve much consideration. The form of syllogism depends on the capacity of the hearer, if he is clever enough, he may understand it even with two parts, for an average man the form with five parts suits well while for a dullard the form with ten parts should be used.

The majority of logicians among the Hindus, the Buddhists and the Jains advocate a syllogism of five parts but some among them think that *dṛṣṭānta* is not an essential part of a syllogism. Vasubandhu in his *Tarkaśāstra* 20 Is Illustration advocates a syllogism of five parts but in superfluous. his *Vadavidhi* (Chinese Ronli) maintains, as Dr Vidyābhūṣaṇa says in his *History of Indian Logic* page 268 that a thesis can be proved by two parts only, viz a proposition and a reason, and that, therefore the necessary terms in a syllogism are only three i e, *pakṣa*, *sādhyā* and *hetu*. Siddhasena Divākara probably refers to him in verse 20 when he speaks of *antarvyāpti* and *bahirvyāpti*. The term *antarvyāpti* is defined as one where the inseparable connection between the major term and the middle term is ascertained with reference to the minor term (*pakṣa*) only, अन्तःपक्षस्यैवास्ति साधनस्य साध्याकांतरस्यैवत्यसि. What the verse means is this: when the inseparable connection between the major term and the middle term is ascertained through the link of *pakṣa* the minor term the statement of an illustration *dṛṣṭānta* from outside is superfluous. *Bahirvyāpti* is the statement of the inseparable connection between the major term and the middle term in an illustration from outside as in the kitchen in the stock example बहिः निवसितधर्मिण अन्तः खातधर्मिणि व्याप्ते उदाहति. Thus an outside example is unnecessary when the inseparable connection is ascertained with reference to the minor term: it is also useless if the inseparable connection is not understood with reference to the minor term तदसद्भावेऽप्येवम्. Vasubandhu and his followers therefore maintain that *dṛṣṭānta* does not constitute a necessary part of syllogism. Siddhasena Divākara does not combat this view, showing thereby that the view does not deserve much consideration. The form of syllogism depends on the capacity of the hearer: if he is clever enough he may understand even with two parts for an average man the form with 5 parts suits well while for a dullard the form with ten 10 should be used.

(2) Viruddha or Inconsistent is the second fallacy of the middle term when it is inconsistent with the major term and is found only to abide in the contradictory or opposite of the minor term. *This is fiery because it is a body of water* is the illustration of the viruddha, where the middle term the body of water is inconsistent with the major term fiery, and is found only to abide in water the contradictory of what is fiery. Thus in the viruddha hetvabhasa the middle term is opposed to what is sought to be established and hence it is so named.

(3) Anaikantika or Uncertain is the third fallacy of the middle term when the same middle term can be used to prove the contradictory of the major term and thus can abide in the minor term and its contradictory. *All things are momentary, because they are existent* is an illustration of the anaikantika. Here the middle term existence may or may not prove the major term momentariness as existence abides in the minor term and its contradictory i.e. in everything, and hence the opponent may equally argue *all things are eternal because they are existent*.

In the opinion of the commentator all the varieties of the fallacy of the middle term are in reality uncertain according to the Jain texts and yet are classified into asiddha, viruddha and anaikantika for the better understanding of an average person.

The fallacies of illustration are to be first grouped into two classes as the illustration is of two kinds homogeneous and heterogeneous. These fallacies occur when the illustration given is either destitute of the major term

2425 Fallac = of middle term or both or raises doubt as to whether it could be the abode of the major term, middle term or both. These fallacies are generally due to the defective middle term (apalsakana hetutthah). The object of having an illustration in the syllogism is to have at least one abode where both the major term

opposed to perception : *Fire is cold*, is an example of it where fire as the abode of cold is opposed to perception

(3) Anumānabādhita is another fallacy of the minor term when a thing to be proved with reference to a minor term is opposed to inference : *There exists no omniscient person* is an illustration which the Jains consider as opposed to inference

(4) Lokabādhita is a fallacy of the minor term when the major term to be asserted with reference to it is opposed to the conduct of the world : *Mother is fit for copulation*, is the illustration for it

(5) Svavacanabādhita is the last variety of the fallacies of the minor term when the major term to be asserted with reference to it is such as comes in conflict with one's own statement : *My mother is sterile*, is an illustration of this fallacy

On examination of these instances of the fallacies of the minor term it will be seen that both the minor and major terms should be such as not to come in any way in conflict with one's observation or inference and that they should be such as to form a fit subject of inference

The hetu reason or middle term, is defined as one whose existence or presence cannot be accounted for unless the existence of the major term sadhya is

admitted The fallacies of the middle term occur when this nature of the middle term is either unproved (apratita) or doubtful (saṁśiḍḍha) or inconsistent (viruddha) There are thus three varieties of the fallacies of the middle term

(1) Asiddha or Unproved is a fallacy of the middle term when it is yet to be proved : *The sky lotus is fragrant, because it is a lotus* is an illustration of asiddha. Here the middle term hetu is *being a lotus* but this generic property of being a lotus is yet to be proved in the case of the minor term *sky lotus* which is an unreal thing

he is full of passions, like the man in the street is an instance of this fallacy. Here the illustration raises a doubt as to such a man's being full of passions which is the middle term.

(6) *Saṃdigdhobhayadharmā* is the last fallacy of the homogeneous illustration in which the existence of both the major and middle terms in the given illustration is doubtful. *This person is not omniscient because he is full of passions, like the man in the street.* In this instance the given illustration raises doubts as to whether the man in the street is not omniscient or is full of passions which are respectively the major and middle terms.

The fallacies of the heterogeneous illustration occur when the absence of the major *minor* or both terms in the given example is not shown or when there is a doubt about them. There are thus six heterogeneous illustration varieties of the fallacies and though this number is not expressly mentioned here in the preceding verse it is clear from the wording of this verse that Siddhasena Divakara had only these six varieties of each class in his mind.

(1) *Sādhyāvyatirekin* is a fallacy of the heterogeneous illustration in which the given illustration does not show the absence of the major term. *Inference is invalid because it is a source of true knowledge; whatever is not invalid is not a source of true knowledge like a dream* is an instance of this fallacy. Here the illustration *dream* involves a flaw in the major term *invalid*, for a dream is really invalid though in the *vyatirekavyāpti*; it is mentioned as not invalid.

(2) *Sādhānāvyatirekin* is a fallacy of the heterogeneous illustration in which the given illustration does not show the absence of the middle term. *Perception is nirvikalpaka, because it is a source of true knowledge, whatever is savikalpaka is not a source of true knowledge like inference* is an instance of this fallacy. Here the illustration *inference* involves

and middle term are proved to abide, which is thus baffled. Thus there are six fallacies of homogeneous illustration, though this number is not mentioned by Siddhasena Divakara.

(1) *Sadhyavikala* is that fallacy of the homogeneous illustration in which the illustration is not the abode of the major term, though it is so of the middle term. *Inference is invalid because it is a source of valid knowledge like perception.* Here the illustration *perception* though possessing the middle term is destitute of the major term *invalid*.

(2) *Sādhnavikala* is that fallacy of homogeneous illustration in which the illustration is destitute of the middle term, though the major term is proved to abide in it. *Knowledge during the waking state is invalid because it is a source of valid knowledge like knowledge in the dream.* Here the illustration *knowledge in the dream* is the abode of the major term but not so of the middle term.

(3) *Ubbayavikala* is that fallacy of the homogeneous illustration in which the illustration is not the abode of either the major term or the middle term. *The omniscient being is not existent, because it cannot be perceived by perception etc. like a jar.* Here the illustration *jar* is not non-existent nor is it not perceived by perception etc. The illustration therefore possesses neither the major term nor the middle term.

(4) *Sāṃdighasādhya lharma* is a fallacy of homogeneous illustration in which the existence of the major term in the illustration is doubtful. *This person is destitute of passions because he is mortal like the man in the street* is an instance of this fallacy. Here the illustration *man in the street* as possessing the quality of his being destitute of passions is not proved and is hence a matter of doubt nor is there any possibility of proving if the man in the street possesses that property.

(5) *Sāṃdighasādhana dharma* is a fallacy of homogeneous illustration in which the existence of the middle term in the given illustration is doubtful. *This person is mortal, because*

a flaw in the middle term, for inference is really a source of true knowledge though in the *vyatirekavyāpti* it is cited as not such.

(3) *Ubhayavyatirekin* is a fallacy of the heterogeneous illustration in which the given illustration does not show the absence of the major and middle terms. *Sound is eternal and non-eternal, because it is an existence whatever is not eternal and non-eternal is not an existence like a jar is an instance of this fallacy.* Here the illustration *jar*, is according to the Jain view both eternal and non-eternal and is also an existence, and hence does not show of the absence the major and middle terms.

(4) *Saṁdigdhaśaṁhyavyatireka* is a fallacy of the heterogeneous illustration in which absence of the major term in the given example is doubtful. *Kapila is non-omniscient, because he does not propound the four noble truths, whoever is non-omniscient does not propound the four noble truths, like the Buddha,* is an example of this fallacy, as the Jains doubt the omniscience of the Buddha.

(5) *Saṁdigdhaśādhavyatireka* is a fallacy of the heterogeneous illustration in which the absence of the middle term in the given illustration is doubtful. *This person is not an authority, because he is full of passions whoever is not non-authority is not full of passions, like the Buddha,* is an example of this fallacy. Here the Jains doubt whether the Buddha is not full of passions.

(6) *Saṁdigdhabhāvyavyatireka* is a fallacy of the heterogeneous illustration where the given illustration raises doubts as to the absence of both the major and minor terms. *Kapila is not devoid of passions, because he does not give his flesh out of compassion to the hungry, whoever is devoid of passions, gives his flesh out of compassion to the hungry like the Buddha,* is an instance of this fallacy. Here the Jains doubt whether the Buddha was devoid of passions and gave his flesh to the hungry.

As has been mentioned above, there are only six varieties of the fallacies of each kind of illustration, the commentator, in verses 24 and 25, says that three more fallacies, viz. *ananvaya*, *apradarṣitanvaya* and *viparitanvaya* of the homogeneous illustration and *avyatireka*, *apradarṣitavyatireka* and *viparitavyatireka* of the heterogeneous illustration as given by Dignaga and Dharmakīrti (see for instance *Nyaya-bindu* III 127-136), are no fallacies of illustration at all.

We have thus seen Siddhasena Divakara's views on the valid knowledge in all its sub-varieties. Now the author proceeds to show what the aim of this valid knowledge is. It is, he

says of two kinds, direct and indirect or
 28 Aim of valid immediate and mediate. The immediate aim
 knowledge of valid knowledge is to get rid of ignorance
 and acquire true knowledge. When this
 true knowledge in its two varieties, *kevala* or absolute and
laukika or ordinary, is obtained, the aim, *Kevala* or absolute
 knowledge, will be *bhāsa* (sukha) and equanimity (*upekṣa*) while
 that of the ordinary practical knowledge will be the capacity of
 selecting what is good and rejecting what is bad.

The scope of all varieties of valid knowledge is the object as
 possessing many aspects, while that of *naya*, method of compre-
 hending things from one particular point, an object as possess-
 ing only one aspect. Right knowledge thus

29 Scope of valid makes an attempt to grasp things in all
 knowledge their aspects, while *naya* would lead only to
 partial comprehension. The Jains maintain
 that things possess many attributes however mutually conflicting
 they may be, and that right knowledge consists in perceiving
 these as possessing many attributes. This view of the Jains
 is called the *anekantavāda* or the doctrine

Anekantavāda and of many predicables or possibilities. One
Nayas and the same thing appears to have
 many properties and is so regarded by
 different persons. The nature of things is ever changing and

not fixed. Their quality also is manifold. It is therefore impossible, as the Jains say to admit uniformity and fixity in things. A thing can be comprehended in its entirety only by the Kevala knowledge but a one sided knowledge of it can be had from the nayas which are of seven kinds.

(1) The *naigama* is the first of the nayas which comprehends things in their generic properties, not distinguished from each other. When an object e.g. a jar is placed before us we understand its generic property of its belonging to the class of jars as well as its peculiar shape etc., without our being able to dissociate its generic properties from specific properties (see comment on page 75). This method of comprehending a thing which is peculiar to the *Syrya* and *Varanika* schools is called the *naigama naya*.

(2) The second *naya* is called *samgraha* by which they comprehend things in their generic properties alone to the total exclusion of their specific properties (समग्रानि विशेषवच्चतिरेधान्द्वारेण सामान्यरूपतया जगदादये इति समग्रः). Thus when we speak of the mango tree we understand only its generic property viz., its being a tree without understanding its specific property such as its being a mango tree. The *Advaita* and *Saṃkhyā* systems, according to the Jains follow this method.

(3) The third *naya* is called *vyavahāra*, by which they comprehend things in their particular and practical properties alone and reject the rest as inadmissible because they have no practical value like the horn of the hare (गणालोकमाहमेव वस्तुस्तु, निमनपादहास्यवर्हिमाणवस्तुपरिकल्पनमष्टविधिकया). The *Lokayatas* or *Cārvakas* follow this method of comprehending things.

(4) The fourth *naya* is called *rjusutra*, the straight expression by which they comprehend things as they exist for the present without any reference to their past or future (अर्थाववाक्षमं च वस्तु नरमात्रज्ञातानामवतार्यन्तु वमिति, वनमानक्षणातिक्लिप्तं च पुनर्वस्तुस्य सनत्तायेऽक्रियस्य यात्रियस्य इति तदेव वादमाह्वयम्). *Rjusutra* thus considers only the entity or *bhava* and neglects altogether the name (*na.nar*) image (*sthāna*) as *anāstic* (*drāya*) as

we deal only with the entity *bhava* (अवस्थिता म वस्तु) The Buddhists follow this method of *comprehending things*

The four *nayas* mentioned above represent views of those philosophers who discuss the nature of things irrespective of their designation which after all is a matter of convention. The next three *nayas* consider things from the point of view of their designation; for, they say designations cannot be dissociated from things. The grammarians and according to Devabhadra, Vasubandhu the author of *Abhidharmakośa*, are followers of this *naya*. As has already been remarked above, Umasvati in his *Tattvarthadhigamasutra*, I 34 35 recognises only five *nayas* but mentions two varieties of *Naigama* viz, *Deśapariksepīn* partial and *Sarvapariksepīn* grasping everything, and three varieties of *Sabda* viz *Saṃprāta*, *Samabhirudha* and *Evamībhūta*. Siddhasena however calls the first variety by the term *sabda*. Let us now consider their nature

(5) *Sabda* is that method of comprehending things which recognises the conventional sense of synonyms to be one and the same and does not admit of any distinctions between them (एक एव पर्यायशब्दानामर्थ इति शब्दनम्) *Indra Sakra* and *Puṇḍara* thus denote one and the same individual

(6) *Siddhasena* recognises distinctions in the conventional sense of synonyms based upon their etymology (अयं हि पर्यायशब्दानां प्रतिविभक्त्येवार्थमभिप्रेक्ष्यते, तद्यथा इन्द्रादिकं पुण्डराकापुरन्दर इत्यादि)

(7) *Evamībhūta* restricts the use of words in naming things only when they possess their etymological sense (यत्र क्षणं व्युत्पत्तिनिमित्तमविकलमस्ति तस्मिन्नेव मोक्ष्यस्त्व-शब्दनं वाच्य इत्यवदत्) Thus a man should be called *Sakra* if he actually possesses strength denoted by the name, *ghata* should be so called only when it is used in bringing water and so forth

It has been shown above that each of the *nayas* comprehends things only from one particular stand point knowledge derived

श्रीसिद्धसेनदिवाकरविरचित

न्यायावतारः

श्रीदेवभद्रसूरिकृतटिप्पणसंवलितश्रीसिद्धार्थगणिकृतटीकासहित ।

अभियुक्तसामान्यविशेषवर्तिन यथैवमात्रमानस्य ।

न्यायावतारविवृति स्मृतिबीजविवृद्धय क्रियते ॥ १ ॥

भूत्वा श्रीवीरमेकान्तध्वान्तविध्वंसभास्करम

धुत्वा न्यायावतारस्य स्मृत्यै किमपि लिप्यते ॥ १ ॥

इहामीष्टदेवताममररारपुर सरयनुष्ठीयमान समस्तमपि प्रायः प्रयजन निर्विघ्नं
सिद्धिमभ्यास्त इति मन्यमानो व्याख्यातेति प्रविष्टः सिद्धः पूर्वार्धेन भावता यथमान
स्वामिभो नमस्कार तथाभिधेयादिप्रतिपक्षितरेण कश्चिदपि प्रेयता प्रवृत्तिर्नापपद्यत
इत्युत्तरार्धेनाभिधेयप्रयोजने च प्रतिपादयन्नाह—अभियुक्तस्यापि सबन्धस्तुपायविषयक्षणे
सामर्थ्यादवनेव । तत्र समुदायार्थस्य पातनिक्यः । एतावतावाद्ययवार्थं समीचीयते
यु मिधने विशषणेवान्तर्न युतो मिश्रभूता विपुता न तथा एवावधा सामान्यविशेषी
विशतीयेवशीलस्तम् । अनेन सामायादन्तर्भेदनिर्णयदिनां साध्यानां तथा विशेषे
वेभ्योऽप्यतान्निसामान्याभिधारिणा सागतानां च तन्नाम कश्चिदभिन्नपारेव सामान्य
विशेषयोर्विधिवत्प्रकृत्या पुर प्रतिपादयि यमाप नान् तथा कश्चिद् धानुपारायणकृतो
यु अभिधने इति पठति तथा च अयुतसिद्धिनामाभावां प्ररभूतानां य मर ध इहप्रयत्न
इतु स समवाय इति यश्विक यन्त्रे अयुतसिद्धिनामवृद्धमस्ति न भवति आरम्भातम ।
तथा लोकेऽपि भूतभिधायी युतशब्द प्रयुज्यमाना दृश्यते यथा इ नपि अ तरजितो
युतो जाती इत्यादि । ततो विशेषणान्तेन युतो वृषभभूतो न विपुता कश्चिन्नि
विचर्य । अस्मिन् व्याख्याने नैमायिकवैयर्थ्ययोरवतमिषसामान्यावशेषशान्ति त
क्षप । एवं समस्ताद्वतवादिनामप्यनेन विशषणन निसतोऽवसेय तदवशेषान्तर
प्रत्यक्षाशुपलभ्यमानाभ्या सामान्यविशेषा या न्यायतवान् । यथ न महान् । यद्
कृत्वादिनिवर्त्यते छियतेऽप्याविति स्वरात्तत्त्वत्वमप्यन तत्ता नपनान् न इ वर्य
तथा तम् । निपूर्वोदिण सर्वे गयर्थो ज्ञानाया यथा मयता लघुवृत्ते
यथास्थितस्वस्थेण प्रतिष्ठितः श्रीकृष्णः तथा मयापि विविक्तलक्षणात्तर
(पा० ३-३-३७) इत्यनेन धाने याय न पुनस्तत्त्वतस्तपारम्भम् । विविक्तलक्षे
या अवे तृकोषे (पा० ३-३३) यतनप्रवस्त द्वेषयतेति यावत् ।

from a *naya* therefore is partial and incomplete. To comprehend things in all their aspects, therefore, a special mode or form of comprehension must be found. This, according to the Jains,

is their *Syadvada* or the doctrine of many possibi-

Syadvada lities. This *Syadvada* considers things from seven

points of view and hence is also called *Saptabhangi*

naya. These seven points of view are (1) *syadasti*, possibly it is, (2) *syannasti*, possibly it is not, (3) *syadasti ca nasti ca*, possibly it is and it is not, (4) *syadavaktavyah*, possibly it is indescribable, (5) *syadasti ca avaktavyasca*, possibly it is and it is indescribable, (6) *syannasti ca avaktavyasca* possibly it is not and it is indescribable, (7) *syadasti ca nasti ca avaktavyasca*, possibly it is, it is not and is indescribable. These seven modes, the Jains say, are quite sufficient to comprehend things and hence *Syadvada* to them is the highest source of valid knowledge in all its entirety. Dr. Bhandarkar in his Report on the Search for Sanskrit Nov. 1883-84, page 232 (BORI edition) says:—“What is meant by these seven modes is that a thing should not be considered as existing everywhere, at all times, in all ways and in the form of everything. It may exist in one place and not another, at one time and not another, &c. It is not meant by these modes that there is no certainty or that we have to deal with probabilities only, as some scholars have thought. All that is implied is that every assertion which is true is true only under certain conditions of space, time, &c.”

All knowledge, so far described, is received in Jainism by the soul, who is there called *pramāṇī*, the knower. This soul or *jiva* of the Jains has certain characteristics which are not admitted in other *śāstras*, and hence the necessity of

71 The soul giving a description of it here. The soul illumines

itself and others in the doer and enjoyer. It under

goes changes of condition and is realised only by intuition (*sva-samvedana*). It is different from matter such as earth &c.

The Jains maintain that their soul is capable of developing itself according to the size of the body which characteristic is

conveyed by the expression *vivṛtti-man*. All other philosophers, on the other hand maintain that the soul is *vibhu*, all pervading, but this characteristic of the soul comes in conflict with the *anekantavada* of the Jains. It is possible to have a compromise between these conflicting views of the soul on assuming that though the soul is *vibhu* it is felt only when pervading a body. The soul thus has the size of the body.

Siddhasena Divakara winds up his manual by saying in the concluding verse that he has treated in his manual of logic the nature and scope etc. of valid knowledge with its sub-divisions, though it is familiar to persons who deal

32 Conclusion in this matter, i. e. to disputants and that the system of logic he has presented here is beginningless and endless.

It has been remarked above that the *Nyayavātara* is the first manual of Jain logic and has thus a sort of historical interest. Till the epoch of Siddhasena Divakara the Jains must have used methods of disputation as presented by authors contribution in their scriptures or might have borrowed to the science of logic the same from contemporary schools of thought but that must certainly have occasionally led to confusion owing to the difference in philosophical tenets. A manual therefore, based upon the tenets of the Jain philosophy was badly needed. Apart from this and apart from nice distinctions and generalisations as to perception and inference, I regard that his insistence on the express statement of the minor term in a syllogism his giving importance to illustration rather than to the statement of inseparable connection (*vyāpti*) and his rejection of certain fallacies of illustration invented by the Buddhists form a solid contribution to the science of logic which amply justifies Siddhasena Divakara in having written a new text book on logic.

सिध्यतीति सिद्ध नः समीहितम् । अन्यथा तदाकारता न समस्ति, गत्यन्तराभावात् । तत्र तदुत्पत्तितदाकारत्वे ग्राह्यग्राहकभावहेतु सस्तः । सस्ता वा, तथापि विकल्पतः पर्यनुयोगो भवान् । किमेते ग्रहणकारण पार्थक्येन उत सामस्येन । तद् यथाऽः पक्षः, कपालक्षणे घटान्त्यक्षणस्य ग्राहकः प्राप्नोति तज्जन्यत्वात्, जलचन्द्रो वा नभश्चन्द्रस्य ग्राहकः स्यात् तदाकारत्वात् । अथ द्वितीयः, तथा सति घटोत्तरक्षण-पूर्वक्षणस्य ग्राहकः प्रसजति तदुत्पत्तेस्तदाकारत्वाच्च । जलत्वादर्थस्य न ग्राहकत्वमपि तु ज्ञानस्य तदुत्पत्तितदाकारतयोः सत्योरिति चेत् ब्रह्ममिदानीं विदितमस्माभिः एतदपि समानार्थग्राहिमाजीवसपेक्षलक्षणलक्षणमनस्कारोत्पाद्यज्ञाने ग्राहकलक्षणं व्यभिचरति, उत्पादकमाफनक्षणवर्तिमनस्कारग्राहकत्वात् । तद्व्यवसाय-साहित्येन तदुत्पत्तितदाकारतयोर्ग्रहणकारणत्वं सपूर्णं मनस्कारे तदास्तीति चेत्, किमिव भिन्नगोचरेण सह साहित्यम् । तथा हि-अव्यवसायो वासनाप्रबोधवशादुत्पन्नः सामान्यमनधंरूप विकल्पयति । प्रत्यक्ष बहिरर्थालुब्ध्यात्मकाश्च तदाकार तमेव साक्षात् करोति - इति भयता दर्शनम्, तत्र विकल्पसाहित्यं प्रत्यक्षस्य कश्चन विशेषं पुष्पाति । तदिदं ग्राह्यग्राहकभावकारणं प्रत्यक्षेऽपि यद् भवन्निरभ्यधायि, तद् यथा यथा विचार्यते तथा तथा विचार्यते इत्यनपेक्षणीयम् । तद् यथाकथञ्चित् प्रत्यक्षस्य प्रतिपादितग्राह्यग्राहकभावलक्षणवैकल्येऽपि ग्राहकत्वम् अर्थस्य ग्राह्यावन्, तथा दृष्टत्वात्, अन्यथा निलिख्यवह्मरोष्ठेदप्रसङ्गात् भवन्निरपि प्रत्यवापि । तथा हस्तस्य धातुकायमर्थस्य धातुत्वं प्रतिपद्यन् यूयम्, अत्रापि दृष्टज्ञाने, व्यवहारोष्ठेदस्य समात्वात् । अथ इत्थमाचक्षीथा, यथा - जगत्स्तीरे गुवशकटं पर्यस्त, धापत धावत दिग्भका - इत्यादिविप्रतारकपुरुषवचनध्वन्यात् प्रवर्तमाना विप्रलम्भताभाजौ जायन्ते, अतः सकलवचनेष्वनाश्वास इति । एवं तर्हि चिकिचिकायमानमहमरीचिकाचक्रबुम्बि यज्जलोत्तेति विनाददर्शनमुद्यपयद्वी समाप्तादयति तद्वह्मवह्मोकि तमिति, सकलाप्यक्षेप्सनाश्वास इत्यभिदध्यहे । वाश्वात्पविपरीतार्थोपस्थापकप्रमाण-बाधितत्वाद् मरीचिकासु जलज्ञानमप्रमाणं न दोषसत्यस्तम्भादिज्ञानानि, बाधार्हादि-तत्वादिति चेत्, तर्हि घनावप्य न्यायः किं कार्यैर्भक्षितः । न हि वयं सर्वज्ञान्दानीं ग्रामाण्य प्रतिपद्यमहि, किं तर्हि सुनिश्चितासम्पन्नोत्काण्यमेव । तत्र ग्रामाण्य प्रति ग्रन्थक्षयन्दोषोविनापमुपलभामहे । एवं तु विशेषः स्यात्, प्रत्यक्ष चक्षुरादिसामग्री-विनापत्रम्यात्वात् सनिहितनियतार्थग्राहि स्पष्टप्रतिभासम्, शाब्द तु तथाविधकारणविकलत्वाद् नियतानियतार्थग्राहि अस्पष्टप्रतिभासम् । न च एव विशेषः ग्रामाण्य-

जलचन्द्रो धेति । यद्यपि कथञ्चित्प्रमथ-देशागम्य-दस्य जन्यमान-सचतुत्पत्तिरप्यन विधत्ते, तथापि तदाकारत्वं यथा यत्र विवक्षिता । तद्व्यवसायेति । तस्योपादकस्याप्यवसायो विवक्ष्यम् । चिकिचिकायमानार्थः । चिकिचिभयद्व्याददीपमानार्थः, स चानुकरणं पटपट

क्षतिकारी, इतरथानुमानस्याप्यप्रामाण्यमासज्येत, तस्याप्यविशदानियतार्थमिह
त्वात् । परमार्थस्तु त्रिकालव्यापिनः सर्वार्थग्रहणस्वभावत्वेऽपि आवरणतिरस्कृतस्य
जीवद्रव्यस्य चक्षुरादिसामप्रतिपक्षेक्षेक्षयोपशमवशात् सन्निहितस्पष्टार्थग्रहण
परिणाम प्रत्यक्षमि युज्यत । शब्दसापक्षक्षयापशमाच्च निवतानिवताविराडार्थग्रहण
परिणामस्तु तादृमिति । तत्र तदुत्पत्तितदाकारतः प्रत्यक्षे शाब्देऽन्यस्मिन् वा ज्ञाने
वास्तव्यो स्तः । तस्मात्पारमाथिकाभिधेयप्रयाजनसंबन्धप्रतिपादकमेतदादिवाक्य
मिति स्थितम् ॥

तत्राभिधेय वाच्य तच्छब्द प्रमाणम् तस्यैव प्रकरणेन प्रतिपाद्यत्वात्, तत्र
प्रमाण इत्यवयववत् लक्ष्यमिति । प्रयाजन द्विधा श्रुतुं कर्तुं च । पुनरपि द्विविधः,
अनन्तर व्यवहित च । तत्र श्रुतुरनन्तरप्रयोजन प्रमाणविषया व्युत्पत्तिः, कर्तुं
त्यजमानस्य प्राज्ञत्वात् शिष्यस्य न्युत्पादनम् तत्रामप्रयाजन दर्शयन्धारयते इति
अस्य मपेतिपदस्यपेक्षत्वात् । शिष्यप्रयाजन तु न्युत्पादितननोपसर्गश्रुतुसमुदाये
मैव तदुत्तर्गतं लक्ष्यत इत्यभिप्रायवान् कता आत्मन्यापार निपन्तन निर्दिशति—प्रमा
णव्युत्पादनार्थमिति । व्यवहितप्रयाजन द्वेधा व्यावहारिक पारमार्थिक च । व्याव
हारिक हेयोपादेयापेक्षणीयत्वेषु हानोपादानापेक्षा लक्षणम् । पारमाथिक अभ्यु
दयनि श्रयसावसिरिति । एतत्तु साक्षादनुक्तमप्यत्र तत्रप्रयोजनफलत्वात् तद्वचनेनै
व शब्दवद् वाजन्तं तद्वद्वचरति । वास्तव्याविति वस्तुशब्दान् वस्तुनि परमार्थे भव
(सि० ६० ६ ३ १२३) इति महाभाष्यप्रत्ययात्तादाप्रयय पारमार्थिक्यावित्ययम् । वास्तव
वाच्यत्वात् सिद्धामाप्तस्यैव वास्तव्ये इति स्यात्

तत्रत्यादि । तत्रति सप्तम्यर्थे वर्तमानो निर्धारणं वर्तते तथाभिधेयवशनेन । तद
धर्म — त्वामभिधेयादीनां मध्येऽभिधेय किमुच्यते । आह—वाच्यमिति । अभिधेयस्य
व्यस्य वाच्यमिति नाम पर्याय इति वाच्य । तत्र च स्थिते अभिधेय वाच्य — प्रतिपादनीय
मिति । आत्मप्रयोजनमित्यादि । आत्मप्रयोजन दर्शयन् कता आत्मनो व्यापार यथाकथं
विद् व्युत्पत्त्यन्ते शिष्या पर मया न्युत्पाद्यमाना न्युत्पद्यतामिति प्रयोजकत्वमिनन्त
कथयतीति संबन्धः । ननु प्रमाणव्युत्पादनार्थमिदमारम्भते इत्युक्ते प्रयोजनमात्रं दक्षित
नामन इति चेत् आह—आरम्भते इत्यस्य मपेतिपदस्यपेक्षत्वादिति । ननु तथापि
पूर्वं कर्तुं श्रोतुं प्रयोजनमभिहितम् अत्र वर्ततेवेति तत्कथमिह—अभिप्रायवान् ।
केनाल्लेखेन योऽभिप्रायः । आह—शिष्यप्रयोजनमित्यादि । तद्वन्तगतमिति । व्युत्पाद
नान्वर्णतम् । अभ्युदयनि श्रयसत्त्वसिरिति । अभ्युदयोऽप्रवर्धमानोऽप्येवमेव देवलोऽप्युदय
लामादिकं सांसारिकं बन्धनम् निवर्तयते नेवैवपरमानन्दमवतन्नात् अयं कल्याण
समाप्तान्ते अति नि श्रयसमुक्तिस्तयोऽप्युक्ते । यद्यपि विश्वामुदयसाम न्यमहमेव तद्विज्ञेय
स्वरूपस्य नि श्रयसस्यापि ग्रहं सिद्धं तथापि गोबलीवदवायेनोमयोरभिधानमिति ॥

वाक्षिसमवगन्तव्यम् । सबन्धस्तुपायोपयलक्षणं ततोपेयं प्रकरणार्थपरिहानम्, प्रकरणमुपायं ततस्तदभिलषता प्रकरणमिदमारम्भणायमिति अनुक्तं यि वचनं सबन्धोऽथात् गम्यते इति तात्पर्यात् ।

अधनाक्षराथो विविच्यत - तत्र यद्यपि प्रमाणशब्दस्य सर्वकारकेर्भावेन च व्युत्पत्तं सुकरत्वात् कृत्वत्युत्तं बहुलम् (पा० ३ ३ ११३) अन्यत्रापि (पा० ३ ३ १२०) इति वचनाद् यथाक्रमममा कलयादकारकभावव्यपत्त्या प्रमाणशब्दवाच्या तत्र यथा आरमायज्ञानाधिक्रियाकारणकलापक्षयोपशम क्रियारूपा तथापीह ज्ञानमेवाधिक्यत तस्यैव परीक्षाक्षमत्वात् इतरेषां परीक्षायां तदुरसरत्वात् वैयर्थ्याच्च । तथा हि नायस्तावदात्मन परीक्षया तस्य भ्रातृभ्रातृज्ञानेन समानत्वात् । नाप्ययस्य तस्योपेयत्वात् उपायभूतज्ञानपरीक्षणवत् गतत्वात् । नार्थक्रियाया तद्वनता परीक्षवैयर्थ्यात् । नापि कारणकलापस्य ज्ञानात्पत्तं प्रक् स्वरूपानवगते पश्चात् तस्वरूपनिर्णयादेव तत्साद्रूप्यवशुपधावगतनैर्धन्यात् । नापि क्षयोपशमस्य तस्य ज्ञानापादास्त्रीयमानरूपत्वात् । नापि प्रमितिमात्रस्य तस्य प्रमाणत्वाभ्यतया तच्चाकृताद्वारेणैव समीचीनतासिद्धेरिति । तद्वयमभिमाण - यद्यपि अत्र तथ्यमाभ्यासिते वस्तुनि सर्व एव शब्दार्था निवचयित्वा यद्वन्त तथापि जनार्थं परिच्छिद्यार्थक्रियासमर्थोपप्राधन्या प्रवर्तते प्रमातारस्तदेवेह ज्ञानमात्मना सह धर्मिरूपतया तादात्म्येऽपि धर्मरूपतया न्नतिरिक्त प्रमायतेऽननति प्रमाणमित्युच्यते । तस्य व्युत्पादनम् परपरिकल्पितलक्षणादि व्युदासेन स्वाभिमतलक्षणादिस्वरूपप्रकाशनम् । तदर्थं अर्थशब्दं प्रयोजनपर्याय इदम् इति अर्थरूपतया स्वचतसि विवृतमानप्रकरणशरीरं परानुधाति । द्विविधं हि प्रकरणशरीरम् शब्दोऽर्थश्चरति बहिः शब्दरूपतया प्रकाशविष्यमानत्वाऽप्यन्तस्तत्त्वार्थाकारण प्रत्यक्षत्वाद् आरभ्यत इति पदवानवश्लेषादिरचनया प्रक्रियत इति यावत् ।

इह च लक्षणसरयागाचरकलेषु प्रमाणं प्रति विप्रतिपद्यन्ते परे । तथा हि लक्षणं तावत् प्रमाणमनिसवादि ज्ञानमिति संगता । अनधिगताधाधिगन्तु

नार्थ इति । ॥ प्रयोजनम् नाप्यर्थस्त्विति । अत्र मिश्रं च स्थानेषु परीक्षया प्रयोजनात् तस्य वनीयम् उच्चीयमानरूपवादिति । उपर्युक्तं यत्तु कर्मणि यण निष्पद्यमानं न दियर्थं । प्रकरणशरीरमिति । प्रकरणस्य स्वरूपम् पदेत्यादि पदं प्राप्तव्यं वाक्यं वि शष्टपदसमुदायः । यदह—

पदानां संहतिवानर्थं सापेक्षाणां परस्परम्

सास्त्व तां कम्पभास्तत्र पथात्तां यथायथम् ।

क्षेपः शब्दोपायम् अद्वैतज्ञानं प्रयत्नानुमानप्रवरणादिप्रदः ।

प्रमाणमिति मीमांसकाः । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति नैयायिकादयः ॥ तथा संख्यायां, प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति सींगताः । प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्यभावाः प्रमाणानीति मीमांसकाः । प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानानि प्रमाणा-
नीति नैयायिकाः । प्रत्यक्षानुमानशब्दानि प्रमाणाानीति वैशेषिकाः । एतान्येव
सांख्याः । प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः ॥ तथा गोचरे, परस्परविनिर्मुक्ति-
क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि प्रमाणयोचरस्तात्त्विक इति बौद्धाः । सामा-
न्यविशेषात्मक वसिष्ठति मीमांसकाः । परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषाविति नैया-

सींगता इति । सुषु अपुनरावृत्त्या गत्र गमनं, सर्वे गत्यर्थो ह्यनार्थो इति
न्यायात् सौभनं शानं वा यस्य स तथा, स देवता येषां “सास्य देवता” (पा० ४-२-२४)
इति अण्, यद्वा सुगतस्य इमे सींगताः, “तस्येदम्” (पा० ४-३-१२०) इति अण् ।
मीमांसका इति । मीमांसकशब्दः पूजितविचारवचनस्तु विदित्यधीयते वा, कमादिभ्यो ङुन्
(पा० ४-२-११) इत्यक्षप्रत्यय । यद्वा मीमांसयन्ति विचारयन्ति यथावरिधतस्वरूपेण
प्रमाणप्रमेयादिवस्तुजातमिति मीमांसकाः कर्तरि ङुन् । नैयायिकादय इति । न्यायं
विदित्यधीयते वा “कृतकमादेष्टु” इति विमान्तसूत्रेण ठण्, “तस्येकः” इतीकादेश ।
प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्यभावाः प्रमाणाानीति । यदाहुस्तद्वादिनः—

प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्द बोधमया सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिने ॥ इति ।

प्रमाणरस्य वा अभावप्रमार्थं प्रत्यक्षविशेषेण वदतः पञ्च प्रमाणाानीति । प्रत्यक्षानु-
मानशब्दानि प्रमाणाानीति वैशेषिका इति । म्योमशिवामिप्रामेयैतत्प्रमाणत्रितयम-
बोधदाचार्यः । कन्दलीनारस्तु प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे प्रादु । नित्यब्रह्मवृत्तयोऽन्या
विशेषाः, विशेषा एव वैशेषिकम्, “विनयादेः” (पा० ५-४ १४) इति स्वार्थे ङण्, ततो
वैशेषिक विदित्यधीयते वा वैशेषिकाः, “तद्वैत्यधीते” (सिद्ध० हे० १ २-११७)
इत्यण् ॥ एतान्येव साख्या इति । संख्या पञ्चविंशतितत्त्वानि; यदाहुः साख्याः —

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जडी मुण्डी शिखी चापि मुच्यते नात्र सशयः ॥ १ ॥

तां विदित्यधीयते वा साख्याः, पूर्ववदण् । तालम्यादिरपि शास्त्रव्यनिरस्तीति वृद्धा-
भ्यापः । तथाहि—शङ्खनामा वशिष्ठायाः पुरुषविशेषः, तस्यापत्यं पौरादिरिति गर्गादित्वाद्
ण्यप्रत्ययः ॥ प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाका इति । चर्च अने चर्वन्ति भक्षयन्ति
तत्त्वतो न मन्यन्ते पुण्यपापादिकं परोक्ष वस्तुजातमिति चार्वाकाः, मवाकश्यामानेयादि
सिद्धदेसोपाविदशब्देन (सू० ३०) निपातनात् ॥ प्रमाणसंख्यासंग्रहाय शेरुश्चात्र —

चार्वाकोऽध्यक्षमेकं, सुगतकणभुजौ सानुमान, सशब्दं

वद्वैत पारमर्षः, सदित्युपमया तत्त्वर्थं चाधुपादः ।

निकर्षशेषिका । त्रैगुण्यरूपं सामान्यमिति साध्या । भूतबहुष्टयं प्रमाणभूमीति
 चार्वाकाः ॥ तथा फलेऽपि विप्रतिपद्यन्ते, अर्थापिपति प्रमाणफलमिति सौमता ।
 पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरमुत्तरं तु फलमिति मीमांसकादयः ।

तत्र तावद्वृक्षप्रसरत्वाविप्रतिपत्ती निराचिकीर्तुमाह—

प्रमाण स्वपराभासि ज्ञान, बाधविवर्जितम् ।

प्रत्यक्ष च परोक्ष च द्विधा, मेयविनिश्चयात् ॥ १ ॥

तत्रापि पूर्वार्धेन लक्षणविमतिपक्षिमुपराधेन तु सप्रत्याविप्रतिपत्ति निराकरोते ।
 लक्षणं च पररूपेभ्यो द्वावर्तनधर्मोऽस्माधारणधर्मः । लक्ष्यत्वे परिच्छिद्यत्वे विजाती
 येभ्यो द्वावर्तनं लक्ष्यं येन तद्वृक्षमिति सुच्यते । तत्रेह द्वये प्रमाण्याः स्ववर्तनानु
 रक्ताद्व फलजास्तीर्थोऽस्तीर्थ्या विप्रतिपत्त्या तथा सुगन्धबुद्धयो लक्षिका अभ्युपगमा
 श्चेति । ततश्च यदाहो विप्रतिपत्त्यान् प्रति लक्षणं तत्रैव लक्ष्यलक्षणभावो दृश्यः ।
 यदिदं भवतामस्माकं च प्रमाणमिति प्रसिद्धम्, तत्स्वपराभासि ज्ञान बाधविवर्जित
 मन्तव्यम्, प्रसिद्धं प्रमाणमनूद्यमसिद्धं स्वपराभासिस्त्वादि विधीयते । यदा तु
 अभ्युपगमनीयं मतीदृ लक्षणम्, तदा प्रतिपत्तिं स्वपरप्रकाशिनो ज्ञानस्य बाधा-
 रहितस्य कस्यचित् सिद्धत्वाद्, अन्यथा प्रतिनिपतस्वरूपहारोऽप्येदमसिद्धत्वाद्, एव ते
 बोध्यन्ते— यद्येव भवतां कचिद्विपत्तार्थेऽपि स्वपरप्रकाशक बाधरहितं ज्ञानं प्रसिद्धं
 एव प्रमाणमिति नुच्यन्ताम् । अप्यापि सिद्धस्यानुबाधोऽसिद्धस्य विधानं योज्यम् ॥

अनुदाहरार्थे—तत्र प्रमाणमिति पूर्ववत् । स्व भासा स्वरूप, परोक्षं,
 तादाभासवितु प्रकाशवितु लीलमस्य तत्तथा । ज्ञायते निर्णयते लक्ष्यं येन तद्
 ज्ञानम् । बाध्यतेऽनेनेति बाध, विपरीताधोपस्थापकप्रमाणवृत्तिरिति यावत् ।
 तेन विशेषेण वर्जितं रहितं यज्ज्ञानं तद्व्यमाणमिति सरङ्ग ॥

इह च स्ववच्छेदप्राप्तये लक्षणं विशेष्यप्रवृत्तेः स्वपराभासि इत्यनेन ये
 स्वाभास्येव ज्ञानं मन्वन्ते ज्ञानवादिनो बौद्धविशेषा, ये च पराभास्येव मीमांसक-

अर्थापर्याय प्रमाहद् वदति, स निश्चितं वदति यद् एतत्

सामान्यं, इ प्रमाणे विवर्धितमये स्पष्टतोऽस्पष्टतय ॥

त्रैगुण्यरूपं सामान्यमिति । यद्येव गुणा तत्त्वजस्तमांसि, तत स्वार्थे “ ण्योऽ
 मन्ताद ” इति ण्य, त्रयो लोकार्णलोकस्य षड् गुणा वाद्युण्यप् उतर्पेयुण्य रूप स्वमात्रो
 यस्य सामान्यं तत्र त्रैगुण्यरूपम् । भूतबहुष्टयमिति । पृथग्यन्तेऽत्रावापुलक्षणम् । केचिदेव
 तु चार्वाकैक्यदर्शना आराधलक्षणं पञ्चम भूतमभिधायमाना पञ्चभूतात्मकं त्रयदावक्षत इति ॥

तीर्थान्तरीवेत्यादि । तीर्थं भवन्निधननेति तीर्थं ब्रह्मसंज्ञं तदाधारो वा सप्त,
 परमादपवीभान्तरं तत्र भवन्तीत्यन्तरीया । छान्दिका इति । लोके भवन्नाभात्मादा
 इतिगणवान् अभात्मादे इति ईषिकम् ॥

नैयायिकादयस्ते निरस्ताः । ते हि बहिरर्थाभावात् ज्ञानं स्वाक्षिप्यवसितसत्ताक-
मित्याचक्षीरन्, तदनुक्तम्, ज्ञेयार्थाभावे ज्ञानाभावप्रसङ्गात् । अधार्थाभावेऽपि
स्वप्नदशायां वनदेवकुलादिनानाप्रतिभासं ज्ञानमवलोकितमिति तथाभूतं सकलं
मूढे, तद्य, तस्यापि ज्ञानदवस्थाभाविषद्भूतार्थदर्शनसपादितामसंस्कारमिन्द्रादिकारण-
कलापसंनिधानप्रबोधव्यपेक्षत्वात्, इतरथात्यन्तानुभूतभूतपञ्चकातिरिक्तपष्टभूतप्रति-
भासः स्यात् । किं च । कथमेकं ज्ञानं सितपीतावनेकाकारविवर्तमिति प्रष्टव्यो
भवान् । अत्राप्यविद्यावासनात् इति चेत्, अत्रापि विरूपयुगलममलमवतरति,
सतो ज्ञानात् सा वासना व्यभरसीद् न या । व्यत्यरैक्षीयेद्, एव सति तद्माहृक्-
प्रमाणमभिधानीयस्, ज्ञानव्यतिरिक्तत्वाः सवेदनाभावात्, तःसवेदने चाधस्यापि
व्यतिरिक्तस्य सवेदनमिति स दुष्प्रतिपेक्षः स्यात् । वेद्यवेदकाकारकलुषिताज्ञाना
देव व्यतिरिक्ता तत्कारणभूता ज्ञानरूपैव सानुमीयते इति चेन्न, तथा सह संबन्ध-
ग्रहणाभावात्, दृष्टान्म्यदृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गाच्च । किं च । यथा व्यतिरिक्तवासना-

तस्यापीत्यादि । स्वप्नदशाज्ञानस्यापि ज्ञानदवस्थायां भवनशीलं यत्तद्भूतार्थदर्शनं
तेन सपादितो य आत्मनः सत्तारस्तस्य मिन्द्रादिकारणकलापसंनिधानेन य प्रबोधस्य
व्यपेक्षते, “कर्मण्यस्” (पा० ३-२-१) तद्भावस्तस्यात् । मिन्द्रादीति । मिन्द्राद्यो
निद्राभिधायी नपुंसक । यद्विनिश्चयटीकायां धर्मोत्तर — मिन्द्र निद्रेति । आदिशब्दा-
ददृष्ट दृष्टादिभोजन सज्जलादिदेशो मिथीधादिकालो वातादि प्रवृत्तिर्वातादिदूषितत्वं वेत्यादि
गृह्यते । तथा चानार्थे आगम —

अष्टहृषदिद्विधितिपञ्चपञ्चविविधारदेवपाणूया ।

सुमिणस्स निमिषाह पुण्य पाप च नाभावो ॥ ११ ॥ (विवे० मा० १००१)

[अनुभूतदृष्टचिन्तितश्रुतप्रकृतिविकारदेवतानूपाः ।

स्वप्नस्य निमित्तानि पुण्य पाप च नाभावः ॥ १ ॥]

अत्र ‘अण्येति’ अन्तः- सज्जलदेशः ॥ वेद्येवमिति । एवमन्वो भिन्नकये, उतोऽयमर्थः,—
वेद्यवेदकाकारकलुषितदेव ज्ञानाद् व्यतिरिक्ता न तु ज्ञानमात्रादपीति, अत एव आह —
तत्कारणभूता वेद्यवेदकाकारकलुषज्ञानस्य हेतुभूता । ज्ञानरूपैवेति । अयमभिप्रायः—
ज्ञानरूपा वासना पूर्वक्षणावतिनी वेद्यवेदकाकारकलुषमुत्तरक्षणवर्ति विज्ञानं जनयतीति ।
सयेत्यादि । तथा प्राप्तनया सह वेद्यवेदकाकारकलुषज्ञानस्य कार्यकारणभावलक्षणसंबन्धग्रह-
णाभावात् तदभावश्च भ्रमदमिप्रायेण पूर्वापरक्षणवतिज्ञानव्यतिरिक्तस्य आहवस्यात्मनो
ऽसत्त्वात् । दृष्टहानीत्यादि । यद्यदिसहितचक्षुरादिसामग्रीतोऽन्यव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानमुत्पद्यते
इति दृष्टस्य प्रत्यक्षानिर्वाक्यस्य व्यवहारस्य हानि, तथा प्रज्ञादिभिः प्रमाणैरसंवेप-
मानाया- वासनाया- सत्ताया- सितपीतादिनानाकारकलितमन्त्रमुपपद्यते इत्यदृष्टं तस्य

वशादेकमपि ज्ञानं नानाकारम्, तथा जडमपि तद्वशादेव बोधरूपं प्रकाशत इति विपरीतापत्तेरर्थ एव सिद्धिमास्कन्देद् न ज्ञानम् । अथाव्यतिरिक्ता, ह्यन्त ज्ञानमेव सन्न वासना तदव्यतिरिक्तत्वात् तत्स्वरूपवदित्यास्ता तावत् । पराभास्यपि स्वप्रकाशाभावाद्भिदधीरन्, तदप्यसबद्धम् । स्वप्रकाशाभावे परप्रकाशायोगात् । न हि प्रदीपः स्वरूपमनुज्ञोक्तयन् घटाद्युद्घोतने व्यामिश्रते । स्वयं चाप्रतीतिमपि यद्ययं ग्राहयति ज्ञानम्, देवदत्तस्योत्पन्न (ज्ञानं) यज्जुदत्त ग्राहयेत्, विशेषाभावात् । अन्यच्च । परप्रकाशनमात्रेऽपि दूरासन्नादिभेदः प्रथमानानामर्थानां किमपेक्षश्चकास्ते, शरीरापेक्ष इति चेत् न, तस्यापि प्रकाश्यताविशेषात्, तस्माद्यन्तर्मुखाकारस्य बहिरर्थग्रहणे सति भयं शरीरादीकृते नाभ्यधा । अथार्थापत्त्यादिना प्रमाणाग्तरेण तदन्तर्निविष्टं गृह्यते, ततस्तत्रापेक्षया बोध्यते दूरासन्नादिभेद इति चेत्, न, तत्रापि विकल्पयुक्तकानतिवृत्ते । तथा हि-तदप्रमाणान्तर स्वप्रकाशमभ्यप्रकाश वा । स्वप्रकाश चेत्, प्रथमस्य किं क्षूणम् । अभ्यप्रकाश चेत्, तत्रापीपमेव वार्ता इत्यनवस्था, तस्मात् स्वरूपमवभासयदेव ज्ञानमर्थग्रहणाय व्यामिश्रते इति स्थितम् ॥

परित्यक्ता तया प्रसङ्गान् । जडमपीति । अचिद्रूपमपि ज्ञानम् । नहीति । यदुक्तम्—
वीपवशापपयेत् बाह्यवस्तुमध्यस्थम् ।

जगत्सर्वेदने ज्ञाने जगदाभ्य प्रसज्यते ॥ १ ॥

विशेषाभावादिति । देवदत्तात्प्रमज्ज्ञानस्य देवदत्तयत्तदवाभ्यासवैद्यमानत्वेनाविशेषात् । प्रथमानानामिति । प्रथमानानाम् । अन्तर्मुखेत्यादि । अन्तर्मुखेऽन्तर्प्रवेशक आकारो यस्य ज्ञानस्य तस्यैव बाह्यार्थपरिच्छेदे सति भयं दूरासन्नादिभेदः सगच्छते । अर्थापत्त्यादिनेति । यदि ज्ञानमपि उत्पन्नं न स्यात् तर्हि अर्थप्रकटता मे न स्यात् तस्मादर्थप्रकटता-वधानुपपरया ज्ञानं शरीरान्तानविष्टमिति व्यवस्थाप्यते । यदुक्तम्—
नायथार्थसद्भावा दृष्टं समुपपद्यते ।

ज्ञानं च ज्ञेयतः पश्चात्प्रमाणमिति कल्प्यते ॥ १ ॥ इति ।

आदिसाम्बन्धयोगिकप्रतामिश्रणश्च प्रत्यक्षं गृह्यते । तथा हि - तेषां मते घटादिविषय प्रत्यक्षं जडमव परिच्छिन्नमिति, यदा च घटादिविषयं ज्ञानसंनिधानं प्रत्यक्षान्तरमुत्पद्यते तदा तत्र घटादानुपपन्नं प्रत्यक्षं भयं उदवपद्यति निश्चीयेत् । तथा यथा मतेऽनुमानादुत्पन्नार्थापत्तिर्न्यतः, तस्मिन्नुमानेन ज्ञानं ममादपादीति व्यवस्थाप्यते इति, तदप्यनुमानमत्रादिसाम्बन्धाद् गृह्यते । तत्रानुमानं द्वधा, दृष्टं सामान्यतोदृष्टं च । तत्र प्रत्यक्षपरिच्छेदादार्थानुमापक दृष्टम्, यथा धूमो धूसवज्जस्य । स्वरूपविग्रहद्वार्थं तु सामान्यतोदृष्टं, यथा गन्धादिज्ञानं प्राणादेः । तथा हि-यथागुपलन्नि करणकार्या क्रियावात् या क्रिया सा करणकार्या यथा किङ्किर्या क्रिया येनम्, तस्मात्तरणकार्या, तथातल्लभ्यतुमानं स्वरूप-विग्रहणार्थमिति सामान्यतोदृष्टम् । तथा हि-अर्थप्रकटनं विशिष्टकरणजं यम्, विशिष्टकार्य-

‘ज्ञानम्’ इत्यनेन तु यच्चैषायािकादिभिः पर्यवस्य सनिकर्षः प्रमाणमिति, तस्य प्रामाण्यं निरस्यति । यतः स्नानपानावगाहनाद्यर्थक्रियानिर्वर्तनक्षममर्थं निश्चित्याप्तवधानेन प्रवर्तन्ते प्रमातारस्तदेव ज्ञानं प्रमाणं न सनिकर्षो जडतयास्ति, अल्पबहितनिर्णयाभावादित्याकृतम् । अर्थोपलब्धिहेतुत्वात्तस्य प्रामाण्यमिति चेत्, विशीर्णेदानीं प्रमाणेयत्ता, देशादेशपि तत्कारणतया प्रामाण्यापत्तेरित्यास्ता तावत् ।

‘बाधविवक्षितम्’ इत्यमुना तु शक्तिमिरादितिरस्कृतनयनदीधितिप्रसारादिना नभस्तलावलम्बिनिर्दिष्टिनीरनाथद्वयादिप्रतिभासम्, यच्च कुतर्कभ्रान्तचेतसो निजदर्शनाकर्षणप्रभव क्षणभ्रयिसामान्यविशेषेकान्तेष्वरादिकृतभुवनप्रतिभासं ज्ञानं तत्प्रत्यनीकार्थप्रत्यायकप्रमाणान्तरोपनिपातप्लावितत्वात् प्रतिक्षिपति । विशेषार्थविशेष्योपादानां तु य. सत्तु बहुलकामलावलपल्लसलोचनयलानां धवले जलजे पीतिमानमावधानो बोधः समुल्लसति स यद्यपि सकल काल वशोपाभ्युपरमे प्रमातुर्निजदर्शनेन न बाध्यते, तथापि तज्जलजधवलताप्राहिणा जनान्तरदर्शनेन बाधितत्वाच्च प्रमाणमित्युक्तं भवति ।

तमस्तलक्षणेन तु यत्परे प्रत्यपीपदद् अनधिगतार्थधिगन्तुं प्रमाणम् भवितुमादकं प्रमाणम्, अर्थोपलब्धिहेतुं प्रमाणम् इत्यादि तन्निरास्यत्, तथा हि-अनधिगतार्थधिगन्तुत्वं किमभिधीयते ? ज्ञानान्तरेणानधिगतमर्थं यदधिगच्छति तत्प्रमाणमिति चेत्, तदि तज्ज्ञानान्तरं परकीयं स्वकीयं वा । तद्यदि परकीयम्, तदपुस्तम्, सर्वज्ञज्ञानस्य सकलार्थगोचरतया सर्वप्रकृतलोकज्ञानानामधिगतार्थधिगन्तुत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात्, तदर्थमादिज्ञानान्तरदर्शनसम्भवाच्च । अथ स्वकीयं, तत्रापि सोऽधिगम्योऽर्थः किं द्रव्यमुत पर्यायो वा ? द्रव्यविशिष्टपर्यायः, पर्यायविशिष्टः वा द्रव्यमिति ? तथा किं सामान्यमुत विशेषः ? आहस्त्वत् सामान्यविशिष्टो विशेषः विशेषविशिष्टः वा सामान्यम् ? इत्यष्टौ पक्षाः । तत्र यद्यद्यमुरीकुरुषे, तदपुस्तम्, द्रव्यस्य नित्यत्वैकत्वाभ्यामनधिगतत्वात्ताभावात् । अथ द्वितीयम्, तदप्यप्साह, पर्यायस्य प्राचीनसवेदनोदयसमयव्यस्तस्य सवेदान्तरप्रभवकाल यावत्प्रतीक्षणासम्भवेन विशेषणार्थस्यात् । उक्तं तृतीयम्, तदप्यसाधीय, विकल्पद्वयात्, यद् यद् विशिष्टकार्यं तद् तद् विशिष्टकारणजन्यं यथा चित्रादि, विशिष्टकार्यं चेदम्, तस्माद्विशिष्टकारणजन्यम् । ततश्च यद्यपि परप्रकाशवेव ज्ञानं तथापि अर्थोपत्यादिना प्रमाणेन ज्ञानं मे समुपपद्यमिति निधीयते ।

यत इति । ज्ञानान् । आकृतम् अभिप्रायः ।

क्षणक्षयित्वादिति । क्षणन क्षयः स इत्यवस्तुनाऽस्ति तच्च सामान्यविशेषयोरेकतय ईश्वर आदिर्यस्य प्रकृत्यात्मस्वभावादेस्तेन कृतं भुवनं न तेषां प्रतिमासो यच्च ज्ञाने तत्तथा । प्लावितत्वादिति । बाधितं वात् । जलजे चद्रे । नथ द्वितीयमिति । उररीकुरुषे इति

इतिरुमात् । स हि द्रव्यविशिष्टः पर्यायः समकालभाविना ज्ञानेनामधिगतोऽधि-
गम्यते, यद्वा कालाभरभाविनेति । न तावत्समकालभाविना, तत्समवाभावेन
विशेषणवैकल्यात् । न हि संप्रवोऽस्त्येकस्य प्रमातुरेककालं द्रव्यकौटुहलैकपर्याय-
विषयसंबेदनद्वयप्रयुक्तेः, तथानुमवाभावात्, परस्परमधिगतार्थाधिगन्तृत्वेनाप्रामाण्य-
प्रसङ्गाच्च । नापि कालान्तरभाविना, गृह्यमाणपर्यायस्य कालान्तरानादकन्दनात्,
पूर्वोत्तरक्षणवृत्तिवर्तमानक्षणमधिसचन्धत्वात्तस्य । एतेन पर्यायविशिष्टद्रव्यपक्षोऽपि
प्रतिष्यूहः, समानयोगक्षेमत्वात् । अथ सामान्यं, तदप्यसंबद्धम्, तदेकस्य प्रथम-
ज्ञानेन साकदयप्रवृत्त्यादुत्तरेण सामान्यज्ञानानामधिगताधर्गोचरतयाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
अथ विशेषः, स नित्योऽनित्यो वेति वक्तव्यम् । नित्यश्चेत्, एवं सत्याद्यसंबेदनेनैव
तस्य सामस्यप्रवृत्त्यादुत्तरेण, तद्विषयाणामधिगतोचरत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गितः ।
अनित्यश्चेत्, पर्यायद्वयेन प्रतिक्षिप्तः । नच सामान्यविशिष्टो विशेषः, कास्य
विशिष्टता, किं तादात्म्यमुक्त तत्संनिधिमात्रम् ? तादात्म्यं चेत्, प्रथमज्ञानेन
सामान्यवस्तुस्यापि प्रवृत्त्यात्, अन्यथा तादात्म्यक्षतेः, तद्विषयाम्यज्ञानानामप्रामाण्यं
प्रसज्येत । तत्संनिध्यपक्षोऽपि द्वयोरपि परस्परं विशकलितरूपत्वात् पक्षद्वयोदितं
द्वयं पञ्चाङ्गं भावति । विशेषविशिष्टसामान्यपक्षे पुनरेतदेव विपरीतं योग्यम् ।
अथ अमधिगतार्थाधिगन्तृत्वं ज्ञानस्य कथंचिद् विचारभारगौरवं सहित इत्यलक्षण-
मिति स्थितम् ॥ अविसंवादकथमधुना विचार्यते—तर्हि प्रदर्शितार्थप्राप्त्या उत
प्राप्तिर्योग्याधैरवृत्तकत्वेन आहोस्विदविचलितार्थविषयत्वेन भवान् ज्ञानस्य प्रामाण्यं
कथयति ? यदि प्रथमः कल्पः, तद्व्युक्तम्, लब्धबुद्धादिमुमुर्षुपदार्थोत्पादितसंबेदन-
स्याप्रमाणत्वोत्पत्तेः, प्राप्तिपक्षे तस्य ध्वस्तत्वात् । अथ द्वितीयः, तदप्यवधार,
प्राप्त्ययोग्यदेशस्थितग्रहणक्षत्रादियोचरज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गतेः, अनुचितवैज्ञानिकभा-
वेनैव प्राप्त्यनर्हत्वात्तेषाम् । अथ तृतीयः पक्षः, तत्राप्यविचलितविषयता कथं
मवैषि ? ज्ञानान्तरेण तद्विषयनिराकरणाभावादिति चेत्, एतदेवास्माभिरुक्तं किं
भवतः परमभाति ? न हि स्वपरप्रकाशि ज्ञानं बाधरहितं विमुच्यमान्यस्य विषया-
निराकरणं ज्ञानान्तरेण प्रेक्षामहे । तत्तदेव न्यायाध्यमाण भवादिरभ्युपगतमिति ॥
अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमित्येतदपि न परीक्षा क्षमते, क्षीरादेरपि तत्कारणतया
प्रामाण्यप्रसङ्गात् । अन्यवहितमर्थोपलम्भकारणं प्रमाणं न देहादिकमिति चेत्,
एवं तर्हि ज्ञानमेव स्वपरविर्भावक निर्वाधक च प्रमाणं न सन्निकर्षादि, तात्प्रावे-
पात्राद्विकल्पसंबद्ध क्रियापदविहापि सन्नप्यते, एवमुत्तरविकल्पेष्वपि । समानयोगक्षेम
त्वादिति । अलक्ष्यस्य लामो योगः, लम्बस्य परिपालनं क्षेमः, तथा सभानौ द्रव्यविशिष्ट
पर्यायपक्षेन तुल्यो दृष्टलामलक्षणी योगश्च दूषयस्य इतरत्वात् परिपालनरूपं क्षेमश्च
यस्य पर्यायविशिष्टद्रव्यपक्षेन तस्य भावतत्त्व तस्यात् । अथ सामान्यमिति । अनधिगत.

वतिक्रमात् । स हि द्रव्यविशिष्ट पर्यायः समकालभाविना ज्ञानेनाभिगताऽपि
 गम्यते, यद्वा कालान्तरभाविनेति । न तावत्समकालभाविना, तत्समवाभावेन
 विशेषणवैपक्ष्यात् । न हि संबन्धोऽस्त्येकस्य प्रमातुरेककाल द्रव्यकोटीकृतैकपर्याय
 विषयसंवेदनद्वयप्रवृत्ते, तन्नालुभवाभावात्, परस्परमधिगतार्थाधिगन्तृत्वेनाप्रामाण्य-
 प्रसङ्गाच्च । नापि कालान्तरभाविना, गृह्यमाणपर्यायस्य कालान्तरानादङ्गनात्
 पूर्वोत्तरक्षणप्रवृत्तिवर्तमानक्षणमात्रसंयन्धत्वात्तस्य । एतेन पर्यायविशिष्टद्रव्यपक्षोऽपि
 प्रतिप्यूढ समानयोगक्षेप्तत्वात् । अथ सामान्य, तदप्यसबद्धम्, तदेकतया प्रथम
 ज्ञानेन साकद्वयग्रहणादुत्तरेण सामान्यज्ञानानामधिगतार्थगोचरतयाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
 अथ विशेष, स नित्योऽनित्यो वेति वक्तव्यम् । नित्यञ्चेत्, एव सायादसंवेदनेनैव
 तस्य सामस्यग्रहणादुत्तरेण । तद्विषयाणामधिगतगोचरत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गित ।
 अनित्यञ्चेत्, पर्यायद्वयणन प्रतिक्षिप्त । अथ सामान्यविशिष्टो विशेष, काव्य
 विशिष्टता, किं तादात्म्यमुक्त तत्समिधिमाम् । तादात्म्य चेत्, प्रथमज्ञानेन
 सामान्यवस्तुस्यापि ग्रहणम्, अन्यथा तादात्म्यक्षते तद्विषयाभ्यज्ञानानामप्रामाण्यं
 प्रसज्येत । तत्समिध्वपक्षोऽपि द्वयोरपि परस्पर विनाशकितरूपत्वात्, पक्षद्वयोदित
 द्वयण पक्षाहम घातति । विशेषविशिष्टसामान्यपक्षे पुनरेतदेव विपरीत योग्यम् ।
 अत्र अनधिगतार्थाधिगन्तृत्व ज्ञानस्य कथंचिद् विचारभारगौरव सहित इत्यलक्षण
 मिति स्थितम् ॥ अविसर्वादकरबन्धुना विचार्यते-तर्हि प्रद्वितीतार्थप्राप्त्या उक्त
 प्राप्तियोग्यार्थोपदर्शकत्वेन आहोस्विदविचलितार्थविषयत्वेव भवान् ज्ञानस्य प्रामाण्य
 कथयति ? यदि प्रथम कल्प, तदयुक्तम्, अकल्बद्धादिमुर्मुपकार्योत्पादितसंवेदन
 स्यात्प्रमाणतोत्पत्ते, प्राप्तिकाले तस्य ध्वस्तत्वात् । अथ द्वितीयः, तदप्यबाध,
 प्राप्ययोग्यदेशोपहितग्रहनक्षत्रादियोग्यज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गे, अनुचितदेशावस्था
 नैनेव प्राप्यनर्हत्वात्तत्ताम् । अथ तृतीय पक्ष, तत्राप्यविचलितविषयता कथं
 भवेति ? ज्ञानान्तरेण तद्विषयनिराकरणमावादिति चेत्, एतदेवास्माभिर्विवृतं किं
 भवत, परमाभाति ? न हि स्वपरप्रकाशि ज्ञान आधारहित विमुक्त्यान्त्यस्य विषया
 निराकरण ज्ञानान्तरेण प्रेक्षामहे । तत्तदेव म्वायाप्रमाण भवद्भिरभ्युपगतमिति ॥
 अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमित्येतदपि न परीक्षा क्षमते, शरीरादेरपि तत्कारणतया
 प्रामाण्यप्रसङ्गात् । अन्ववहितमर्थोपलम्भकारण प्रमाण न देहादिकमिति चेत्,
 एव तर्हि ज्ञानमेव स्वपरविमोर्वक निर्वाचक च प्रमाण न सन्निकर्षादि तत्सङ्गावेऽ
 पाथाभविक्तमसन्नद्विषयपदमिहापि संबध्यते एवमुत्तरविकल्पश्चपि । समानयोगक्षेप
 म्वादिति । अत्रायं लागो योग लक्ष्य परिपालन क्षम तथा समानी द्रव्यविशिष्ट
 पर्यायपक्षेण तुल्यो दूषणतामलक्षणो यौगध दूषणस्य दुरुचरत्वात् परिपालनरूप क्षेमध
 म्भ्य पर्यायविशिष्टद्रव्यपक्षस्य तस्य भागवत्त्वं तस्यात् । अथ सामान्यमिति । अनधिगत

ध्वनिरिन्द्रियवचनो गृह्यते । तत्तन्नाक्ष प्रतिगत प्रत्यक्षम् । यदिन्द्रियमाश्रित्योक्ति
 हीतेऽर्थसाक्षात्कारि ज्ञान तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः । एतच्च प्रत्यक्षशब्दव्युत्पत्तिनिमित्त न तु
 प्रवृत्तिनिमित्तम् । स ह्येव व्युत्पादितोऽपि साक्षाद् ग्राह्यग्राहक ज्ञानविशेष लक्ष
 यति, तत्रैव रुढत्वात्, यथा गमनक्रियायां व्युत्पादितोऽपि गौशब्द ककुदादिमन्त
 पिण्डविशेष गच्छन्तमयच्छन्त वा गोचरयति, तत्रैव तस्य प्रसिद्धत्वात्, न गमन
 क्रियायुक्तमपि पुरुषादिक विपर्ययादिति । तत्र सर्वज्ञज्ञानावा यस्त्वरूपसंबन्धन
 तदपि प्रत्यक्षमित्युक्तं भवति । तत्रापि स्वरूपस्य ग्राह्यस्य साक्षात्करणसद्भावा
 दिति । अक्षेभ्यः परतो वर्तते इति परोक्षम् । अक्षभ्यापारनिरपेक्षमन्दापारेणासा
 क्षार्धपरिच्छेदक भ्रज्ज्ञान तत्परोक्षमिति भावः । अक्षन्दौ प्रत्यक्षपरोक्षयोस्तुल्य
 कक्षता लक्षयतः । तेन चत्परे प्राहुः प्रत्यक्ष सकलप्रमाणग्वष्टमित्यादि तदपास्त
 भवति, द्वयोरपि प्रामाण्य प्रत्यविशेषात्, विशदाविशदमतिभासविशेषस्य सतोऽपि
 ज्येष्ठता प्रत्यनङ्गत्वात् । प्रत्यक्षस्य पुर सत्त्वात्परोक्षस्य कनिष्ठतेति चत्, नायम
 कान्त, सर्वान्धधानुषप्रतापधारितोऽङ्गुलसनि आसादिजीवलिङ्गसद्भावासद्भावाभ्यां
 जीवसाक्षात्कारिप्रत्यक्षभूणेऽपि जीवन्मृतप्रतीतिवर्शनात्, अन्यथा लोकव्यव
 हाराभावप्रसङ्गात् । कश्चित्प्रत्यक्षगृहीतसम्बन्धवत्परोक्षं प्रवर्तत इति प्रत्यक्षस्य
 ज्येष्ठत्वकल्पने पश्य शृणो भावतीत्यादिसम्बन्धवत्कृतादिकामोदनद्वारेण भृगुविषय,
 तथा स्मरणासंकेतग्रहणाद्वा अपूर्वापूर्वार्धदर्शनकुतूहलादिना वनदेवकुलादिगोचर
 परोक्षपूर्वं प्रत्यक्षं दृष्टमिति परोक्षस्य ज्येष्ठतासंज्ञेत ।

द्विधेति । सर्वं वाक्य सावधारणं प्रवर्तत इति न्यायात्, अन्यधानियताधार्
 प्रदर्शकत्वेन तदुच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, विपरीताकारनिराकरणचानुपायोगेन निरा

अक्ष प्रतिगत प्रत्यक्षमिति । अक्षशब्दस्य नपुंसकत्वान् तत्पुरुषस्य चोत्तरपदप्रधानं
 त्वात् नपुंसकत्वमेव प्राप्तमिति न वाच्यम्, परलिङ्गोद्भूत-इत्यधिकारे अस्तीति सिद्धहेम
 लिङ्गातुशासनसूत्रेण अर्थेव तत्पुरुष उत्तरपदलिङ्गात्, यथा- अर्थं पिप्यस्या अर्धपिप्य
 स्तीयम् अर्धो जरत्या अर्धजरतीयम् । तेनायत्र वाच्यलिङ्ग एव तत्पुरुषः । तत्र प्रत्यक्षी
 बोध प्रलक्षा बुद्धिः प्रत्यक्ष ज्ञानम् ॥ उज्जिहीवे उत्पद्यते । विपर्ययात् पुरुषादी गो
 शब्दस्याप्रसिद्धत्वात् । तथा स्मरणादित्यादि । अपूर्वापूर्वार्धदर्शनविवये कुतूहलेन आदि-
 शब्दात्प्रयोजनादिना कृत्वा हेतुना वा वनविषय देवकुलादिविषय वा परोक्षपूर्वमप्यक्षमी
 शितम्, कुतूहलापि कृत इत्याह-स्मरणान् अनुभूतमर्थं हि स्मृत्योपपन्नकुतूहल पुमान्
 प्रवर्तते इति । तथा संकेतग्रहणान् गृहीतसंकेतो हि सकृत्तिते स्थाने जातदिरक्षो द्रष्टु प्रवर्तते ॥

द्विधेति । सर्वं वाक्य सावधारणमित्यादि । अत्र केचिदाहुः-यथा अत्र द्विधेत्युक्ते
 द्विधं न लोका त्रिधा देवदेवमन्ययोग्यवच्छेद, तथा चेतो धनुर्धर इत्यादिष्वपि चैत्रय

काङ्क्षं प्रवृत्त्यसिद्धेः द्विधैव हत्ववधारणेन परपरिकल्पितविषयीतसंख्यानतरं तिर-
स्कुस्ते, तस्य युक्तिचाधितत्वात् । तथा हि - प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमित्यसत्, परोक्षाभावे
तस्यैव प्रामाण्यायोगात् । स हि काश्चित्प्रत्यक्षव्यक्तीरर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चत्वेना-
व्यभिचारिणीरूपलभ्याभ्यास्तद्विपरीततया व्यभिचारिणीश्च, ततः कालान्तरे पुनरपि
सादृशेतराणां प्रत्यक्षव्यक्तीनां प्रमाणतेतरते समाचक्षीत । न च पूर्वापरपरामर्श-
शून्य पुरोवर्त्येथग्रहणपर्यवसितसत्ताक प्रत्यक्ष पूर्वापरकालभाविनीनां प्रत्यक्ष-
व्यक्तीनां सादृश्यनिबन्धन प्रामाण्यमुपलक्षयितुं क्षमते । न चायं सप्रतीतिगोचराणां
मपि प्रत्यक्षव्यक्तीनां प्रामाण्यं परं प्रतिपादयितुमीशः । सस्मादवश्यतया यथावद्वृ-

धनुर्धरत्वमेव स्यात् न सौर्यादौर्ध्वैर्यादयः । तदयुतम्, यतः सर्वं वाक्यं सावधारणमिति
न्यायेऽप्याशङ्कितस्यैव व्यक्तेर्युद्धेद । परार्थं वाक्यमभिधीयते, यदेव च परेण व्यामोहादाशङ्कित
तस्यैव व्यक्तेर्युद्धेद, चेन्नो धनुर्धर इत्यादौ चैत्रस्य धनुर्धरत्वायोग एव परैराशङ्कित इति
तस्यैव व्यक्तेर्युद्धेदो नान्यधर्मस्य । इह तु चार्वाकनेयायिकादयः ऐक्यमनकथा च प्रमाणमाहुः
अतो नियतद्विविध्यप्रदर्शनेन एतत्त्वबहुत्वे प्रमाणस्य प्रतिक्षिपति । एवं चायमेवकारञ्चिद्वा,
अयोगाभ्यायोगात्यन्तायोगव्यक्तेर्युद्धेदवार्त्तित्वान् । यद् विनिश्चय -

अयोग योगपरैर्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिन्नति धर्मस्य निपातो न्यतिरेकः ॥ १ ॥ इति ।

निपात एवकार, न्यतिरेकयोः निवर्तकः ।

विशेषणविकल्पाभ्यां क्रियाया च सहोदितः ।

विश्वज्ञातोऽप्रयोगेऽपि तस्यार्वाक्यं प्रतीयते ॥ २ ॥

व्यक्तेर्युद्धेदं वाक्यं यतश्चेन्न धनुर्धरः ।

पार्थो धनुर्धरो नील सरोजमिति वा यथा ॥ ३ ॥ इति ।

स हीत्यादि । स प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी चार्वाकः । तादृशेतराणामिति । तादृश्यश्वेत-
राश्वेति द्वन्द्वे पुनर्वावाभावात् कथमिदमिति न वाच्यम्, सामान्यविशेषभावेन तद्वन्धान्,
यथा-भूतमियं मातृणीति । तथा च भावः -

तदन्वितयमवादीर्य मम त्वं प्रियेति

नियतमपरिभुक्तं यदुक्कलं दधानं ।

मदधिकसतिमाया कामिनां मण्डनधी-

मैजति हि सफलत्वं वृद्धभालोकनेन ॥ इति । (सिद्धि० ११-१३)

अत्र हि सफलस्य भावः सफलत्वम्, ततः किं सफलत्वं याति इत्याकाङ्क्षायां
मण्डनधीरिति संबन्धः । तथापि समाचक्षीत चार्वाकः - के प्रमाणेतरते । केषां तादृशेतर
रणात् । इति जिज्ञासायामभिधीयते- प्रत्यक्षव्यक्तीनाम् । क्वचित्सादृशेतराणामित्यपि पाठो
दृश्यते । अयम् चार्वाकः ।

न्याय- ३

प्रत्यक्षन्यक्तिसाधर्म्यद्वारेणाधुनातनप्रत्यक्षन्यक्तीनां प्रामाण्यप्रत्यायकं परप्रतिपादकं
 ॥ परोक्षान्तर्गतमनुमानरूपं प्रमाणान्तरसुररीकर्तव्यम् । परावबोधार्थं च प्रत्यक्ष-
 मेवैकं प्रमाणं नान्यदस्तीत्युल्लेखं उन्मत्तताग्रहणमनो लक्षयति । प्रत्यक्षेण परचेतो-
 मृत्तिसाक्षात्करणाभावाद् व्यापारबन्धाद्वारवेष्टाविशेषदर्शनाद् बोधविशेषावगातो परो-
 क्षस्य प्रामाण्यं बलादावतर्तते न्यायात् । स्वर्गादष्टदेवतादिप्रतिषेधं न प्रत्यक्षेण
 कर्तुमर्हति, तस्य सन्निहितमात्रविषयत्वात् । न चायं तदप्रतिषेधेन स्वरत्तरकथायां किं
 सामान्येति, प्रमाणान्तरं च तत्प्रतिषेधार्थं च नेष्टव्यमिति विषयमेतत्कथं कुर्यादिति
 सविस्मयं तथेति । किं च । प्रत्यक्षमपि कथं प्रमाणता स्वीकरोतीति वक्तव्यम्,
 गृह्यमाणपदार्थान्वयदश्यातिरेकानुकरणात् । तथा हि — तत्समग्रसामग्रीकपदार्थबलेनो-
 भ्यजति, तदभावे विस्फारितेक्षणयुगलस्यापि प्रमाणानुदीयते इति रूपे, परोक्षेऽपि
 तर्हि सन्नानमेवैतत्, तदपि बहिरर्थसामर्थ्यादेवोद्यति, तासंबन्धलिङ्गाशब्दद्वारेण
 तस्योपपत्तेः, अन्यथा परोक्षाभासताप्रसङ्गात् । तस्य चास्तीकत्वे प्रामाणिकपरोक्ष-
 प्रामाण्यक्षतेरव्योधात्, अन्यथा प्रत्यक्षमपि गगनतलाबलम्बिशशभरयुगलावली-
 कनचतुरमलीकनवल्लोकितामिति स्रक्छविशदृश्यानि सत्ताभिमतान्यप्यलीकता-
 मभुवीरन् । तत्र प्रमाणभूतं परोक्षं कदाचन गृह्यमाणपदार्थसत्तां विहायोपपत्तु-
 मुत्सहेतु, इति प्रत्यक्षवाग्रमाणकोटिमाशेहति वलादिति स्थितम् ॥ तथा यदपि परो-
 क्षतद्वयातिरिक्तं प्रमाणसकयान्तरं प्रत्यज्ञायि, तत्रापि यत्पर्यालोच्यमानमुपमाना-
 र्थापत्तिव्यवधानात्तस्मात्संज्ञात्करोति, तदनन्तरं प्रत्यक्षपरोक्षबोरस्तर्भाषनीयम् ।
 यत्पुनर्निर्धार्यमाणं मीमांसकपरिकल्पिताभाववत्यामाश्रमेण वाहकत्वमिति, न तेन
 बहिर्भूतेषु वा किञ्चिद्वाः प्रयोजनम्, अवस्तुत्वादिपपकर्मतीत्यम् । अथ कथमुप-

परावबोधार्थं चेत्वादि । प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं नान्यदस्तीत्येतत् प्रतिपाद्यावबो-
 धार्थमुल्लेखं उन्मत्तताग्रहणमनो लक्षयतीति संबन्धः । कुत इति । एतस्माद् न्यायात् ।
 एतमेव च न्यायमाह—प्रत्यक्षेणेत्यादि । अप्यक्षेण प्रतिपादयेतावृत्ते । प्रत्यक्षाकरणा-
 भावाद् गौरवार्थं यद्यन व्यापारबन्धेन चेष्टाविशेषादयैव क्रिया गृह्यते, अन्यथा
 चेष्टाविशेष इति पुनरुक्तं स्यात् । व्यापारबन्धं चेष्टाविशेषोपक्षिप्तस्मत्कोवादिविशिष्टवा-
 यिको व्यापारः, तेषां दर्शनम् । बोधविशेषस्य प्रतिपाद्याभिप्रायस्यावगताव्युपगम्यमानत्वात्
 हठापरोक्षस्य प्रामाण्यप्रमाणत्वमिति । अयमभिप्राय—प्रतिपाद्यस्यावबोधो भवतु, एतदर्थं
 चावोरो वचनमुच्चारयति । परस्य च सचेतनतया तस्मात्प्रमोहादिभ्यो वैलक्षण्यमिदं च
 बोधमभिप्रेतमिति नाप्यक्षेण लक्षयितुं क्षमने, व्यापारादिदर्शनम् प्रतिपाद्यस्य चेतन्याभि-
 प्रायविशेषयोरवगतावलीक्रियमाण्यायां परोक्षस्य प्रामाण्यं बलादावतर्तते । अत्रेति ।
 पुण्यपाये । उन्मत्तमिति उत्पद्यते । उदीयते इव यती इत्यादिकः उद्योतीत्यर्थः । तत्संबन्धेति
 अनुमेयवाच्यरूपेण साधनेन संबन्धो लिङ्गसन्दो ।

मानस्य प्रामाण्यमिति श्रूये । तदुच्यते । प्रथमं हि विशददर्शनाधिगतगोपिण्डविशेषस्य 'यथा गोस्तथा गवयः' इति चाक्याकर्णनादितात्पर्यसंस्कारस्य पुंसोऽष्टम्यां एवमन्ता गवयपिण्डविशेषविषयविविक्तदर्शनपुर सरं परपूर्वापरगोवयपिण्डगोचरदर्शन—
व्यापारसंपादितजन्मकम् 'अथ तेन सदृशोऽनयोर्वा सादृश्यमिति' सादृश्यविशिष्टपिण्ड
पिण्डविशिष्टं सादृश्य गोचरयत्सवेदनमुदीयते तदुपमानमिति । यदाहुस्तद्वादिनः—
तस्माद्यदुच्यते' तस्मात् सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदम्बितम् ॥१॥ इति ।

(श्लोकवार्तिके ४४४ पृष्ठे)

ततश्च पूर्वोपरदर्शनयोः पुरोवर्तिगोवयपिण्डग्रहणपर्यवसिततत्तात्पर्यात् पूर्वो-
परपरामर्शशून्यत्वाद् विशदनिर्भासितया शब्दोच्छेदरहितत्वात् तदधिकमभ्यभिचारित
व्यवहारकारि सादृश्यमवस्यदुपमान स्वपरप्रकाशितया निर्वाचकत्वाच्च प्रमाणम् ।
पूर्वापरपिण्डातिरिक्तमपर सादृश्य नोपलभ्यते इति चेत्, कोऽयमुपाकल्मभो यदि
प्रत्यक्षं तत् । यदि प्रत्यक्षे सादृश्यमुपमानगोचरत्वाच्च प्रतिभाति, कोऽस्यापत्तयः ।
न हि ज्ञानान्तरे तत्रोचरो न प्रतिभासीति निर्गोचरं तदिति चक्षुः शक्यम्, इतरथो-
पमानेऽपि प्रत्यक्षनिर्माणा व्यक्तित्वं भातीति निगाचरमभ्यक्षमनुपजयेत् । तद् यथा
स्वविषयेऽभ्यक्ष प्रमाणं तथोपमानमपि । न हि द्वयोः प्रथमानयोरपि प्रति विशेषा-
भावे पक्षपातः कर्तुं युक्तः । एतेन प्रत्यभिज्ञाज्ञानभ्रूस्वहादीनामविसवावकानां परोक्ष
विशेषाणां प्रामाण्यं व्याख्यातमवगन्तव्यम्, समान-न्यायानुपातितत्वात् । तथा हि—प्रथम-
मर्थदर्शनमात्रमपि संस्कारमाधत्त सादृशदर्शनादसौ संस्कारः प्रबुध्यते, प्रबुद्धः
पूर्वार्थविषयः स एवायं तज्जातीयो वेत्युल्लेखेन प्रत्यभिज्ञानमुत्थापयति, तस्योर्ध्व-
तिरश्चीनभेदसामान्यव्यवस्थापकत्वाद् असंज्ञातपूर्वार्थगोचरदर्शनस्य तदुपमाभावात्,

यथा गौरित्यादि । यदुक्तम्—

धीरागवय इत्येव पृष्टा नगरकर्मदा ।

प्रतीकारण्ययो वाच्य यथा मार्गवयस्तथा ॥ इति । (श्लोकवार्तिके ४३३ पृष्ठे)

पिण्डमिति । पिण्डशब्दः शरीररुचिः पुनपुनरुक्तः । यदुक्तम्—“मधुपिण्डे सुरातन्वो-
रिति” । यदिति । गवयपिण्डम् । इत्येते इति । अट्ठ्याप्तता पुंसति शेषः । सादृश्यं चेति ।
गोवयगतम् । तदम्बितमिति । गोवयपिण्डसदृशम् । तदधिकं गोवयप्रत्यक्षप्राज्ञादुक्त-
लितम् । अवस्थात् निश्चिन्वत् । ज्ञानान्तरं इति । प्रत्यक्षे । तत्रोचरः उपमानविषयः ।
तदिति । उपमानम् । व्यक्तिः स्वलक्षणम् । तत् तस्मात् । एतेनेति । उपमानप्राप्त्यप्य
व्यवस्थापनम् । तस्येत्यादि । ननु किमिति संस्कारः स एवायं तज्जातीयो वेति द्वेध प्रत्य-
भिज्ञाज्ञान जनयति ? आह—तस्य प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य परापरविवर्तन्यापि द्रव्यमूर्त्तसामान्यं

तथा ह एव सस्कारस्तादृशार्थदर्शनेनाभोगादिना च प्रबुद्धोऽनुभूतविषयासंप्रमोष-
लक्षण स्मरणमुपजनयति, अदृष्टार्थस्य पुन स्मरणानुपपत्तिरिति । अहोऽपि प्रत्यक्षानु-
मानासवेद्यसाध्यान्वयानुपपत्तत्त्वलक्षणलिङ्गसंबन्धग्रहणप्रवणः प्रमाणान्तरमिति
कथयिष्यते । अर्थापत्तिस्तु प्रत्यक्षादिगोचरीकृते स्फाटादिपदार्थान्वयानुपपत्त्या दहन
शक्त्यादिक पावकोदरार्थान्तर पूर्वदर्शनगात्ररात् समधिकमभ्यभिचरित पारिकल्प्य
सीति प्रमाणता स्वीकरोत्येव, तल्लक्षणयोगात् । एवमन्यदपि प्रत्यक्षगोचराधिपद
सपादक निराकाङ्क्षतया व्यवहारकारि वासवेदेन तत्तत्प्रमाणमिति समर्थनीयम्, स्व
परमकाशनिर्वाभात्वात्, पूर्वोपरसोपानपद्धतिदर्शनोपरकालभावि तात्त्विकपाववेदनवत् ।
सधया चेतया परोक्षेऽन्तर्भाव, अन्ययानुपपत्त्यान्तरदर्शनद्वारेण प्रस्तुतार्थसवेदेन
चतुरत्वादिति । किञ्चिद्विशेषात् प्रमाणान्तरपरिकल्पने प्रमाणयत्ता विशीयेत, आन-
न्वयप्राप्ते, आवरणक्षयापक्षमविच्छिन्नतया ज्ञानप्रवृत्तविच्छिन्नत्वादिति । मनु चैव सति
यत्पराक्षस्य द्विविध्य बध्यमाणमनुमानतादभेदेन तदपि कथमुपपस्यते, तत्रापि
ह्यासप्रणीतवचनप्रभञ्जानस्याध्यान्वयानुपपत्तत्वेनानुमानान्तर्भावो न दुरुपपादः ।
तत्तद्विज्ञानमन्तर्गन्तवशिष्यते तदेव पराक्षसत्वेन यमुच्येत युक्तमास्ते, विवृषा-
मभिधान प्रत्यनादरात्, सत्यमतत्, एव तु भव्यत तत् यद्यपि कयाचित्प्रक्रियया-
मृदिव स्थानोच्छादितु सटक्षपरिणामः, तिरभीनसामान्य खण्डमुष्वादिषु गौरवन्, तयो
र्द्वयोरापि निर्णायकत्वात् । यदि पुनद्वय प्रत्यभिज्ञाज्ञान नोऽभ्युम्भत, तदोर्ध्वतिरभीनभेद
मिदमसामान्यव्यवस्था न स्यादिति । अथ पूर्वमर्थदर्शनम् तत् सरस्वतः, ततस्तस्य प्रबोधः,
तदनु प्रत्यभिज्ञाज्ञानमिति परपराधयननिबन्धनाभावात् प्रथमाक्षसन्निपाते एव प्रत्यभिज्ञा-
ज्ञान किं नाप्यत इत्यह- न सनात पूर्वार्धगात्र दर्शन यस्य तस्य पुन प्रत्यभिज्ञाज्ञानोद-
याभावात्, प्रत्यभिज्ञाज्ञान हि तादृशदर्शनत सरस्वतप्रवाधे, स च सति सस्कारे, सस्कारश्च
पूर्वमर्थदर्शन एवेति ॥ आभोगादीर्यादि । आभोग प्रणिधानववधानमिति यावन्, आदि-
शब्दादभ्यासादिपरिग्रहः । तथा च -यायध्यासम्-प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गसारद्वयपरि-
ग्रहाययाधितत्तत्र धान तयवियार्थरुगार्थो विर भातिस्रयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेन्द्रियक्रियार्थ
स्वरागधमावर्त्मनिमित्तेभ्यः (गी० ३२४३) इति । एतद्व्याख्या च तत् एव न्याय-
धास्त्राद्वरन्त्या, इह तु नाप्यते मुगमत्वात्, प्रवधारवमयाच । अनुभूतो विषयो
यन तदनुभूतविषय ज्ञान तस्यामप्रमायोऽभ्यासा ज्ञानानुवृत्तिरिति यावन्, स एव लक्षण यस्य
तदया । अहोपीयादि । प्रयत्नानुमानाभ्यासमवस्था साध्याध्यान्यानुपपत्तत्त्वस्वरूपो गो-
लिङ्गस्य साध्यन सार्थ सच चरन्त्यादान सञ्जस्तत्पर इति यावत् । तल्लक्षणयागादिति ।
प्रमाणलक्षणोपपत्तः । सबधामित्यादि । एतयामुपमानार्थानाम् । तथा हि-एवमुपमानजन्यथा
नुपपत्ताया तददर्शनेद्वारेण प्रस्तुतार्थवदनचतुर र स्मर्यमाणदृश्यमाणयामागव्यपिण्टोरेरदि
लक्षणविधानायवपयगि वमन्यथा नापपद्यते, यदि तयो. विचित्राख्य न स्यात् । एव

नुमानान्तर्भावयितुं शक्यं शाब्दम्, तथापि तत्प्रति विप्रतिपद्यते परे । अतस्तस्याहं
प्रामाण्यं समर्थनीयम् । न चापृथग्भूतस्य तद्विविक्तं वस्तु संभवम्, अतः पार्थ-
क्येनोपग्यासः । अनेन चैतदुपलक्षयति अन्येषामपि परोक्षविरोधानामनुमानान्त-
र्भावसंभवेऽपि य य प्रति परोक्षं विप्रतिपत्तिस्त त परोक्षान्विष्कृत्य विविक्तपुस्त्युप-
ग्यासेन तस्य तस्य प्रामाण्यमावदनीयम् । तथा च शास्त्रान्तरे यद्वादीनां लक्षणं
अकारि आचार्यस्तद् युक्तमेवेत्युक्तं भवति । कथं तर्हि मीमांसकपरिकल्पितोऽभावो
न प्रमाणम् ? निगाचस्वादिति श्रुत् । तथा हि—प्रत्यक्षमेवान्वयव्यतिरेकद्वारेण
भूतलमेवेव यदादिनांस्तीति वस्तुपरिच्छेदप्रावीण्यमाधिष्ठानं तदधिकप्राप्तार्थाभावात्
प्रमाणात्तरं परिकल्प्यमानं निरस्यतीति किं नश्चिन्तया ? तस्य सदसद्रूपवस्तु-
प्राप्तिं प्रतिप्राप्तिं प्रसिद्धत्वात् । अथ कदाचिदभिव्यक्तात्, अथवा भावाशमेवा-
कलयति, इन्द्रियद्वारेणोत्पत्ते तत्त्वं च भावासे एव स्थावरत्वं नास्तिताज्ञानं तु
वस्तुग्रहणोत्तरकालं प्रतिबोधिस्मरणसंज्ञाये मानसमक्षन्यापारगिरपेक्षमुन्मज्जति ।

प्रत्यभिज्ञानं इदानीं दृश्यमानं परोक्षं यथा नापश्यत, यदि पुरानुभूतं पत्तरया पृतस्य
प्राणभूतो द्रव्यरूपप्रतीतदात्म्यं पर्यायो न स्यात् । तथा स्मरणेऽपि सरकारीऽन्यथा नीप
पश्यते यदि पूर्वानुभवो न भवति । सरकारप्रबोधश्च पूर्वानुभवस्मारकं स्वविचारादशदोशनं,
अवधिज्ञानमोगादिभिरिति शङ्केषामिहेतम् । एवमूरेऽपि वतिवपधूमधूमभज्जन्त्यतीनामस्य
मिषीरित साहचर्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानमन्यथा न आपदीति यदि सर्वत्र धूनामिभ्यन्त्यो
रन्यथानुपपन्नत्वलक्षणं तत्र भो न स्यात् । अर्थापत्ता तु वादस्यग्यातात्वरद्वगतं स्वीदृक्ष्य
कार्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानमन्यथा नापश्यते, यदि बदे कचिदादिका शक्तिर्न स्यात् ।
पूर्वोपस्थापनपद्धतिदर्शनीत्तरकालमाविशतादिसस्यासंवेदने तु पूर्वानुसोपानानुभवं पूर्वानु-
भूतमननवत्यादिसोपानसंस्मरणसंवेदितोऽन्यथा न संभवति यदि सतादिसंज्ञा सापानानां
न स्यादिति । एव यथाबुद्धिसप्रदायमुपमानादिव्यवधानुपपन्नार्थान्तरदर्शनद्वारेण प्रस्तुतार्थ-
वेदनचतुरस्रं भावितम्, अन्यथापि कुशलरभ्यूहमिति ॥ आहत्वेति । पूर्वोपस्थापिमिर्निदृक्ष्य ।

उक्तादीनां लक्षणमकरोति । यथा—उपलम्भानुपलम्भमिति व्याप्तिज्ञानमूहं,
यपदमरिम्नं सत्येव भवति अस्ति न भवत्यवेति च । आदिशब्दात्तत्त्वारोहोपनिबन्धना
तदित्याकाश स्मृतिः, यथा त देवदत्त इति । दर्शनस्मरणकारणकं सकलं प्रत्यभिज्ञानम्,
यथा तदेवमिति । मीमांसककल्पित इत्यादि । ते द्वेवमाहुः—प्रत्यक्षादिप्रमाणपक्ष-
मासाद् भावाद् मिश्रत्वाद्भावात्स्य आहं पृथगेनमात्रप्रमाणम् । न चाभावात्वास्तुत्वेन
तद्भावात्प्रमाणमात्रं, अभावस्यावस्तुत्वे शमभावादिभेदमुपपद्य नवस्तु न तस्य भेदः,
यथा सुप्यादं, अस्तित्वाभावस्य भेदः प्रागभावात् प्रवृत्ताभावोऽन्योऽयमाभावोऽन्यताभाव
श्चेति । यि च अभावस्यावस्तुत्वेऽर्थावधारणं न स्यात्, अतार्थहेतोः प्रागभावादेरवस्तु
तयात्तरत्वं, तथा च प्रतिनिवर्त्यवधारणम् ।

तदुक्तम्—

न तावदिन्द्रियेणैषा^१ नास्तीत्युत्पाद्यते मति ।

भावादेनैव सयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १ ॥

(श्लो० वा०, पृ० ४७९)

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतिपोगिनम् ।

मानस नास्तिताज्ञान जायतेऽक्षानपेक्षया ॥ १५ इति ।

(श्लो० वा०, पृ० ४८१)

अत्रोच्यते । भावासावभावास्तर्हि अभिज्ञो भिन्ना वा^२ अभिज्ञश्चेत्, कथम-
ग्रहणम्, भावासावपतिरिक्तवादेव तत्स्वरूपवत् । भिन्नश्चेत्, घटाद्यभावविनि-
र्लुहित भूतकमाद्यदर्शनेन गृह्यते इति घटादयो गृह्यन्ते इति प्राप्तम्, तदभावाग्रह-
णस्य तद्भावग्रहणतान्तरियकरत्वात् । तथा च अभावोऽपि पश्चात्प्रवर्तमानस्तानुत्सार-
यितुमपदिष्ट स्यात्, अन्यथा मत्वध्वंससङ्कीर्णस्य सङ्कीर्णनाग्रहणात् भ्रान्तमापनी-
ष्येत । किं च । प्रमाणाभावादर्थभावाऽभावाप्रमायेन साध्यते इति भवतोऽभिप्रायः—

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपं न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमणता ॥ १॥ (श्लो० वा० पृ०, ४७३)

तदुक्तम्—

न चावस्तुन एनं स्वर्भेदास्तेनास्य वस्तुता ।

पर्यादीनामभावः न भावो य इरणादिन ॥ १॥ (श्लो० वा०, पृ० ४७४)

वस्तुमन्तरसिद्धिश्च तत्प्रमाण्यसमाधिता ।

हारे दध्यादि यमास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥ २॥

नास्तिता पयसा दधि प्रवृत्ताभाववृक्षणम् ।

गणि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽयोर्याभाव उच्यते ॥ ३॥

शिरसऽवयवा निम्ना वृद्धिमदित्यवर्जता ।

दधगृह्णादिरूपं सोऽयं ताम्राव उच्यते ॥ ४॥

हारे दधि भवद्वयं दधि क्षीरं पटे पट ।

दधगृह्णं पृथग्यार्दं चतन्यं मूर्तिरस्मिन् ॥ ५॥

अस्य गन्धा रमभावा वार्था रूपं तौ महः ।

अस्मिन् सत्त्वस्थिता तं च न चदस्य प्रमाणता ॥ ६॥ (भा० वा० पृ० ४७३-७४)

तत्राज्ञावरणं वस्तुते तद्ग्राहकं यत्र प्रमाणपञ्चपुण्यन्यमिति । विनिर्लुचित्वम्
रहितम् । तदभावश्चादि । घटाभावपरिच्छेदस्य घटसद्भावज्ञानपरतं न चान् । तान् पर्यादीन् ।
असङ्कीर्णाय कवलभूतस्य । सङ्कीर्णता पर्यादिमाहित्यम् । प्रमाणपञ्चकप्रियादि । वस्तुनो

तदुक्तम्—

न ताद्यदिन्द्रियेणैवा' नस्तीत्युपायते मति ।

भावात्तेनैव स्वयमेव योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १ ॥

(सूत्र० वा०, पृ० ४०९)

गृहीत्वा वस्तुसङ्गातं स्मृत्वा च प्रतिबोधिन्म् ।

मानसं भावितताज्ञानं जायतेऽज्ञानपक्षेण ॥ १॥ इति ।

(सूत्र० वा०, पृ० ४८१)

अत्रोच्यते । भावाज्ञादभावाज्ञादर्थं अभिज्ञो भिक्षा वा ? अभिज्ञेत्, कथम्-
ग्रहणम्, भावाज्ञादभक्तिरिच्छावादेव वास्वरूपवत् । भिक्षुश्रेष्ठा, यदायमावबिनि-
र्लुडितं भूतकामादर्शनेन गृह्यते इति यदादवा गृह्यन्त इति भासम्, तदभावाग्रह-
णस्य तत्तावत्प्रदम्पान्तरियकत्वात् । तथा च अभावोऽपि वक्ष्यवर्तमानस्तानुत्सार-
यितुमर्हति स्वात्, अथवा मत्प्रसन्नमसकीर्णस्य सकीर्णताग्रहणात् भ्रान्तमापनी-
यते । किं च । प्रमाणाभावादर्थाभावोऽभावममज्ञौनं साध्यव इति अवतोऽभिप्राय -

प्रमाणवच्छब्दं यत्र वस्तुरूपं न जायते ।

वस्तुसङ्गातव्योपार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ १॥ (सूत्र० वा० पृ०, ४०९)

तदुक्तम्—

न वावरतुन एनं स्फुटं वास्तेनास्य वस्तुना ।

पार्श्वदीनामभावो यो भावो यं कारणदिनं ॥ १॥ (सूत्र० वा० पृ० ४४४)

वस्तुवर्तमानिन्द्रियं तत्राभावाप्रमाणता ।

क्षीरे द्वादि यवारितं प्रगम्यते तं उच्यते ॥ २॥

मास्तिता वयमा दधि प्रथसाधिवलक्षणम् ।

गवि योऽथ यमावन्तु सीऽश्वोऽयमाव उच्यते ॥ ३॥

मिरमऽनयस निम्ना वृद्धिश्चि यवनिना ।

घटगृह्णादिरूपेण सोऽस्ततामाव उच्यते ॥ ४॥

क्षीरे दधि मवद्वे दधि क्षीरं यं यं ।

घटगृह्णं पृथिव्यार्दं चेतनं भूमिगामिनि ॥ ५॥

अनं गन्धा रम्यामा वायो रूपेण तौ मह ।

अग्निं सत्प्राप्तता न च न वेदस्य प्रमाणता ॥ ६॥ (श्री० वर० पृ० ४०९-४४)

तत्र प्रमाणवत् वस्तुने तत्प्राप्तं वस्तु प्रमाणमभ्युपगमनमिति । विनिर्लुडितम्
दिनम् । तत्रभावोपादि । यमावन्तुपरिग्रह्यं यमावन्तुज्ञानपत्रं १ वात् । तान् पयसीन् ।
ग्राहीर्नय वक्तव्यतत्त्व । सङ्गीतना यमादिगाहिन् । प्रमाणवत्प्रकृतित्वादि । वस्तुनो

१, मुदिनपुष्पकं हिन्दवेण १३ पहात ।

ग्रहणप्रयण्णिक्रमलोपरोऽव्यभिचारी पितृर्नोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा च प्रस्तुतद्वैविध्य-
स्य विप्रतिपत्त्यात्, अन्यदपि यदेवविधमविसर्वादि ज्ञान तत्प्रमाणमस्तु इत्यर्थं
शुष्काभिमानेनेति । यदि पुनः साध्यार्थान्वधानुपपन्नहेतुसपादितमनुमानमिष्येत, तदा
प्रत्यक्षमनुमान चेत्पि द्वैविध्यं घटमटेदेव, प्रत्यक्षव्यतिरिक्तज्ञानस्य सामस्येनानुमा-
नेऽन्तर्भावसंभवात्, अभ्ययानुपपन्नार्थान्वेरमन्तरेण परोक्षार्थविषयप्रतीतिरभावादिति॥

साप्रतमन्यथा सूत्रावयवेनैव प्रशस्यव्ययमकारणमाह— मेवमिदं निश्चयमिति ।
द्विधैवेति च काकाक्षिभोऽलकन्यायेनापि सवन्धनीयम् । ततश्चायमर्थः— द्वाभ्यामेव
मकाराभ्यामेवस्य प्रादुर्भावस्य निश्चयात् स्वरूपनिर्णयात्, द्वे एव प्रमाणे न न्यून
मधिकं चेति । अपमज्ञाभिप्रायः— स्वसवेदुन प्रति निश्चितज्ञानानामेकरूपतया साक्षा-
त्करणव्यापारत्वात् नारत्येव भेदः यद्विदुर्न पुनरपेक्ष्य कश्चिच्चक्षुरादिसामग्रीयलक्षणा-
त्ताकः स्वावयवस्यापि कालांतरसत्त्वरिणु स्थगितक्षणवियर्तमलक्षितपरमाणुपारि-
माणवदय ननिहित विज्ञादभिर्मात्र सामान्यमाकार साक्षात्पूर्वात् प्रकाशः प्रभते,
तत्र प्रत्यक्षव्यवहारः प्रवर्तते । य पुनर्लिङ्गशब्दादिद्वारेण नियतानियतसामान्याका-
राण्यलोकी परिस्पृष्टतारहितः कस्वात्मनोऽर्थग्रहणवरीणाम् समुल्लसति स परोक्षता
स्वीकरोति । न चैतौ प्रकारौ विद्वन् प्रकारान्तरेण ज्ञानप्रवृत्तिं पश्यन्, न चा-
पक्ष्यस्त प्रमाणांतरपरिहृत्स्वन क्षमामहे, न च द्वयोः प्रथमानयोरेकं निह्नवानमुपे-
क्षामहे, विशेषाभावात्, तस्मादेतदेव द्वैविध्यमुरीकृतमिति स्थितम् ॥ १ ॥

साप्रत यदस्माभिः प्राग् विवृण्वन्निर्णयदपदि, यदुत विप्रतिपत्त्याप्युपपन्नद्वया-
भोहापोहसहमिदेष प्रमाणलक्षणमिति तत्सम्बद्धनादेव विमलबुद्धयोऽवगच्छेयुः । मन्द-
मतयस्तु तावता न भोक्तव्यम् इति तद्विषयविधित्तया व्यक्त प्रमाणलक्षणाभि-
धानफल प्रतिपिपादविपुलापि सपूर्वपक्ष निराकाङ्क्ष लक्ष्येयुस्ते इति तावत् पूर्वपक्ष-
सुरथापयन्नाह—

प्रतिज्ञानि प्रमाणानि व्यवहारस्य तत्कृत

प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ २ ॥

इह ध्वनमुच्चारयता विसृज्यमापिण प्रत्यवसृज्यम्— किमिदं मामक ध्वनं
श्रोतृस्काराधायकमुत नेति । इतरथा पर्यालोचितकारितास्य हीयते । श्रोतृस्कारा-
धायकं चेत्, उच्चारयति अन्यथा विपर्यय इति । एतत्तु प्रमाणलक्षणवाच्य सकल
मिति । तदप्यनुमान प्रमाणमप्रमाण चेति । पारिमाण्यत्वमिति । परिमण्डला परमाण्व,
तेषां मात्र, यणि अनुकृतिवादिनाम् उभयपक्षदो पारिमाण्यस्य वतुलत्वम्, न्यायबुद्ध-
ध्वने प्रमाणन्द्रेणाप्येन व्याख्यातत्वात् । अन्ये तु पारिमाण्य परमाणुपरिमाणमेव इत्याहुः ।
नियतानियतेत्यादि । विजातीयेष्वो व्यापृत्तत्वात् नियत, सजातीयेष्वप्याप्यापृत्तत्वात् सर्व
एवानियत, ततो नियतानियतभ्यामी सामान्याकारमिति विग्रहः । एतौ प्रमाणपरोक्षरूपौ ॥ १ ॥
न्याया- ४

विरुद्धस्य विधानेन इतराभावसाधनात्, सनिहितदेश एव प्रतियोग्यभावसिद्धेः । एतेन विरुद्धकार्यानुपलब्धिरपि व्याख्याता, तस्या अपि प्रतिषेधविरोधिसनिधानेन द्वायेणाभावसाधकत्वात् । कार्यानुपलब्धिरपि तदशाशङ्कितकार्यस्यैवाभाव साधयति न सर्वत्र, स्वयमसिद्धत्वात् । स्वभावानुपलब्धिरप्येकज्ञानसर्गोपदार्थोपलभरूपा तद्देश एव प्रतिद्वन्द्व्यभाव गमयति । अतः प्रमाणान्तरस्यापि क्वचिन्निषेधस्यात् न सर्वत्र । तच्च प्रमाणान्तरबाधकं समस्ति ॥ प्रत्यक्षानुमानयोश्च प्रामाण्यकुत्र इति चिन्त्यम् । न तावत्प्रत्यक्षात्, तस्य निर्विकल्पकतया सतोऽप्यसत्कल्पत्वात् । तत्पृष्ठभावी विवरूपस्तु न स्वलक्षणाभ्योधिर्मध्यमवगाहते, तावच्च तत्राप्रविष्टस्तरवरूपं निखिनुयात् । अप्रमाणभूताच्च तस्मात्प्रामाण्यनिर्णय इति निबिडशङ्किमाविष्कारणं भवताम् । अनुमानात्प्रामाण्यनिर्णय इति चेत्, न तस्यापि स्वलक्षणादेर्बहिः प्लवनात् । अप्रामाण्यव्यवच्छेदस्तेन साध्यते इति चेत्, न, व्यवच्छेदस्य व्यवच्छिन्नाभ्यतिरेकात्, इतराध्यान्धकारवर्तनकल्पमनुमानमासज्येत निर्विपरत्वात् । किं च । तत्प्रामाण्यनिर्णायकमनुमानं प्रमाणमप्रमाण वा । न तावदप्रमाणम्, ततः प्रामाण्यासिद्धेः । नापि प्रमाणम्, तत्प्रामाण्यसाधकाभावात् । न हि प्रत्यक्षात् तत्सिद्धिः, विकल्पशून्यतयार्कितिकरत्वात्, इत्युक्तम् । अनुमानात् तत्साधने विकल्पयुगलं तदवस्थमेवावनिष्ठते तत्प्रामाण्यसाधनेऽप्यनुमानकल्पना इत्यनवस्था । किं च । गृहीतसदृश्यस्यानुमानं प्रवर्तते, सवन्धकालगोचरो प्राज्ञः, न च प्रत्यक्षं तल्लक्षयितुं क्षमते, पूर्वापरक्षणमुदितरूपवार्तमानिकक्षणं तदुत्तरकालभाषिणो विकल्पस्यापि व्यावहारिकप्रमायेन तन्निष्ठतानुपगमात् । अनुमानाद् ग्रहीष्यति इति चेत्, ननु तदपि सवन्धपूर्वकं प्रवर्तते, तदुत्तरक्षणेऽपीव वार्ता इति अनवस्था । तस्मादनुमानमभिकल्पतां गत्वन्तराभावात् तत्सवन्ध-

इतरति । प्रतिषेधस्य कीर्तने । स्वभावानुपलब्धिरिति इत्यानुपलब्धिः । एकत्वादि । एतस्य वस्तुविज्ञानस्य आद्यं वस्तुविप्रणिधानाभिमुखं भूषणदिपस्तुद्वयमप्यो-
न्यागिधमेकज्ञानसर्गि कल्पते, तत्रैवं सतोर्नैकनियता प्रतिपत्तिरस्यात्, परिच्छेदयोग्यतायां तयोरेणविकेयान् । ज्ञाने वस्तुद्वयसम्यग् तदाकारयोरैकारिषत् ज्ञाने एतर्गाद् वस्तुनीरप्युपचारेण ससर्गव्यपदेशाद् । तत् एकस्मिन् ज्ञाने ससर्गं सवन्धो विपत्तेरस्य भूतलार्थेऽदिनेति प्रवर्णान् स्वयमूह्यं स चासौ पदार्थश्च तस्योपलभ्यपरिच्छेदो रूपयस्या स्वभावानुलभ्ये सा तथा, केनलभूतलोपलभ्यरूप इति यावत् । तद्देश एवेति । भूतलदेश एव । प्रतिद्वन्द्विनो घातः । स्वलक्षणाभ्योधीति । स्वलक्षणं प्रत्यक्षानुमाने, ते एव विकल्पस्य साधायविवयत्वेनाविष्यत्वाद् अभ्योधिः । तत्स्वरूपं प्रत्यक्षानुमानस्वरूपम् । तदिति । तयोः प्रत्यक्षलक्षणयोः । तद्व्यवच्छेदः । तस्य प्रत्यक्षानुमानप्रामाण्यनिर्णायकानुमानस्य । तत्साधनं इति । प्रामाण्यनिर्णयकानुमानप्रामाण्यसाधने । तदवस्थ-

ग्रहणप्रवणश्चिकालगोचरोऽप्यभिचारी वितर्कोऽन्युपगन्तव्यः । तथा च प्रस्तुतद्वैविध्यं
स्य विघटितत्वात्, अन्यदपि यदेवविधमविसयादि ज्ञान तत्प्रमाणमस्तु इत्यल
शुष्काभिमानेनति । यदि पुन साध्यार्थान्ययानुपपन्नहेतुसंपादितमनुमानमिच्छेत, तदा
प्रत्यक्षमनुमानं चेत्तपि द्वैविध्यं घटामटेदेव प्रत्यक्षव्यतिरिक्तज्ञानस्य सामस्येनानुमा
नेऽन्तर्भावसंभवात् अन्ययानुपपन्नार्थान्तरमन्तरेण परोक्षार्थविषयप्रतीतेरभावादिति ॥

सामप्रतमन्यथा सूत्रावयवेनैव प्रकृतमियमकारणमाह— मेययिनिश्चयादिति ।
द्विधैवेति च क्वाकाक्षिगोल्कन्याभेगात्रापि सचन्धनीयम् । ततश्चायमर्थः— द्वाभ्यामेव
महाराभ्या मेवस्य द्वाक्षार्थस्य निश्चयात् स्वरूपनिर्णयात्, द्वे एव प्रमाणे न न्यून
मात्रिक चेति । अयमत्राभिप्रायः— स्वसवेदं प्रति निश्चितज्ञानानामेक रूपतया साक्षा
त्करणवत्तरत्वात् नारायेव भेद बाहिर्यं पुनरपेक्ष्य कश्चिच्छरादिसामग्रीवल्लक्षणस-
त्ताक स्वाययवस्यापि बाह्यान्तरसत्त्वरिण्यु स्थगितक्षणविद्यतमलक्षितपरमाणुपरि
माणद्वयं न्यनिर्दिष्टं विशदमिमांस सामान्यमाकार साक्षात्कुर्वाण प्रकाशं प्रथते,
तत्र प्रत्यक्षव्यवहार प्रवर्तते । य पुनल्लिख्यशब्दाविद्वारेण निषतानिषतसामान्याका-
रावल्लोकी परिरुद्धतारादित एतत्त्वामनोऽर्थग्रहणपरिणाम समुच्छसति स परोक्षतां
स्वीकरोति । न चैतौ प्रकारौ विद्वान् प्रकारान्तरेण ज्ञानप्रवर्ति पश्याम, न चा
पश्यन्त प्रमाणान्तरपरिकल्पन क्षमामहे न च ह्यो प्रथमानपरोक्षे निह्नाननुपे
क्षामहे, विशेषाभावात्, तस्मादेतदेव द्वैविध्यमुत्तरीकृतव्यमिति स्थितम् ॥ १ ॥

सामप्रत यद्वरमाभि मागुं विनृण्वन्निर्मुदपादि, यदुत विप्रतिपक्षाभ्युत्पन्नस्या
मोहापोहसहमिद्वेद प्रमाणलक्षणमिति तत्सूत्रदर्शनादेव विमलबुद्धयोऽयमप्येतेषु । मन्द
मत्तयस्तु तावता न भोक्तव्यस्त इति तद्विधिविधिसया स्वक्त प्रमाणलक्षणमभि
धानफल प्रतिविपादयिष्यते सपूर्वपक्ष निराकाङ्क्ष लक्षणेयुक्ते इति तावत् पूर्वपक्ष
शुल्कापयमाह—

प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृत

प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ २ ॥

इह वचनमुच्चारयता विमृश्यनापिण्य प्रत्ययमृश्यन्— किमिदं मामकं वचनं
भोतृरुत्काराभावात्कमुत नेति । इतरथा पर्वालोचितकारितास्य हीयते । भोतृरुत्कारा-
भावात् चेत्, उच्चारयति अन्यथा विपर्यय इति । एतच्च प्रमाणलक्षणवाक्यं सकल
मिति । तदप्यनुमानं प्रमाणमप्रमाणं चेति । पारिमाण्डल्यमिति । परिमाण्डल्यं परिमाणं
तेषां मात्र, यपि अनुकवितादिवात् उभयपदवृद्धो पारिमाण्डल्यं वर्तुल्यम् वायनुमुद
चन्द्रे प्रमाणं रेणाभ्ये व्याख्यातत्वात् । अन्ये तु पारिमाण्डल्यं परिमाणपरिमाणमेव इत्याहुः ।
नियतानिषतेत्यादि । विजातीयैभ्यो व्याहृतत्वात् नियतं, सजातीयैभ्यो व्याहृतत्वात् त्वं
एवानिगतं, ततो नियतानियतश्चासौ सामान्याकारादिति विग्रहः । एतौ प्रलक्षपरोक्षरूपौ ॥ १ ॥
न्याया- ४

जनानादिप्रसूदार्थप्रत्यायकत्वाद्भूतसस्कराधायकम् । अत आह - प्रसिद्धानि प्रसू-
दानी, नाधुना साध्यानीत्यर्थः । प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि, परोक्षगतभेदापेक्षया बहु-
वचनं व्यक्तिभेदे सामान्यमपि कथंचिद् भिद्यते इति दर्शनार्थम् । तथा हि ।
तदविवक्षितव्यक्तिकमेकरूपतां विमर्ति प्रमाणमिति, व्यक्त्यवच्छेदेन पुनरव-
च्छिद्यमानं नानाकारतामादत्ते प्रत्यक्षानुमानशब्दानि प्रमाणातीति, व्यक्ति-
व्यतिरिक्तव्यतिरिक्तरूपत्वात्तस्य । तथा हि- शब्दाक्षधुरादेर्वा दूराद् वृक्ष इति
प्रत्यये ध्वन्यदिरपलाशादिविशेषानपेक्षया साधारणं वृक्षत्वमेव चकार्स्ति,
तस्मात् सेभ्यो भिन्नं तद्, व्यतिरेकिणाकारेण ज्ञात्वे प्रतिभासनाद् घटादिवत् ।
परिस्फुटद्वयदिरपलाशादिविशेषावलोकनवेलायां तु न तद्वतिरेकिणा रूपेण
प्रकाशते इयमिष्टम्, तदव्यतिरिक्तस्य सवेदनात्, तत्स्वरूपवत् । विशेषा-
भिन्नमेव रूपं तात्त्विकं सामान्यस्य, तस्यैव दाहपाकाद्यर्थक्रियाक्षमत्वात् ।
भिन्नं पुन कल्पनावुद्धिविधितत्वाद्बस्तुरूपमिति चेत्, न, द्वयोः प्रकाशमानयोरे-
कस्य निष्ठोत्पन्नशक्यत्वात् । अथवा भिन्नमेव रूपं स्वभाविकमित्यतः कल्पनावुद्धि-
वर्तितमित्यपि यदता न वदन्भइय स्यात् । अर्थक्रियाकारिताविशेषस्तु भिन्नेऽपि
रूपे न दुरुपपादः, तस्यापि ज्ञानसाधारणव्यवहारकरणक्षत्वात् । न चार्थक्रिया-
वस्तुलक्षणमिति निवेदयिष्यामः, तस्मात्सर्वत्र भिन्नमिष्टौ सामान्यविशेषादिति
हरीनाथो बहुवचननिर्देशः । आसतां तावत्प्रमाणानि व्यवहारश्च सत्कृतं प्रसिद्ध-
इति सचन्द्रः । चशब्दोऽपिशब्दार्थः । सेनापत्यर्थः - यदर्थं प्रमाणपरीक्षणमसावपि
लक्षणानशीतप्राणादिव्यवहारऽस्मादिह, तन्निरर्थकं प्रमाणलक्षणमभिधानमि-
य भिन्नापचानपि परं परुषतापरिस्त्रिहीर्षयात्मनोऽप्यथा प्राह- प्रमाणलक्षणस्यास्ती परं
रूपव्यावर्तनक्षमासाधारणप्रमाणधर्मकधनरूपाया ज्ञायते निर्णीयतेऽस्माभिर्ममयोजन-
तत्फलम्, अतिसूक्ष्मत्वात्तावकाभिसंघेरिति काका प्रभवत्युत्पठयति चेति । किं च
प्रमाणलक्षणमनिश्चितं नाभिधीयत, निश्चितं वा स्वरूपेणेति पक्षद्वयम् । न ताव-
दनिश्चितम्, अनिश्चितस्य लक्षणं बायोगात्, दम्भसत्कचिरुतवत् । अथ निश्चितम्,
तत्किमप्रमाणत्वंमाणादू । न तावदप्रमाणात्, अप्रमाणस्य निश्चयकारकाद्योपात् ।
यदि पुनरप्रमाणमपि निश्चायकमिति संगीर्येत, तदा प्रमाणपर्वेण विशीर्येत,
नैरर्थक्यापत्तेः, अप्रमाणादपि निश्चायकत्वाम्युपगमात् । अथ प्रमाणात्, तत्किम-

विधितत्वादिति । उपार्जने विपूर्वं टप् औबो धातुः । तस्यापीत्यादि ।
तस्य विधयभिन्नसामान्यस्य ज्ञानं च साधारणव्यवहारश्च तयोर्विधाने कुशलत्वात् तथा हि-
सामान्यं दूराद् ध्वन्यलयादिविधेयाप्रतिभासेऽपि सामान्येन गीर्गीरिति ज्ञानं जनयति
तथा खय गौरय गीरिति साधारणव्यवहारश्चेति । यदि पुनर्विशेषेभ्यो भिन्नं नाम्युपगम्येत
सामान्यम्, तदा तन्निवचनं ज्ञानं सादृश्यव्यवहारश्च प्रलयः यावादिति ॥ २ ॥

लक्षणम्, लक्षणोपेतं वा । अलक्षणं चेद्विश्रायकं प्रमाणम्, तर्हि सर्वप्रमाणानां लक्षणाभिधानमनर्थकम्, तदप्यतिरेकेणाप्यर्थानिश्रयसिद्धेः, मबदभिप्रेतलक्षणनि-
श्रायकप्रमाणवत् । अथ लक्षणोपेतम्, मत्रापि विकल्पयुगलमनिवारितप्रसरमनु-
पावति, तदुक्षणं निश्चितमनिश्चितं वा । न तावदनिश्चितं लक्षणं लक्ष्यं लक्षयति ।
निश्चयोऽपि प्रमाणादप्रमाणाद्वा । अप्रमाणाद्विश्रयसिद्धेः प्रमाणादिति पक्षम् ।
तदप्यलक्षणं सलक्षणं वा । अलक्षणत्वे पूर्वस्वार्थग्रहणे किं लक्षणम् । सलक्षणत्वे त्वेत-
लक्षणं निर्णीतमनिर्णीतं चेति तदेवावर्तते । तत्र प्रमाणलक्षणाभिधानोपायोऽस्ति,
तस्मात्प्रसिद्धानि प्रमाणानि ह्यत्यङ्गकर्तव्यमिति ॥ २ ॥

अधुना चार्थागृहीतस्तावक्यनोऽभिप्रायोऽस्माभिरिति परं प्रत्याययंस्तस्मत्-
मनुज्ञाभ्य तदेवानुमन्यमानस्तथापि लक्षणोक्तेः साफल्यमावेदवन्नाह —

प्रसिद्धानां प्रमाणानां लक्षणोक्तौ प्रयोजनम् ।

तद्व्यामोहनिवृत्तिः स्याद्व्यामोहमनसामिह ॥ ३ ॥

मृतदम्भप्राप्ति भवता यथा—प्रसिद्धानि प्रमाणानि, ततस्तेषां लक्षणोक्तौ असा-
धारणधर्मकथनविषये प्रयोजनं फल, किमिति शेषः । तदेतदुक्तम् । यतो यद्यपि
प्रतिमाणि प्रसिद्धानि प्रमाणानि, अन्यथा तत्कृतनिखिलव्यवहारोऽच्छेदमतज्ञात्, तदु-
च्छेदे च दृष्टान्याद्यापत्तेः, तथापि केचिद् विततगोहावष्टन्धास्तःकरणास्तत्स्वरूपमनु-
भवन्तोऽपि न लक्षणं तत्तत्तामपलोकयतामस्माकं तद्विषये कृपापरीतचेतसां
यथावस्थितप्रमाणलक्षणाविर्माणनद्वारेण व्यामोहमेतेषामपसारयाम इति प्रमाणलक्ष-
णानिधानं प्रति प्रवर्तते चेत्तः । तदिदं प्रयोजनम्— तद्व्यामोहनिवृत्तिः स्याद्-
इति, तस्मिन् प्रमाणलक्षणे व्यामोहो विपरीताभ्युपगमवतां विषयांसलक्षणस्तीर्ष्यानां
प्रमाणाप्रमाणविवेकविकलानाम्, अतप्यवसमात्मकस्तु मुग्धबुद्धीनां लौकिकानाम्,
तस्य निवृत्तिरविपरीतलक्षणावगमादपगम इत्यर्थः । सा स्याद् भवेत् । केयमि-
त्याह— व्यामोहं विपरीतग्रहणस्तं विचिन्ततो गतं मनोऽन्तःकरणे येषां तं तथा
तेषाम् । इति लोके । तदयं तात्पर्यार्थः—यथानादिप्रसिद्धं प्रमाणलक्षणं प्रति
केचिदपि न व्यामोहेषुस्तदा यद् भवति प्रागुदग्राहि निरर्थकं प्रमाणलक्षणाभि-
धानमिति, तत् पुनमेव स्यात् । न चैतदेवम्, तत्र व्यामोहानां दर्शनम् । एतेन

तन्मतमनुदात्येति । पु सु द्रु इ फल भू सृ गती अनुदत्यनुगच्छति तन्मतम्,
सिद्धान्ती प्रयुक्ते, हेतो इति क्वाप्रत्यये अनुगम्यति शब्दार्थः, तन्मतस्य चानुगमन-
मतवादमन्तरेण न समवतीत्यनूचेति तात्पर्यम् । यद्वा उग्रावत्येन द्रावणं—स्नेहं पूर्वमुद्-
द्राव्य ततो नन्योगादि, निराकृत्येति । तीर्थानामिति । यद्यपि सम्यक् ससारसाग-
रोत्तरणोपायभूतत्वात् तीर्थं द्विनशासनमेवोच्यते, तथापि तीर्थमिव तीर्थम्, तत्र साधवः
तीर्थीः, साधये यः । एतेनेति । व्यामोहमनसः, प्रतिलक्षणाविधानेन ।

यददायि दूषण प्रमाणलक्षणमनिश्चित निश्चिन वा अभिधीयेत इत्यादि तदपि सिद्ध-
साध्यतामध्यप्रतिषद्धत्वाच्च बाधाविधायि अस्माकमिति मन्तव्यम् । ध्यामूढमन
सोऽपि प्रति प्रमाणलक्षणप्रकाशने तल्लगतीति चेत्, न, स्वसवेदनसिद्धस्य वचनेन
प्रकाशनात्, तस्य ध्यामोहापोह एव व्यापारात् । यथा निविकृतभूतलावलोकनेऽपि
अभ्यक्षाद् यो घटादिवैविकृत्य न प्रतिपद्यते, कुड्मोन्व्यामोहात्, त प्रत्युच्येत नास्तत्र
घट, उपलम्भकारणसमप्रतायामप्यनुपलम्भात् । वैविकृत्य हि तत्राध्यक्षसिद्धम्,
वचनाद् ध्यामोहो निवार्येत, तथेहापि विद्वद्भिर्द्रष्टव्यम् । निर्णीत तल्लक्षणमध्यक्षेण,
तस्य व्यस्यारूपत्वात्, वचन पुनर्विपरीतारोपनिराकरणे ध्याप्रियत इति स्थितम् ।
तदेव प्रमाणलक्षण सामान्येन प्रतिपाद्य तत्रतकुचोद्य पर्यह्यायांचायेण ॥ ३ ॥

अधुना तद्विषयामेव सारयाविप्रतिपत्ति निराधिक्कीर्णता ये प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणे
प्रमाणव्यक्ती प्राक् प्रकाशते, तयोरपि लक्षण प्रति विप्रतिपद्यन्तेऽपरे । अतस्तल्लक्षण-
मपि वक्तव्यम्, इति तावत् प्रत्यक्षलक्षणमभिधातुकाम आह—

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।

प्रत्यक्षमितरज्ज्ञेयं परोक्ष ग्रहणेक्षया ॥ ४ ॥

तत्र प्रक्षमिति लक्ष्यनिर्देश, अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहक ज्ञानमिति लक्षण
निर्देश, परोक्षोऽक्षगोचरातीत, ततोऽप्योऽपरोक्षस्तद्भावस्तथा तया साक्षात्कृतत
येति यावत् । अर्थस्य इत्यर्थ, अवगम्यते इति हृदयम् । अर्थत इत्यर्थो वा, दाह
पाकाद्यभिक्रियार्थिभिरभिलष्यते इति भावत् । तस्य ग्राहक व्यवसायात्मकतया
साक्षात् परिच्छेदक ज्ञान तदीदृशमिति, ईदृगेव प्रत्यक्षमिति सङ्गः । तत्र ज्ञानग्रहणेन
यद् सारया ग्राह — ओत्रादिवृत्ति प्रत्यक्षमिति, तत् तिरस्करोति । ओत्रादीना प्रकृति
विकारतया तद्बुत्तेर्व्यापारलक्षणाया जडतया प्रत्यक्षबायोगात्, अर्थपरिच्छिन्नित्वे
तया प्रत्यक्षत्वे आलोकादिजडकारणकलापव्यापारस्यापि प्रत्यक्षतापद्येत, विशेषा-
भावादिति । अर्थस्य ग्राहकमित्यस्य ग्रहणेक्षया इति वक्ष्यमाणपदसापेक्षत्वात् ।

सिद्धसाध्यतामध्यप्रतिषद्धत्वादिति । अयमभिप्राय — यदि न प्रमाणलक्षणमभि-
धीयतेऽस्मान्निस्तदा वदुक्त — प्रमाणलक्षणमनिश्चित विधान बाभिधीयेत इत्यादि तत्तद-
स्तमनि दूषणनरमाक एवेदपि, अदा तु स्वतः सतो व्यवसायरूपत्वान् एवावेदेन निर्णीतस्य
च प्रमाणलक्षणस्य ध्यामूढान् प्रति प्रकाश, नस्तद् दोषावकाशः । एतच्च ध्यामूढमनसोऽपि
प्रतीलादि पूर्वप-पुत्राण्य स्वतः एवानिस्तप्रमाणायोपेक्षितस्य ततः स्थितमेतत् न
बाधाविधायीत ॥ ३ ॥

ओत्रादीति । ओत्र तत् चक्षुर्यो जिह्वा नाभिः च इति पञ्चमी — इति ओत्रादीनी
द्रव्याणि तेषां वृत्तिर्वर्तन परिणाम इति यावत् । इन्द्रियाण्यत्र विषयान्तरपरिणतानि
प्रत्यक्षमिति हि तेषां निश्चयः । अर्थस्य ग्राहक इत्यादि । ग्रहणेक्षयेत्यनेन बाधार्थापक्षया

अमुना बहिरपि चैर्ज्यकलकलनविकलं सकलमपि ज्ञानं प्रत्यपन्ति तासिरस्यति ।
स्वांशग्रहणे ह्यन्तःसंवेदनं व्याप्तिर्यते यथा तथा बहिरपि, इतरथा अर्थवशज्ञान-
संतानान्तराण्यपि विशीर्यन्, स्वग्रहणान्तेन तदनुमानस्योपपन्नमाप्रतापतेः, स्व-
विज्ञानस्यैव तथा तथा विजृम्भणात् । तथा च प्रमाणप्रमेयप्रतिपाद्यप्रतिपादककार्य-
कारणभावाद्यः प्रतीयेरन्, आत्मन्यतिरेकेणात्मीयपूर्वोत्तरक्षणयोरपि ज्ञानस्य
प्रवृत्तिनिरोधापत्तेः । अद्वयविज्ञानतत्त्वसाधनेनानुकूलमाचरसीति चेत्, स्यादेतत्,
यदि भवतः प्रमाणपरिदृष्टसकलन्यवहारोच्छेदनकुदर्शनवासनाहितादृष्टाद्वयतत्त्वपरि-
कल्पनात् प्रतिकूलं न स्यात् । सत्यार्थविरहेण यदिः प्रमाणभूतज्ञानोहासोऽस्ति, निर्हेतु-
कावप्रसङ्गादिति । ग्राहकमिति च निर्णायकं द्रष्टव्यम्, निर्णयाभावेऽर्थग्रहणायोगात् ।
तेन यत् तायागतैः प्रत्ययादि —

प्रत्यक्ष कल्पनापोषमध्वान्तम् [न्या० वि० ३] इति

तदपास्तं भवति, तस्य युक्तिरिच्छावात् । यथा हि—ते निर्विकल्पकत्वेऽप्यक्षस्यायुक्तीः
खेदपन्ति— किलेदमर्थसामर्थ्येनोदीयते, सनिहितार्थकिवासमर्थार्थग्राहकत्वात् । न
यार्थं ध्वनयः सन्ति, तदेतुयिदक्षणाकारणान्तरग्रन्थत्वात्, ततश्चास्तानुपनिषत् स्वगोच-
रसंवेदनमुत्पापयन् स्याकारमनुकारयति । तत् तद्ग्राहिणि विज्ञाने सम्बन्धेऽप्येव दुरुक्तः ।
यद् ग्राहकं तत्प्रत्यक्षमिति दर्शयति । न चार्थस्य ग्राहकमित्येतावद्वैतत्वं सिद्धमिति वाच्यम्,
यत् आत्मस्वरूपस्यार्थस्य ग्राहकमित्येतावताप्यर्थस्य ग्राहकं मदयेव । न चैव केवलस्वांश-
ग्राहिणः स्वसंवेदनस्य प्रत्यक्षत्ववच्छेदः, बहिरप्यतिशयस्वरूपत्वात् यैवाचारादीनभिद्वयैव
ग्रहणेक्षयेति वक्ष्यमाणपदस्यायोग्यताम् । बहिरपीति । न केवलमन्तर्मुखसारेण ज्ञानमर्थं
ग्रहणञ्जन्म, चिद्रूपस्यैव तथा प्रतिभावात्, अपि तु बहिर्मुखसारेणापि । ये इति । योगा-
चारादयः । इतरथेत्यादि । सतानो ज्ञानप्रवाहः, तस्मात् निश्चितादव्ये संतानान्तराणि ।
तदनुमानस्य सतानान्तरसाधकमनुमानस्य, तथा हि— विवक्षितदेवदत्तादेरन्यद् यज्ञदत्तादौ
व्यापारव्याहारी मुक्षिपूर्वकौ, व्यापारव्याहारत्वात्, तत्प्रतिपन्नव्यापारव्याहारवद्, इति संता-
नान्तरसाधकानुमानम् । तस्मिन् व्यापारव्याहारयोर्ज्ञानकार्यत्वेन प्रतिपन्ननिधयान् । इतस्य
चानुमानस्य स्वग्रहणान्तेनोपपन्नो भ्रान्तत्वम् । तथा हि— यथा सर्वे प्रत्ययाः निरालम्बनानां,
प्रत्ययत्वात्, स्वग्रहणवदिति मषदमिषयेण बहिर्येताधनस्य निरालम्बनतया वाद्यायामाहः,
तथा सतानान्तरसाधनत्वमपि निरालम्बनतया सतानान्तरमाह । स्वबहिरिति । व्यवहारोऽ-
बलाबालगोपालहलिकादिप्रसिद्धः । न चायं भ्रान्तः, क्रियाविरोधप्रसङ्गात् । तथा हि—यमाद् बहु-
लामोदमोदपादनमिव सीगतानामुपलसकलक्षणं सुगतपदव्ययाराधनवद्वा सरोयूदासीपदपर्यु-
पारितश्च प्रमज्जति, न चैतद् युगान्तेऽपि दृश्यते, तन्नाथं भ्रान्तः । तद्वेत्तिरिति । तस्य घटादेर-
र्थस्य ये हेतवो मृदादयस्तन्मोक्षयानि यस्मिन् तात्वादीनि कारणानि तज्जन्यत्वाद् असावित्यर्थः ।
उपनिषेति । निरुदीभूय । स्वाकारम् अर्थानाम् । तद्ग्राहिणि अर्थग्राहिणि ।

किं च यद्युत्पादकार्थोपयोगोऽपि ॥ तावच्च गृहीयात्, सवेदनमपि तु स्मरणसंपा-
दितं तदभिधायकध्वनिसंयोजनं प्रतीक्ष्यमाणं तावदासीत्, तर्हि दत्तो जलाञ्जलि-
र्यंग्रहणस्य । तथा हि- समर्थमपश्यस्तस्मिन् गृहीतसकेतं तदभिधायकं ध्वनिं नानु-
स्मरति, उपायाभावाद्, अननुस्मरश्च पुरोवर्तिन्यर्थे न योजयति, स्मृत्युपस्थापन-
व्यतिरेकेण तद्योजनशक्तेः, अयोजयश्च भवदभिप्रायेण न पश्यतीति धान्प्यादान्ध्य-
मापद्येत । यदि चेन्द्रियजमपि ज्ञानं विकल्पकलुपितमिष्येत, तदा तदपि मनो-
राज्यादिविकल्पवद् विकल्पान्तराविभागे सति निवर्तते, नचैतदस्ति, सनिहितगो-
पिण्डगोचरस्य चक्षुर्जसवेदनस्याश्वादिविषयविकल्पोदयेष्वनिवर्तनात्, सहस्रसकल-
विकल्पस्यापि च परिरुद्धसमिहितार्थविषयदर्शनसिद्धेः । तच्चाक्षतं ज्ञानं शब्द-
संपर्कमनुभवति । अत्र प्रतिविधीयते- यत्तावदुक्तम्, अशब्दकार्थसामर्थ्याद्भवत्वाद्
ध्वनिरहितमध्यक्षमिति, तदुक्तम्, न हि शब्दासंपृक्षार्थजमित्येतावत्तथाभिप्राय-
विनाकृतमिति ज्ञातुं शक्यम्, अन्यथा ज्ञानार्थजनितमिति ज्ञानमपि तद् स्यात् ।
अथ बोधरूपमनस्कारसाहित्याद् न ज्ञमिति श्रूये, तथा सत्यभिप्रायसत्तुष्टमनस्कार-
संयोगात् साभिप्रायमपि स्यात् । किं च विविक्ता, परमाणवः स्वाकारार्पणद्वारेण
स्वगोचरं ज्ञानमुत्पादयन्तं कथमसन्तमार्गमनि स्वावयवव्यापिनं कालान्तरसंघ-
ट्युमाकारं तत्र प्रथयन्ति । विभ्रमादिति श्लेष्, इदानीमर्थे यवस्ति तदेव प्रतिभाति,
तत्रास्ततोऽपि स्फूर्ताकारस्य प्रतिभासनात् । तथा शब्दोऽपि यद्यविद्यमानोऽर्थे
तद्भाविणि ज्ञाने प्रतिभासेत्, किं श्रूयेत् ? यच्चोक्त-स्मरणजनितशब्दसंयोजनं
प्रतीक्ष्यमाणमर्थोपयोगोऽपि यदासीत्तेत्यादि यावदान्ध्यमापद्येत तत् तावकपक्षेऽ-
तमिति अर्थम् । धान्प्यादिति । यन्प्या जडं तस्य भावो धान्प्य जावपम् । विनिश्चय-
टीकायाम्- धान्प्यो जड इति । क्वचित् व्यत्यासिति पठस्तदेव व्याख्या- धियो बुद्धेराध्य-
व्याप्य जावपम्, परं नाय पीठानिक । सहस्रतेत्यादि । सहस्रविकल्पावस्थायां समिहितार्थ-
विषयविरुद्धदर्शनाभिधानेन्द्रियजबोधस्य विकल्परूपतां निरस्यति, तथा हि- इन्द्रियजी-
व्यादिभाषो विकल्परूपः न भवति, सहस्रसकलवित्परवापि पुणो जायमानत्वात्, य-
पुनर्विकल्परूपो नातो सहस्रसकलवित्त्वत्त्व जायते यथा मनोराश्यादिविकल्प, न चायं
सहस्रसकलविकल्पस्य ॥ जायते, तस्माद् विकल्परूपो न भवतीति नानुमानम् । विकल्परूप-
तामुपगमे सहस्रसकलवित्परस्य न प्रादुर्भादिति बाधम् । तत्रेति ज्ञाने । तत्रास्ततो-
ऽपीति । परमाणुलक्षणेऽर्थोऽविद्यमानस्यापि प्रतिभासनात्, ज्ञाने इति शेषः । तावकपक्षे-
ऽपीति । अगमत्राभिप्रायः —

‘यथोक्तो समो दोषः परिदारोऽपि वा समः ।

नैकं पर्यनुयाज्यं स्यात् तादृगर्थविवारेण ॥ १ ॥ इति । (श्री० वा०)

१. मुद्रितपुस्तके “ तस्मापत्राग्लोदोषः ”, पर्यनुयाज्यं ” इति पठ्यते ।

पि समानम् । तथाहि—स्वल्पधनविषयोन्द्रियजननिर्विकल्पकज्ञानसद्भावेऽपि न ताव-
दिदतयानिर्दतया बाधेन्यवस्थितिः, तावद्विधिप्रतिषेधद्वारेण विकल्पयुगलक पाश्चात्
नोदयते, यत्रैवात्र विकल्प जनयति, तत्रैवास्य प्रमाणता—इति ध्वनात् ।
निर्विकल्पकस्य सतोऽपि व्यवहार प्रत्यसकल्पत्वात् । स च विकल्पः सकेतकाल-
भावितमभिलापसामान्यमनुस्मरत एवोत्पत्तमर्हति, अभिलापसामान्यस्मरणबीज
य कुत प्रबुध्येत ? तादृशदर्शनमिति चेत्, ननु तदपि दर्शन निर्विकल्पकत्वादर्थ
प्राप्तिशेते, सत्यं सामान्यविषयविकल्पबीज प्रबोधयेत् ? अर्थ पुनः सामान्य
व्यवसायात्मिका बुद्धि न जनयेदिति भवता कदाग्रहः । तदर्थयत् सद्रूपं दर्शन
व्यवसायशून्यत्वात् नाभिलापसामान्यगोचरस्मरणबीज प्रबोधयति, तदप्रबुद्ध न
स्मरण जनयति, भज्जात स्मरण न शब्द धोजयति अयोजितः शब्दो नार्थ निश्चा-
ययति, अनिश्चितोऽर्थो न व्यवहारमवसरति, अनवतीर्णो नादृष्टाद्विशिष्यते, अवि-
शिष्ट प्रमादुराध्य लक्षयतीति । तस्माद्यथाकथञ्चिच्छिर्णयाभावात् स्वयमप्रतीतिमपि
निर्विकल्पकदर्शन पातनाप्रबोधद्वारेण विकल्पमुत्पाप्यात्मन्यापारमभिलापयति कति
चिद्विधविषयम्, तथाप्येवमपि यदि चक्षुरादिसामान्यमन्त पातित्वेनाप्रतीत एव स्वयम्,
तथास्वभावत्वात् । सकेतकालभावितमभिलापसामान्यविषयात्मसंस्कारप्रबोधद्वारेण
स्मयिषयमभिलापससृष्ट संवेदनमुत्पासयेत् नात्यन्तमयुक्तं पश्याम । न चायं
सविकल्पको बोधो मनोराज्यादिविकल्पकस्य । चक्षुरादिसामान्यसपादात्वात् । इतरस्य
तु मनोमात्रप्रभवत्वात् । अतः कथं तद्वद्विकल्पास्तरेविभवे निवर्तते ? मानसविकल्प
स्यैव विकल्पास्तरेण निवर्तनात्, अस्य तु कारणसामर्थ्येन बलात् प्रवृत्ते । एतेन
संस्तुतसकलविकल्पावस्थायां नैव प्राप्नुय्यादित्येतदपि प्रतिक्षिप्तम्, अस्य प्रमाणं
रिच्छया सद्वर्तुमशक्यत्वात्, मानसविकल्पसहरण एव तत्सामर्थ्योपपत्तेरिति । एतच्च
शब्दसपुनस्तत्प्रत्यक्षपक्षादपि एकान्तनिर्विकल्पकप्रत्यक्षपक्षस्य पापीयस्ता वृत्तयान्ति

नोदयते इति । अयं वयेलादिदण्डकधातुः, नोदयतीति पाठे व अट पट इट
किट कट इ गती इत्यस्य प्रयोगः । स्मरणबीजमिति । स्मृते कारणत्वाद् बीजमिव
बीज सत्कारः । तस्मात् यथा कथञ्चिदिति । तस्यादिति हेतौ पक्षमी, यथेति दृष्टान्तो
पदर्शनार्थः, यथचित् वेनचित् प्रकारेणेति । अयमिति । इन्द्रियजः । विकल्पकस्य
विकल्पसदृशः, कल्पशब्दस्य उपमार्थत्वात् । यदा—

सामर्थ्यवर्णनायां च छेदने करणे तथा ।

औपम्ये चाभिवासे च न्याशब्द विदुर्ज्ञेया ॥ १ ॥

चक्षुरादीति । आदिशब्दाद् रूपावलोकनस्मारादयो गृह्यन्ते । इतरस्येति ।
मनोराज्यादिरिन्द्रियस्य । तद्वच्च मनोराज्यादिविकल्पवत् । एष इन्द्रियजो विकल्पः ।
पापीयस्तानिति । पाप पातक तथोगत् पक्षोऽपि पापः, ततोऽयमनयोऽतिशयेन पापः,

रस्माभिरुद्ग्राहि । परमार्थतः पुनः प्रत्यक्षे साक्षाच्छब्दोलेखो ज्ञेयते, विशदयन्
 शयिनाथसाक्षात्करणचतुरत्वात्तस्य । केवलं तदपि सनिहित परिस्फुटं स्वावयनम्या
 पिन कालान्तरसचरिष्यु स्वमितक्षणाविवर्तं अलक्षितपरमाणुवारिमाण्डव्य पदार्था
 न्तरे सह समानासमानाकार स्वपरमाणूनां सामान्याकार स्तम्भादिक पदार्थ
 तोचरपतीति सविकल्पमित्युच्यते, परपरिकल्पितक्षणक्षयिविविक्तपरमाणुलक्षणस्त्रल
 क्षणग्रहणप्रयणनिर्विकल्पप्रत्यक्षप्रतिपेक्षार्थं कथञ्चिदभिव्यक्तसर्वव्याप्यगोचरतादर्श
 नार्थं वा । एवं च प्रत्यक्षगोचरीकृतोऽर्थे सज्ञासंज्ञिसबन्धग्रहणादपस्तद्विषया
 शाब्दव्यवहारा संधं एव निरपचरिता घटन्ते इत्युक्तं भवति । यदि पुनः शब्द
 ससर्गधोग्रमतिभासमभ्यक्ष न स्यात्, ततः को दोष इति चेत्, विकल्पातुधानेन
 स्वविकल्पव्यवहारेच्छेदप्रसङ्गः । तथा हि— निर्व्यवसाय दर्शनमित्यतः पाठोपेतमपि
 स्मृतिमीमाणां तदुत्तरकालमात्रे वा तादृशार्थदर्शनं तत्प्रबोधनमभ्यासवासनापाठ
 वैऽपि न विधातुमलम् यतः सामान्यविकल्पात्पञ्चाभ्यवहार प्रवर्तते क्षणिकवा
 दिषु सकलकाल निर्विकल्पकाभ्यक्षदृष्टतयाभ्युपगतत्वरपि तददर्शनात् । तस्मात् यत्र
 कुत्रचिद्वर्षादां पाश्चात्प्यवहारमवृत्तिस्तत्र प्राचीनं सवेदनं निर्णायकमभ्युपगम्यतव्यम्,
 अन्यथा क्षणिकवासावात् सर्वानेषु व्यवहारं प्रकीयेत् । तत्र कदाचन कल्पनापो
 कल्प प्रापक्षस्य समानुरपि प्रतीतिगोचरधारितामनुभवति । अमतीति चास्तीति
 अद्यात्तु तु शकम्, अतिप्रसङ्गादित्यलक्षणम् । अन्तर्भावमपि न जायदीति, भवद्
 भिमायेण स्थिरवृत्तार्थमाहिण सवेदनस्य विपर्यस्तस्वरूपात्, तद्विपरीतस्य तु स्वप्न
 कालेऽप्यप्रकाशमानत्वात् । तथाहि यथास्थितार्थमाहिणमभ्यासत्वम्, तत्र सप्त
 मयेध निर्विकक्षणक्षयिपरमाणूनां कदाचिदप्यमतिभासात् तेषां च पारमार्थिक
 त्वात् । अथ व्यावहारिकाभिमानेन यदिदं ध्यादिकं स्वलक्षणमर्थक्रियाक्षमम्, तत्र
 यतः भ्रान्त्यति तदभ्रान्तमित्यभिप्रेतम्, तर्हि कल्पनापोषणमुत्सारणीयम्, इदानीं
 शणाद्गाद्रेष्टेयम् (सिद्ध० ७-३-९) इतीयम् । उदग्राहीति । उपपत्तम्, उपर्यु
 क्तो महिषयस्य वर्तते । यद्वयम् —

उद्ग्राहितपुष्पपस्ते बद्धाग्नाहितयोरपि — इति ।

समानासमानाकारमिति । सजातीयं सह सपानाकार विजातीयं पुनरसमानाकारम् ।
 सवधग्रहणादय इति । आदिग्रहणाद् विशेषणविशेष्यमात्रग्रहः । स्यादीत्यादि । अभ्यास
 वासनापाठेऽपि अभ्यासादासना अभ्यासवासना । वासनेति पूर्वसावननितामुत्तरात्ते शक्ति
 मादुरतश्चिदः । तस्या पाठ्य तस्मिन्पत्रि सति, अस्मै समर्थम् निर्व्यवसायति च विशेषण
 द्वारेण हेतुवत् निर्निकल्पकदापोत्तरदक्षने वर्तुणीति सस्तरतदोधनं यथाकर्तुं कर्तुं न
 पारयत इत्युक्तं भवति । यत इति । स्मृतिमीमाणातत्प्रतिवाधनाभ्याम् । तददर्शनादिति ।
 व्यवहारादर्शनात् ।

मनेन सहावरधानाभावात् । व्यवहारावतारिणो घटादिस्वलक्षणस्य निर्णयेनैव ग्रह-
णात्, अन्यथा व्यवहाराप्रवृत्ते, दृष्टस्याप्यदृष्टानतिशयनात् । तस्मात् व्यवसाया-
त्मकमध्यक्षमित्येतदेव धार्यति स्थितम् ॥ अपरोक्षतया-इत्यनेन तु परोक्षलक्षणसंकी-
र्णतामध्यक्षस्य परिहरति, तस्य साक्षात्कारितया अर्थग्रहणरूपत्वादिति । ईदृशम्-
इत्यमुना तु पूर्वोक्तस्यापात् सावधारणेन विशेषणरुदम्बकसचिवज्ञानोपप्रदर्शनात्
परपरिकल्पितलक्षणयुक्तस्य प्रत्यक्षता प्रतिक्षिपति । एतच्च यदाहुः इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षोत्तरज्ञानमन्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्, तथा, सत्प्रयोगे
पुरपत्वेन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् इत्यादि, तदयुक्तमित्युक्तं भवति, अपूर्वमातृ-
र्भावस्य प्रमाणवाधितत्वात्, अत्यन्तासत्ता सावधिषाण्णदीनामाप्नुयन्तिप्रसङ्गात् ।
तस्मादिदमात्मरूपतया विद्यमानमेव विशेषणकृतलक्षणसन्निधानात् साक्षादर्थग्रहण
परिणामरूपतया वियर्तेत, तथा चोपपन्नजन्मादिविशेषणं न सम्भवेत् । अधिर्बन्धिषा-
र्थसूचकमेवैताद्-इत्याचक्षीधा, तथा सत्यविमानमेवेत्यास्ता तावत् । अपुना परोक्ष
लक्षणं दर्शयति इतरदिशादि । अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युक्तम्,
तस्मादितरदसाक्षादर्थग्राहकं ज्ञानं परोक्षमिति श्रेयमयमन्तर्धम् । एतदपि स्वसवेदना-
पेक्षया प्रत्यक्षमेव, बहिरर्थपेक्षया तु परोक्षव्यपदेशमश्रुतं इति दर्शयन्नाह-ग्रहणेक्षया
इति, इह ग्रहणं प्रकमाद् बहिः । प्रवर्तनमुच्यते, अन्यथा विशेषणवैधर्म्यं इयात्,
तस्येक्षा अपेक्षा तया, बहिः प्रवृत्तिपर्यालोचनयेति यावत् । तदयमर्थः-यद्यपि स्वयं
प्रत्यक्षम्, तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्बिम्बग्रहणे साक्षात्कारितया व्याप्तिवते
इति परोक्षमित्युच्यते । एतच्च सुभ्रुसिवाशान्यथासुषुप्ताशान्तरप्रतीतिवशादुभय-
धर्मकमिति । सामान्यलक्षणसद्भावादेकाकारमपि विप्रतिपत्तिनिराकरणार्थं द्विधा
भिद्यते । तद्यथा अनुमानं शाब्दं चति । यतोऽप्यापि शब्दस्याधान्यथासुषुप्तत्वमेव
परे न प्रतिपद्यते, न चापृथक्कृतस्य तद्विवेकं वक्तुं शक्यम् अतो भेदेनो-
पन्यासः ॥४॥

अन्यमेत्यादि । निर्णयेन ग्रहणाभावे व्यवहाराप्रवृत्ते, दृष्टस्यापि क्षणित्वलक्षणस्य
अदृष्टादनतिशयान् अनिशेषं अदृष्टादनतिशयान् तस्मात् । पञ्चुपसर्गस्य बहुलम् (सिद्ध-
१-२-८६) इति बहुलग्रहणात् क्वचिदुत्तरपदस्य वा दीर्घत्वेन नरकनामादिवदनिशयन-
मतिशयान् वेति संभवति ॥ इन्द्रियार्थसन्निकषेयादि । अत्र सूत्रे यत् इत्यभ्याहार्यम्,
ततोऽयमर्थः-इन्द्रियार्थसन्निकषोत्पत्त्यादिविशेषणं ज्ञानं यत् इन्द्रियार्थसन्निकषोत्पत्ति-
तत्प्रत्यक्षम्, ज्ञानं ॥ प्रत्यक्षप्रमाणकम्, हानोपादानादिवृद्धव्यपेक्षया तु तदपि ज्ञानं प्रमाण-
मेव । अन्यपदेव व्यवसायात्मकमिति पदद्वयेन निर्विकल्पाविशेषणोदेन प्रत्यक्षस्य
द्वैविध्यमाह, शेषाणि ॥ ज्ञानविशेषणानि । सत्प्रयोगेत्यादि । सत्ता विद्यमानेन वस्तुना
इन्द्रियाणां सप्रयोगे सम्बन्धे सति पुरुषस्य यो ज्ञानोत्पादस्तत्प्रत्यक्षम् । आदिसद्भा-
न्याया-५

तत्र तावदनुमानलक्षणमभिधित्सुराह —

साध्याविनाशुनो लिङ्गात्साध्यनिश्चायकं स्मृतम् ।

अनुमानं तदध्रान्तं प्रमाणत्वात्समक्षवत् ॥ ५ ॥

साध्याविनेत्यादि । इहाप्यनुमानमिति लक्षणनिर्देश , तस्य प्रसिद्धतया अनूयत्वात् । साध्याविनाशुनो लिङ्गात् साध्यनिश्चायकमिति लक्षणनिर्देश , तस्याप्रति-
कृतया विधेयत्वादिति । अत्राप्यनुमानशब्दस्य कर्त्रादिकारकव्युत्पत्तिक्रमेणार्थकयन
प्रमाणशब्दवद् द्रष्टव्यम् । तत्राग्रेहापि लिङ्गग्रहणसाध्याविनाभावित्वलक्षणलिङ्गस-
म्बन्धस्मरणकालात् अत्र पञ्चान्मीयते परिच्छिद्यतेऽर्थोऽनुमेयपादकादियेन ज्ञानेन
तदनुमानमिति । तत् किंभूतमित्याह—साध्यनिश्चायकमिति । साधनमर्हति साध-
यितुं वा शक्य इति साध्याऽनुमेय इत्यर्थ , तस्य निश्चायक तत्त्वरूपनिर्णायकमिति
यावत् । तत्कुत इत्याह—लिङ्गात् किङ्गश्चेत् सम्यक्तेऽर्थोऽनेनेति लिङ्गा हेतु तस्मात् ।
किंभूतादित्याह साध्याविनाशुन इति । विना भवतीति विनाशु ततोऽप्यदविनाशु,
साध्येनाविनाशु साध्याविनाशु साध्य चिमुच्य यच्च भवतीत्यर्थ , तस्मात् साध्य-
निश्चायक ज्ञान तदनुमान स्मृतम् अभिप्रेत नीतिवन्निरिति सवन्ध । तत्र लिङ्गात्
साध्यनिश्चायकमित्यनेनानुमानस्य प्रत्यक्षशब्दलक्षणसंकीर्णतां वारयति । साध्या
विनाशुन इत्यनेन परमणीतलिङ्गलक्षणभ्युदासमाचष्ट । ततश्च यत्परे प्रोक्तु-पक्षधर्म
स्वाभाव्यव्यतिरेकलक्षणरूपत्रयोपलक्षितानि ग्रीष्मेव लिङ्गानि अनुपलब्धे स्वभाव
कार्यं चेति । तदुक्तम्—

अनुमयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तितासति ।

निश्चितानुपलम्भात्मकार्यादया हेतवस्तथ ॥ इति ।

तास्मात्कारिप्रमासाधन प्रत्यक्षमित्यादि भूयते ॥ ४ ॥

अनूयत्वादिति । ननु वदितपूर्वस्या नागो नदं क्वच (मि० हे० ५-१-१५)
इति वयप्यत्यये न प्राप्नोति, अनुपसर्गोदित्यधिरातानुवृत्ते ततो व्यञ्जनात्तत्त्वात् ध्वनि
अनुवायत्वादित्येव स्यात् । सयप, अनुवदनमनून् सपदादिनान् भावे विवर्, ठताऽनूदि
अनुवादविषय साधु इति साध्यर्थे येऽनूयत्वादिति । पक्षधर्मस्त्ववेत्यादि । परे वीद्या ।
तदुक्तमिति । दिग्भागेनेति शेष । अनुमेवेत्यादि । अनुमेय पक्ष , तत्र सद्भाव प्रत्य-
क्षतोऽनुमानतो ॥ इतोर्द्वैतम् , तत्र प्रत्यक्षत परिमथित् प्रवृत्ते भूयस्य अनुमानत कच्छे
इत्यप्यस्य । तथा तत्तुल्ये साध्यमदमाकाद् अनुमेयस्य सपक्षे इत्यर्थ , अतति विपक्षे
नास्तिता निश्चिता तृतीय रूपम् । निश्चित इति लिङ्गविपरिणामेन पूर्वयोरपि रूपयोर्योन्यम् ।
यद्विनिश्चये— ऋते क्वचननिश्चितत्वं निश्चिता रूपम् द्रष्टव्यम् इति, एतद्व्युत्पन्ना अनुपलब्धे
स्वभावव्यतीत्याद्याया हेतव । यथा क्वचिद्वृत्ते न षट् तपलब्धिवृत्तप्रपञ्चस्यानुपलब्धे ।

सथान्ये अथेयं कार्यं कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम्-इति,
तथा, पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोऽष्टमिथादि । तदालप्रलपितप्रायमित्यवगन्तव्यम्,
सर्वत्र साध्याविनाभावित्वस्यैव गमकत्वात् तद्वहितस्य ॥ त्रैलक्षण्यालक्षितस्याप्यगम-
कत्वात्, इतरथा तत्पुत्रत्वादीनामपि गमकत्वप्रसङ्गात्, नियमवत् । त्रैलक्षण्यं लक्षणं
न यल्लिङ्गितम्, तेनायमप्रसङ्ग इति चेन्न, नियमेन साध्याविनाभावित्वस्यैवोद्दीपनात्,
तद्येदस्ति किं त्रैलक्षण्यापेक्षया, तस्यैव गमकत्वात् । तथा हि-जलचन्द्राक्षभश्चन्द्रम्,
कृत्तिकोदयाच्छुक्रोदयम् । पुष्पितैकचूतापुष्पिताशेषचूतान्, चन्द्रोदयाकुमुदाकर-
प्रबोधम्, गृक्षाश्चायामिरयादि पक्षधर्मत्वविरहेऽप्यनुमिमीमहे । काठादिकस्तत्र
धर्मी समस्तयेव, तत्र पक्षधर्मता लिङ्गास्य गृह्यते इति चेन्न, अतिप्रसङ्गात् । एवं
बुद्धोऽयम्, शिशुपावान् । अभिरव, धूमान् । अन्य इति वैधेविकाः । आस्पदम् कार्यं
कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति । लैङ्गिकमिति । लिङ्गान्तर्गतं लैङ्गिकम्, लिङ्ग
दर्शनात् यदस्य निवारित्वादिविशेषण ज्ञानं तद् यतः परामर्शज्ञानोपलक्षितान् कारकसमूहाद्
भवति तल्लिङ्गमिति यावत् । तथा हि-कार्यं कारणपूर्वकत्वेनोपलम्भादुपलभ्यमानं कारणस्य
गमकम् । यथा-विशिष्टनदीपूरोपलम्भादुपरि कृत्यं मेघ इति । तथा हि-प्रचुरतरफलफन-
पर्णकाष्ठादिवहनविशिष्टस्य नदीपूरस्य वृष्टिर्भूयत्वेन पूर्वमुपलम्भान् तदुपलम्भे सति युक्त-
मनुमानम् अयं नदीपूरं वृष्टिशर्मा, विशिष्टनदीपूरत्वात्, पूर्वोपलम्भाविशिष्टनदीपूरवत्, पूर
उभयतटग्यापकोदकसंयोगः । कारणमपि कार्यजनकत्वेन पूर्वमुपलम्भेऽपलभ्यमानं कार्यस्य
लिङ्गम् । यथा विशिष्टमेघोऽप्रतिर्वर्त्यमण इति । अथ कारणस्यावश्यं कार्यजनकत्वेनानुपल-
म्भान्, कार्याणां चानियतान् कारणादुत्पत्तिर्यमिचार । तथा हि-मेघोऽप्रतिसङ्गावेऽप्येकदा
वृष्टिर्न दृष्टा, कार्यं चानियतान् कारणादुत्पद्यमानं दृष्टम् । यथा वृष्टिराद् वृष्टिरेव जायते
गोमयात् सर्पाच्चेति, सत्तरथं कार्यान् कारणविशेषप्रतिपदि. कारणस्य कार्यविशेषस्येति ?
नैतदेवम्, कारणविशेषस्य कार्यविशेषगमकत्वम्, कार्यविशेषस्य तु कारणविशेषगमकत्वमित्य-
भ्युपगमात् । यस्तु त्रिधनानामपि विशेषं नावबुध्यते, तत्र तस्यापराधो नानुमानस्येति । तथा
भूमौऽग्निः संयोगी । अथ संयोगस्यामयनिष्ठत्वाविशेषे कथमेक नियमेन हेतुरपरं न साध्य-
मिति व्याकरणा ? सत्यमिदम्, अविनाभावोऽपि सामान्यत्वव्यापकः । तथा हि-अविनाभावस्यो-
भयनिष्ठत्वात् कथमेव न्यस्येति । अथ यस्मिन्पलम्भादनुभवे प्रवृत्तिस्तदेव साधनं नान्य-
दिति चेत्, संयोगित्वेऽपि समानमितन् । समवायी चोष्णस्पर्शौ वायुस्य तेजो गमयतीति ।
विरोधी च यथा-अहिर्विरुद्धजनविशिष्टो नलुलदेर्लिङ्गम्, वह्निर्वा शीताभावस्येति । नैया-
यिकाश्चाहु-पूर्ववच्छेदवत्तामान्यतोऽष्टधिलनेन धृवावयवेन तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं
पूर्ववच्छेदवत्तामान्यतोऽष्ट चेति सङ्कलं सूत्रं लक्षयति । तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमिति,
अन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति । अथवा सूत्रावयवैर्नैव प्रकारान्तरेण त्रिविधं पदं
व्याचष्टे, पूर्ववत् केयवत् सामान्यतोऽष्टमिति । पूर्वं साध्यं तद्व्याख्या यस्यास्ति तत्पूर्ववत् ।

हि शब्दस्यानित्यत्वे साध्ये काककाष्ण्योद्वेगवि गमकत्वप्रसक्तेः, तत्रापि लोकादे
 र्धर्मिण कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा अन्वयविकलेऽपि अविद्य शब्दः, श्रावणत्वात्,
 इत्ययं सम्यग्हेतुतया समर्थयितुं शक्य इति । नान्वयोऽपि हेतोर्लक्षणम् । तथा हि-
 तावकाकृतं नैव सकल सत्त्वमनित्यतया कोटीकृतम्, इति भावधर्मः श्रावणत्वं
 कथमनित्यतां विहाय विपक्षे वस्तुमुत्सहेत, तद्विकल्पस्य निःस्वभावतापत्ते,
 अनिरपताविनिर्मुक्तस्य सत्त्वस्यासम्भवात् । एतेन सात्त्विकं जीवच्छरीरम्, प्राणा
 दिमत्वात्, निरात्मकत्वे तत्रैकत्वप्रसङ्गात्, घटादिवत् इत्ययमपि गमको व्याख्यातः,
 साध्याधार्म्ययानुपपत्तत्वात्त्रापि सद्भावात् । पक्षधर्मत्वात्त्वयोस्त्वलक्षणतया प्रति-
 पादनात् । तथा कार्यस्वभावानुपपत्तिरूपलिङ्गपनिवमोऽपि किल तादात्म्यतदु-
 त्पत्तिलक्षणसंबन्धास्तित्वमेतेवेवेति य. क्रियते, सौख्ययुक्तः, प्रकृतसद्वन्धद्वयवि-
 कलरूपादि रूपादे रसादिगमकत्वदर्शनात् । भा भूतस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां गम-
 कत्वम्, समवायाद्भविष्यति, तथापि भाग्यधानुपपन्नत्वमेव हेतोर्लक्षणमिति यदि
 चैतेपिको मध्येन सोऽन्यथा निर्लोढनीयः । स हि विकल्पत पर्यनुपयोगः, समवा-
 यिभ्य समवायोऽभिज्ञो मिज्ञो वा । यद्यभिज्ञः, समवायिन एव तर्हि, न समवायः, तद्
 भवतिरिक्त्वात्, तत्स्वरूपवत् । भिन्नश्चेत्, स यद्य तेषु वर्तेत सामस्येन आहोस्वि-
 देकदेशेन । तद्यदि सामस्येन, तदयुक्तम् समवायवद्भूतत्वप्रसङ्गात्, प्रतिसमवाये
 तस्य परिसमाप्ततावाप्ते । अर्थकदेशेन तदप्यत्राह, साक्षताप्रसङ्गेन निरवयवत्वक्षतेः,
 स्वाभावतेनेऽपि सामस्येकदेशचोपायवतावाह । तत्रापि सामस्यपक्षे बहुत्व तद्वत्त्व-
 मेव । एकदेशपक्षे त्वशाश्वरप्रसङ्गेनानवस्था । तच्च समवायबलाद् गमकता प्रपञ्चा

हाध्यमजातीयं च शेष, तद् यस्य स्ति तच्छेषम् । सामान्यतया विपक्षेऽदृष्टम्, वशब्दान्
 प्रत्यक्षागमाविच्छेद अस्तप्रतिपक्षे चेति । एवं च पञ्चरूपम्, अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतररूपा-
 भावे च तत्तदुपमनुमानमिति । अथवा पूर्ववन्नाम यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते, यथा-
 मैथीनद्या भविष्यति वृष्टिरिति । प्रयोगस्तु-अमी यथा वृष्टिमन्त, गन्धोत्पत्तिरित्येव
 प्रमावत्वे च ह्युपपत्तवान् ये एव ते वृष्टिमन्त, यथा वृष्टिस्तत्पूर्वमेवाः, तथा चामी, त
 स्मात्तथा । शेषत्रयम् यत्र कारण कारणमनुमीयते, यथा नदीपूरदन्तनाद् वृष्टि । प्रयोगस्तु
 उपरिवृष्टिमन्तमवधिनी नदी, श्रीप्रवरस्योनस्त्वेफलफेनकाद्यादिवहनत्वे च सति पूर्णत्वान्,
 तदनन्दीवत् । सामान्यतादृष्ट नाम अकारणकारणभूतेन यथाविनामविना विशेषणेन वि-
 शेषमाणो धर्मो गम्यते यथा-बलास्या शलिलमिति । प्रयोगोऽयम्-बलात्ताजहद्वुत्तिप्रदेशो
 जहवात्, बलात्तावत्त्वान्, सप्रतिपक्षप्रदेशवदिति । तत्पुत्रादीनामिति । ॥ श्याम तपु-
 नवान्, परिरक्ष्यमानपुत्रवदिति । आदीति । आदिशब्दान् विरुपाधिनन्धवोभसमुत्पत्त्याप्य
 प्रमाताधनमनुमानमित्यादिग्रह । आदिशब्दान् पञ्चादेतानि आग्रजलानि, एकज्ञाना
 प्रमातावन्, उपभुज्यमानावप्यत्रादित्यादिपरिग्रहः ।

विधेया, तस्यैव तत्र ॥ स्थितत्वात् । एतेन सयोगिनोऽपि गमकता प्राप्नुता, ममान रूपश्वान् । विरोधिनाऽपि विरुद्धाभावगमकत्वमन्यथानुपपन्नत्वमेव सूचयति, तदभावे गमकत्वायोगात् । एवं परपरिकल्पितमन्यदपि लिङ्गलक्षण यद्गमकताङ्ग तदन्यथानुपपन्नत्वं न व्यभिचरति, साध्य विनाप्युपपद्यमानस्य गमकताविकल्पा दिति, अत्रैव व्यापके लिङ्गलक्षणे अन्तर्भावनीयम्, विपरीत तु निरसनीयमिति स्थितम् । तदेवमनुमानलक्षण प्रतिपाद्याधुना ब्रह्मादौदृनिशिर्दन्त्यगादि-यदुत भ्रान्तमनुमानम्, सामान्यप्रतिभासितत्वात् । तस्य च बहि स्वलक्षणे व्यतिरेकाच्च तिरकविहृताभ्यामपाङ्क्तिरमाणतया अव्यमात् तद्रूपतया च तेन तस्याध्यवसायाद् अतर्हिमतश्चद्वयस्य च भ्रान्तिलक्षणत्वात् । सामान्य पुन प्रणालिकया बहि स्वलक्षणप्रलापात्तावादानुमानस्य । तथा हि नार्थं विना तादृशपततुवशितुल्यसम्बन्धप्रति यद्वल्लिङ्गसद्भाव न तद्विना तद्विषय ज्ञानम् न तदज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसम्बन्ध स्मरणम्, तदस्मरणे नानुमानमिति, अथाव्यभिचारिवाद् भ्रान्तमपि प्रमाणमिति स्वीर्यते । तदुक्तम्—

अतर्हिमतद्बहो भ्रान्तिरपि सचम्बत प्रमा इति ।

तद्वत्कर्तुमाह तदभ्रान्तमित्यादि । तदनुमान भ्रान्तिरिति स्वगोचरे विपर्यय तीति भ्रान्तम्, ततोऽन्यद्भ्रान्तम् अविपरीतार्थप्राप्तीति यावत्, इय च प्रतिष्ठा, प्रमीयते यथावस्थितोऽर्थ परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणम्, तद्वत्त्वत्वात् तस्मात्, अथ तु हेतु, सगतमक्षानामिति समक्षम्, तद्वत् समक्षवदिति दृष्टान्त तद्विषमनुमानस्य भ्रान्तत्वानिराकारक सपूर्णवयम्, उपनयनिगमनयोरवयवत्रयप्रतिपादनेनेवाक्षित रत्वात् प्रमाण सूचितम् । प्रयोगस्तत्रैव द्रष्टव्य —अभ्रान्तमनुमानम्, प्रमाणत्वात्, इह यत् यत् प्रमाण तत्तदभ्रान्त यथा समक्षम् तथा च प्रमाण भवन्निरभ्युपगम्यते अनुमानम्, तस्मात्प्रमाणत्वादभ्रान्तमिति प्रतिपद्यतामिति । तत्रार्थवादी तावत्समक्ष

विरोधिन इत्यादि । विरोधी बहि स्वविरुद्धस्य क्षीतस्य अन्यत्वं बोधयति । विरुद्धा मावगमकत्वमिदुपलक्षणम्, विरुद्धसद्भावगमकत्वस्यापि दर्शनात् । अत एव पूर्वमहिर्विरु-
र्जितविशिष्टो नकुलादिलिङ्गमित्युक्तम् तस्य च साध्यावस्य तद्रूपतया च तेन तस्याध्यव-
सायादिति, स्वलक्षणरूपतया चानुमानेन सामान्यस्य विकल्पनात् । अनरियत् अस्वतलक्षणे
तद्वदस्य स्वलक्षणतया यतिच्छेदस्य आतिरपि सर्वघटः प्रमेति । अनुमेवार्थे दृष्टा त
पूर्वकं विनिश्चये धर्मरीतिरकीतयत् । यथा—

मणिप्रदीपप्रमयोर्मणिबुद्ध्यामिवावतो ।

मिथ्याज्ञानानिश्चेऽपि निश्चेपोऽर्थक्रिया प्रति ॥ १ ॥

यथा तथा यथार्थेऽन्यत्मानतदमयो ।

अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यक्त्वितम् ॥ २ ॥ इति ॥ ५ ॥

लक्षणे दृष्टान्ते तात्पर्यविकलतामाविर्भावयितुं न पारयति, स्वयमेव समक्षरामा-
न्ततयाभ्युपगमात् । इत्युच्यते । नमस्तत्परापिच्छात् प्रमाजप्रमेयव्यवहार प्रत्य-
योग्यतेवेति न तमधिष्ठाय स्वसाधनशून्य परिहर्तव्या, व्यवचनवाधितप्रतिज्ञत्वेन
तद्वादीशयानामावात् । तथा हि-सर्वाभाषप्रतिपादय चो-ऽस्ति, नास्ति वा । यद्यस्ति
तर्हि प्रतिपादयति । अथ नास्ति, तत्कल्पभावमिति, प्रतिषेधकारभावात् ॥ ५ ॥

ज्ञानपारी पुनर्बोधवेदकाकारविकल सखलविरहयोग्यतातीत निर्विकल्पक
विविक्तपारमार्थिकत्वस्येदंनवेद्य सत्त्वेनमागूयानादिकाकारान्तराद्यप्रभावित
प्राज्ञमाहकाकारकतुविन सदिष्यमान निमित्तमपि ज्ञान विपर्यस्ततया प्रतिज्ञान
समस्तलक्षणस्य प्रवृत्तदृष्टान्तस्य साध्यगुण्यतामभिदूषयत्, अतस्तन्मतविरु-
द्धान्तर्भावः—

न प्रत्यक्षमपि भ्रान्त प्रमाणतययिनिश्चयान् ।

भ्रान्ते प्रमाणमित्येनद्विरुद्ध यच्चन यत् ॥ ६ ॥

यज्ञवत्क्षेत्रेति विवर्तने, यदुक्तं न वैकल्पमनुमान भ्रान्तम्, किं तर्हि यज्ञव
ज्ज्ञेयान्ततयोपात्त प्रत्यक्ष तदपि भ्रान्तमेव, सर्वमात्मन्येन भ्रान्तमिति वचनात् ।
तदेतत्, कृत इत्याह- प्रमाणप्रतिनिधयदिति । प्रमाणभाषनिर्णयारित्यर्थः । ननु
य प्रमाणतामभ्रान्ततामवधानुपपन्नो यदि पर प्रतिषेधेत्, ततस्तमभ्युपगच्छन् कथं
भ्रान्तताविप्रतिपत्तिं विद्मः । इति चार्थस्थितवचनावकाशमाह-यत्, भ्रान्तताप्रमाण
तयोर्विरोधसाधनेन तत् प्रमाणता व्यावर्णनप्रकारणतया प्रतिज्ञाताभ्रान्तता
कान्ती तां वक्ष्यमाण- भ्रान्तमित्यादि । भ्रान्त विपर्यस्त अथ न प्रमाण प्राज्ञपरि-
च्छेदहेतुरित्येतद्वचनमे-विचार्यमायापक्षो ध्वनिर्विरुद्ध पूर्वोक्तस्याहतार्थगर्भकत्वात् ।
ननु य नैवास्ति विवृता, तथा हि-अविरतिपरमार्थेभ्यश्चरिषाभिमित्यादेन लोक
तद्वृत्तिं घटयन्तो यव दृढतरपासनाप्रमाथतयादितस्तत्ताकयोः प्रत्यक्षानुमानयो-
प्रमाणतामाचक्ष्महे तदभिप्रायेण दर्शितार्थमापकत्वेन तयोर्विस्तारक्षत्वात्, तिथि
कनासर्गोभ्युपगमिर्मितजन्मप्रयो पुनरप्रमाणताम् तदाकृतनेव दर्शितार्थे विप्रलम्भ
नादिति भ्रान्ता पुनस्तत्त्वचिन्तकाभिप्रायेण सकलस्य 'हरिपञ्चवमानस्य प्राज्ञ-
प्राज्ञकाकारकालुप्यदूषितस्य प्रतिभासस्य पारमार्थिकादूषस्येदंनविपर्यस्तत्वावादिभि-
दम्भे, यदि प्रतिभासस्य तद्प्राज्ञार्थविचाराक्षमतमोपपत्तुरुपत्वात् । तथा हि-
अर्थाऽवयविरूप अवयवरूपो वा स्यात्, गत्यन्तरामावात् । न तावदवयविरूपो

भागुर्येति प्रतिज्ञाय । ततो भ्राततामाम् । ता प्रमाणताम् । सवृत्तिमिति वचनाम् ।
यदाहु -

अनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीति सतिमेता ।

मौन्युपमिति अ भिमुदयम् । तद्वत्त्वेन व्यावहारिकमिप्रायेण ।

विचारं क्षमते, अवयवविरहे अवयवित्वायोगात्, तेषु च तद्वृत्तिविकल्पानुपपत्तेः ।
तथा हि- तेषु असावेकदेशेन वर्तते, सामर्थ्येन वा । न तावदेकदेशेन, तस्य स्वयं
निरवयवत्वात् । अवयववृत्तिनिमित्तमंशान्तरकल्पने सहजावयव्यंशान्तरकल्पनप्रसङ्गः,
तथा ध्यानवस्था । नापि सामर्थ्येन, प्रत्यययवं परितमासंरूपतयाययविषय-
प्रसङ्गात् । भेदपक्षे दोषोऽयम्, अभेदपक्षे नास्तीति चेत्, न, तत्राप्यवयवमात्रम्
अवयवित्वात् वा स्यात्, इतरेतराभ्यतिरिक्तत्वात्, इतरेतररूपरूपवत् । किं च सम-
स्तावयवव्यापिनोऽवयवविनोऽभ्युपगमे पटादेरेकदेशरागकम्पदर्शनादिषु सत्त्वरागकम्प-
दर्शनादीनि दुर्निवाराणि स्युः, एकस्य रागागामादिविरुद्धधर्माध्यासायोगादिति । नाप्य-
वयवरूपोऽर्थो विचारगोचरचारी, करचरणशितोप्रीवादीनामवयवानां स्वावयवभावे-
क्षया अवयवित्वरूपतया तद्रूपणेनैवावास्तत्वात् । परमाणूनां निरक्षतया अवयवत्वमुप-
पद्यत इति चेत्, न, तेषामपि विरूपद्रव्यवर्धने पडसतापत्तेः, अन्यथावस्थाना-
भावात्, ततश्चार्थविरहात्तदुन्मुखो प्राज्ञाकारोऽलीकः, तदुलीकतायां प्राज्ञाकारोऽपि
भावस्थानमाशङ्क्यते, प्राज्ञाभावे प्राज्ञायोगात्, तत्पक्षेक्ष्यं तात्पर्यस्थितिः,
प्राज्ञमाज्ञाकारविलये च बोधाकारोऽपि विद्यते, तस्य सर्वत्राप्यभिचरितरूपत्वात्,
तस्मात् स एव पारमार्थिक इति । अत्र प्रतिविधीयते-यत्वादि सवेदनमद्वयं पारमा-
र्थिकम्, प्राज्ञप्राज्ञाकारप्रवृत्तं पुनरतात्त्विकमिति, तदुक्तम्, प्रमाणाभावात् ।
तथा हि- बहिरन्तर्धानेकाकारतया ह्यविषयादिविभिः स्थिरस्थूरताघनेकधर्मपरिकरि-
ताधर्मप्रवृत्तपरिणामैश्च विवर्तमानं सवेदनमुपलभ्यते, न पुनर्बोधेदकाकारविवर्तितं
पादम् भवन्निरपवर्ण्यते ज्ञानं साक्षात् कस्त्वचित् कदाचन प्रतीतिगोचरपारितानमु-
भयति, अद्वयप्रतिभासस्य स्वप्रदसावामप्यननुभूतेः । न च तत्त्वविभक्तका अपि
प्रमाणमन्तरेण स्वावृत्तं प्रतिष्ठापयन्तः प्रेक्षाबतामवधेयवचना भवन्ति, अन्यथैकत-
चेतनमव्ययमपि प्रज्ञानेकं चेतनं क्षणभङ्गुरताकान्तमविद्यातः प्रधत्त इति मुदाणो-
ऽनिराकार्यः स्यात् । यदपि बहिरर्धनिराकरणधिया अवयववयववद्वारेण दृष्टम-
दापि, तदपि बहिरन्तः प्रथमानसकलासुमप्रतीतप्रविभासमुद्भूतनिर्बलितसरीरतया
भक्तमप्यनिष्ठयुतदर्शनः पुरतो पिप्रतारणप्रवगमुद्धिनीशायमप्रायमिति न विद्वज्जन-
मनांसि रक्षयति, प्रत्यक्षप्रतिभासापह्नवे तन्मूलकत्वात् कुपुत्तिविकल्पानामुत्थाना-
भावात् । किं च सवेदनस्यापि सितासिताघनेकाकारेष्वेकस्य वर्तने भेदाभेदसाम-
र्थ्यैकदेशादिषोऽयं समानमेवेति न दूषणम् । अनेकाकारविवर्तस्यालीकत्वाच्च तेन सह
सवेदनस्य पारमार्थिकत्व भेदाभेदाद्विचिन्तेति चेत्, ननु एवमितरेतराश्रयं दुरन्तर-
विषयद्रव्यत्वाच्च । मद्दिक्तावन्धान्यानुपपत्त्या परमाणूनां सावयवतेलमिमायः । अवधेय-
मचना आदेयवस्तुः । ब्रह्म तत्त्वरूपम् । सवेदनस्यापीत्यादि । एकस्येति । चित्रज्ञानस्य,
ज्ञाने दोषस्मिन्नैव नीलपीतादयो नद्वय आसत्ताः प्रतिमाति, ततस्तेषु नीलपीतापाकारेषु कथ-

मात्रकृते । तथा हि- तदुल्लेख्यसिद्ध्यवयववेदनविधिः, तत्परिज्ञौ च तदुल्लेख्यमिति न्यायात् । अन्यथा अद्वयमप्येकक्षणवर्ति सवेदनं यथा पूर्वोत्तरक्षणार्था तेष्वन्यमनुभवति तथा निरन्तरा अपि यदि परमाण्वंशं विगच्छे परमाण्वन्तरीया संकेतमागच्छेत् किमप्युक्तं स्यात् । न चावयववयववयोरेकान्तत्वं निरंकुशतरतिरेकवक्षे यदुक्तं तद्वत्परिज्ञावाक्यम्, परमसत्ताविनिर्मुक्तिकारणवर्णनस्य सत्तन्मीयमेवोक्तत्वेनोपपत्त्यात्, यद्विरन्तरत्वं तथैव प्रकाशमानतया तथोक्तिर्लक्षणस्य स्यात् । एतेन रागादिसंज्ञासंज्ञादिधर्मोपादानमपि प्रविष्टव्यम्, प्रमाणप्रविष्टार्थे विरोधाभावात्, प्रमाणवाचित्वेनैव विकल्परत्नात्, कुपुक्तिविकल्परत्नात् च प्रापक्षपक्षे निर्मूलतया वाच्यताव्याप्यात्, तदुल्लेख्यवेनोपादानाभावात्, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वाच्च स्वधर्मोपादानादिधर्मव्यवस्थायां विरोधं दूरापास्त एव । किं च स्वयमेव सवेदनं परमाण्वसम्बन्धव्यापारवैश्या प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविकल्परत्नात् विकल्परत्नात् प्रमाणान्तरपरमव्युपपत्तौ बहिरर्थे विरुद्धधर्माभावात्प्रतिषेधबुद्धिः केवल मन्दता सूचयति । तत्र प्रमाणकथं चिद् भ्रान्त समस्ति, स्वरूपप्रत्यक्षधर्मव्यावृत्तिरिति शिष्यम् । ननु च तत्प्राज्ञतायां कतया ज्ञानस्य भ्रान्तता, न स्वरूपेण, न च तदुत्पत्तयामेव कस्यापिदिदमलीकार्थम्, इदं स्वर्णलीकार्थमिति विवेकेषावधारण समस्ति, भ्रान्तताभ्रान्तताभिमतयोस्तदेककृतया प्रकाशनात् । यथा च विशददर्शनपथचारिणोऽपि ज्ञानधरदुर्गलदयोऽलीकतामाविशन्तो दृश्यन्ते, तदा सकलसामर्थताभिमतप्रतिभावेत्यन्यलीकार्थतासङ्कानि वृत्तेरनाशस एव । न च तदर्थमात्रादिकमोरकानिराकरणकारण कल्पनीयम्,

मेव ज्ञान वर्तते इति विचार प्रवर्तते एव । तदुल्लेख्यत्वेनेति । प्रत्यक्षापक्षेन कुपुक्तिविकल्पानां निर्देष्टित्वादुपादानाभावात्, प्रत्यक्षमात्रे हि कश्चिद् वस्तुव्यदर्शने कथं कुपुक्तिविकल्पानां समव । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति । पर्यायरूपतया हि एतन्वपरिणामरूपस्यावयविन तदुच्यते भेद, इत्यरूपतयाऽभेद, एवमुत्पादादिधर्मोपादानपि विरोधाभावे बोद्धव्य, उत्तरपर्यायस्य ह्रदय पूर्वपर्यायस्य व्यय प्रत्यस्य वस्तुयाधिनो भीष्यमिति । परमार्थस्यादि । परमार्थसम्बन्धव्यापारवैश्या एतद् यथासमव योज्य न यथाकमम्, तेन परमार्थपेक्षया सवेदनं प्रत्यक्षम् स्वसवेदनरूपत्वात्, सव्यवहारापेक्षया स्वप्रत्यक्षम्, अर्थाभावेऽन्यधर्मपरिच्छेदात्मकत्वेन ले वैरभ्यवगायात्, तथा परमार्थपेक्षया विकल्परहितम्, सर्वविरथानां स्वात्मनि नावच्छेदात्, सव्यवहारापेक्षया तु निवन्त्यकलुषितम् असतो बहिरर्थस्य तेन विकल्पनात् तथा परमार्थपेक्षया अचातम्, ज्ञानमानस्य वास्तवत्वात्, सव्यवहारापेक्षया च चातम्, अविषयान्तरावस्तुनि बह्वीरूपतयार्थस्य सादृक्त्वात् । आदिमदृशात् परमार्थपेक्षया प्रमाणम् सव्यवहारापेक्षया त्वप्रमाणविशेषादि दृष्टव्यम् । बहिरर्थे बाधवस्तुनि मदामदादि विरुद्धधर्माप्यस्तने कदा हतुना वा प्रतिषेधबुद्धिः केवल मन्दता प्रकटयति । तदर्थं प्राप्यादिकमिति । तस्य प्रतिभासमानस्य अज्ञादेरर्थस्य प्राप्तिः, आदिशब्दान् पानाव

स्वभावस्थायां तत्सद्भावेऽप्यलीकार्यतासिद्धे । बाधकप्रत्ययोपनिपातात् तस्यासाधार्यं
तेति चेत्, न, तस्य स्वगोचरपर्यवसितत्वेन बाधकत्वायोगात् । अन्यथा नीलमाददाना
देवदत्तबुद्धिः प्राक्प्रवृत्तपीतियुद्धेर्बाधिकाप्येत, सर्वप्रतिभासस्य बाधकाभावसिद्धेश्च
समानता । तस्माद् भ्रान्त्वाभ्रान्तज्ञानभ्रान्तिरिय भवताम्, निवेकाभावेन सर्वस्या
लीकार्यत्वादिति ॥ ६ ॥

अत्राह—

सकलप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वासिद्धित स्फुटम् ।

प्रमाणं स्थान्यनिश्चायि ह्यसिद्धो प्रलिप्यति ॥ ७ ॥

एवं भव्यते— योऽपि समस्तसवेदनस्य भ्रान्तता प्रतिगानीते, तेनापि तत्साध
कस्याभ्रान्तताभ्युपगम्यता, तद्भ्रान्तत्वे सप्रतिपादितार्थास्तीक्येन सकलज्ञाना
भ्रान्तताप्रसङ्गात्, अन्यथा तद्भ्रान्तत्वायोगात् । एवं च तज्जातीयमभ्युपगम्यभ्रान्त
स्यात्, ततश्च सकलप्रतिभासस्य समस्तसवेदनस्य भ्रान्तत्वासिद्धितो विपर्यस्तः वा
निव्यते नत् स्फुट स्वान्यनिश्चायि तुनिश्चिततया स्वपरप्रकाशक तत्प्रमाणमिति
सबन्ध । तच्च ह्यसिद्धौ स्वरूपार्थरक्षणयुग्मनिष्पत्तौ प्रसिद्धयसि निष्पद्यते, अन्यथा
प्रमेयाभावे प्रमाणाभावात् । तस्मात् प्रमाणमुरीकुर्वाणेनार्थोऽप्यभ्युपगम्यस्य ह्य
भिप्राय इति ॥ ७ ॥

तत्रैव स्वार्थानुमानलक्षण प्रतिपाद्य तद्वता भ्रान्तताविप्रतिपत्ति च निराकृत्या
धुनाप्रतिपादितपरार्थानुमानलक्षण एवावयवनव्यत्वात् तावच्छाब्दलक्षणमाह—

दृष्टेष्टाभ्याहताद्वाक्यात्परमार्थाभिधायिनः ।

तस्यप्राहितयत्तपत्र माम शाब्द प्रकीर्तितम् ॥ ८ ॥

अत्रापि शान्दम् इति कथ्यम्, अनुक्तत्वात् । दृष्टेष्टाभ्याहताम् ह्यपि लक्ष
णम्, विधेयात्वात् । दृष्टेन प्रमाणास्तीकितेन दृष्ट प्रतिपादयिषिताऽस्याहतो अनिरा
कृत सामर्थ्यादर्थो यस्मिन् वाक्ये तत्तथा, प्रमाणनिश्चितार्थावापितमिति यावत्,
तस्मात् । परमोऽकृष्टिम पुरुषोपयोगी शक्यानुष्ठानो बाधो बाध्यस्तमभिधातु इति
गाहनायर्थक्रियापरिमह । तस्येति । स्वप्नज्ञानस्य । तस्य बाधकप्रत्ययस्य । समानतेति ।
न कश्चित्प्रतिभासो बाध्यो नापि च बाधक । विवेकाभावेनेति । विवेको ज्ञानात् स्वप्न
ज्ञानादेर्भातस्य पार्थक्येन व्यवस्थापनम् ॥ ८ ॥

योऽपीति । योगाचारादि । भ्रान्ततामिति । सर्वभासम्बन्धे आतम् इति वचनात्
तत्साधकस्य समस्तसवेदनभ्रान्ततासाधकस्य, निराकृत्यता तत्रै प्रसङ्गात्, प्रत्ययत्वात्,
स्वप्नप्रत्ययवत्, इत्यनुमानस्य । तद्भ्रान्तत्वे निराकृत्यतासाधकानुमानास्तीक्ये ॥ ९ ॥

दृष्टेष्टेत्यादि । अयं भिन्नाधिकरणत्रिपदो बहुव्रीहि, यदि वा इष्टाऽऽहतेऽर्थो न न
तदिष्टाभ्याहृत वाक्यम्, तदनु दृष्टेन प्रमाणनिर्णीतेन इष्टाभ्याहृतमिति तत्पुरुष । परमोऽ
न्याया—६

परप तत् परमार्थोभिधायि, विदिष्टार्थदर्शकमित्यर्थः । तत् सावप्राहितयोपपन्नम्
प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्यार्थादानशीलतया लब्धभाससत्ताकं चन्मानं तच्छब्दमिति प्रकी-
र्तितम् उपपन्नित् पूर्वाचार्यैरिति सवन्धः । तत्र दृष्टेष्टाभ्याहतद् इत्यनेन कुतरीयेक-
पक्षता एवादिक्विप्रतारकोत्थिनीं च शाब्दतां निरस्यति, प्रमाणबाधितत्वात् ।
वाक्यात् इत्यमुना तु वाक्यस्यैव नियतार्थदर्शकत्वात् परमार्थोभिधायितेति दर्शयन्
पदाच्छब्दभाषमाह । परमार्थोभिधायिन इत्यनेन अवरहस्तक्षरूपद्वारालङ्कारोप-
पेक्षादिवचनप्रभवज्ञानस्य निष्कलतया प्रामाण्यं निराचष्टे । तावप्राहितयोपपन्नम्
इत्यमुना त्वेवभूतादपि वाक्यात् श्रोतृदोषाद् विपरीताधर्मग्रहणकृततया प्रादु-
र्भूतस्य शाब्दत्वं वारयति । मानम् इत्यनेन अन्तर्माधितप्रोपसर्गाधेन शाब्दे परस्या-
प्रामाण्यबुद्धिं तिरस्कृते, तत्रप्रमाण्ये परार्थानुमानप्रत्ययप्रसङ्गात्, तस्य वचनरूप-
त्वात् । अथपचहेतुसूचकत्वेनोपचारात्तस्य प्रामाण्यं न साध्यत इति चेत्, न,
अप्रामाण्यस्य सूचकत्वायोगात् । ननु हेतुप्रतिपादने यदि तत् प्रमाणम्, ततो
हेतुसमर्थकप्रमाणान्तरप्रतीक्षणं न विशीर्येत, तेनैव निर्णीतरूपत्वात्तस्य प्रमाण-
तिद्धे पुन प्रमाणान्तरवैयर्थ्यात् । नैतदस्ति, अथत्परिकल्पितान्यक्षर्याप्रामाण्यप्रस-
ङ्गात् तद्विहितस्यै निरूप्यप्रतीक्षणात्तस्यैव प्रामाण्यमाश्रयेत् । तद्गृहीतमेवार्थं
मत्तावभिधायकतीति चेत्, शाब्दप्रतिपादित हेतु प्रमाणान्तरं समर्थयते इति समानो-
प्याय ॥ ६ ॥

शाब्दं च द्विधा भवति-लौकिकं शाब्दं चेति । तत्रेव द्वयोरपि साधारणं
लक्षणं प्रतिपादितम्, समर्थनं पुनरविप्रतारकवचनप्रभवस्येहादिवाक्यमत्ताव एव
लौकिकस्य विहितम्, शाब्दजस्य तु विधातव्यमिति यादृशं शाब्दसत्तात् प्रमाण-
सामनुभवति वदन्ति -

कृत्रिमं पुरुषोपयोगी शक्यानुष्ठानो वेति । शाब्दं तमुच्ये ततोऽन्वयः - पुरुषोपयोगी
शक्यानुष्ठानम् योऽर्थः स परमोऽकृत्रिम इत्युच्यते, तत्र पुरुषोपयोगी इत्यनेन शक्यानुष्ठानाना-
मपि शक्यरीरोद्धर्तनस्योना पुरुषानुपयोगिनां निरासः, शक्यानुष्ठान इत्यनेन तु पुरुषोपयोगि-
नामपि अवरहस्तोपलक्षणालङ्कारादीनां प्रतीक्षेपः । विक्षेपाधो शाब्दं, तद्वयमर्थः -
पुरुषोपयोगी शक्यानुष्ठानो वा अर्थोऽकृत्रिम इत्युच्यते । अशक्यानुष्ठानस्य तत्कालकारादेः
परमार्थतः पुरुषानुपयोगित्वात्, पुरुषानुपयोगिनश्च मृतोद्धर्तनोद्देशेत्तत्त्वतः पुरुषधर्मनद्वि-
विधातुमशक्यत्वादिति । पदाच्छब्दभाषमाहति । प्रवृत्तिविषयव्यवस्थापकं हि प्रमाणम्,
न च पदेभ्यो य पदार्थप्रत्ययस्तेन नियतो विषय उपस्थाप्यते, येन भदार्थो कुतश्चिनिवृत्त्य-
जनित् प्रवर्तते नियतदेवे हि वस्तुनि पुमान् प्रवर्तते तत्र च केनचिदेवेन निक्षिप्तो क्वा-
भ्यश्चेन्नोपवर्तिष्य, तत्र पदप्रत्ययस्यैव शाब्दप्रमाणत्वम् । तद्विति शाब्दम् । तेन
शाब्देन । तस्य हेतो ॥ ६ ॥

आतोपक्षमनुल्लङ्घ्यमदृष्टेविरोधकम् ।

तत्त्वोपदेशादृत्सार्व शास्त्रं कापथ्यदृष्टनम् ॥९॥

आस्ति शिक्षयति जीवाजीवादि ताव प्राहयति, शिक्षयतऽनेनेति वा शास्त्रम् । तत् किंभूतमिति तद्विशेषणान्वाह- आस प्रश्लेषणशेषरागादिदापण, तेन उपक्षम् आदायुपलब्धम् । अनेनापीरूपेवापोहमाह तस्य प्रमाणवाधितत्वात् पुरुषाया पाताभावे वचनानुपलब्धे, उपलब्धमेऽपि तदर्थानवगमात्, तदर्थनिश्चयार्थं पुरुषाश्रयणे गजस्नानन्यायप्रसङ्गात् तस्य रागादिकलुषितत्वेन वितथार्थकथनप्रवृत्त तदनुष्ठानादपि स्वकार्यसिद्धौ प्रणयनार्थमपि पुरुष किं नेष्यते ? विशेषाभावात् । तत् क्षीणदोषवचन इतिरिक्त्वा प्रत्येकज्ञानता परलोकादावदृष्टेऽर्थे प्रवृत्तिर्मुक्ता, तत् तदेव शास्त्रं, निरुपचरितसन्धार्योपपत्तेरित्यास्ता तावत् । अत एव उल्लङ्घ्यते प्राबल्येन गम्यते अभिभूयते अन्यैरित्युल्लङ्घ्यम् ततोऽन्यद् अनुल्लङ्घ्यम् सर्ववचनातिशायीति वाच्यम् । अत एव दृष्टेन प्रमाणनिर्णीतेनेष्टस्य तद्वाच्यस्य विरोधो यस्मिंस्तत् तथा तद्व चदि वा, इष्ट प्रमाणेन, इष्टे वचनान्तरेण तयोर्विरोधकम्, तद्विरोधार्थमिधानात् ततोऽन्यददृष्टेविरोधकम् अवाधार्यमिधायीत्यर्थः । तद्व यता शास्त्रस्य स्वार्थसपदुक्ता, अधुना तत्त्वोपदेशादावा परार्थत्वात् परार्थसपदमाह- ताव जीवादय पदार्था, प्रमाणप्रतिष्ठितत्वात् तेषामुपदेशा स्वरूपमकाशानम्, तद्रक्षणविधिमान वा, त करोति तत्त्वोपदेशकत्वं अत एव सार्व सर्वस्मै हितम्, प्राणिरक्षणेपायापदेशपरमपददायितया विश्वजनीनत्वात् । एतेन परार्थसपादकत्वं मुक्तम् । अधुना परेषामेवानर्थरिघातिवमाह- कुसिता पण्यान कापथा तीर्थान्त

आस इत्यादि । उपज्ञायते आदौ उपलभ्यते स्म इत्युपज्ञा, आतभोपसर्गे (पा० ३ १ १११)-इति कर्मण्यत् तत आसस्योपज्ञा आतोपक्षमिति, तत्त्वव्याधिकारे उपसौपक्षमे (पा० २ ४ २१) इति सूत्रेण उपज्ञातस्य नपुंसकत्वं तैसोपक्षमिति तु नानुपपत्त्ये वाक्ये नपुंसकविधानाभावात् । गजस्नानन्यायेत्यादि । यथा-गजोऽम्भसा रजो देयुक्तमात्मानं विधाय पुनरेव रजोमिरात्मानं मलिनयति तथा त्वमपि रामद्वेषोपहत पुरुषप्रणयनसमुत्थ वदाना कालप्यमपाख्येयस्वाम्युपगमेन निराकृत्य व्याख्यातार्थं पुनरपि समाभूत पुरुषमभ्युपगच्छन् तदेवाङ्गीकुरुष इति । तदनुष्ठानादिति । अनुष्ठान व्याख्यातु र्न्यायानलक्षणो व्यापारतरंगान् । स्वकार्यस्य परलोकादावदृष्टेऽर्थे प्रवृत्तिरूपस्य सिद्धाविति अभ्युपगम्यमानायामिति शेषः । दृष्टेनेत्यादि इदमर्थकथनमात्रम्, समासविग्रहस्यम् इदस्य विराध, दृष्टेन इष्टविराध न विद्यते दृष्टेविरोधो यत्र तत्र वा । तद्वाच्यस्येति शास्त्राभिप्रेयस्य । सर्वस्मै हितमिति । अस्मिन् वाक्ये सर्वोष्णो वा (पि० हे० ७ १ ४३) इति हितेऽर्थे गत्यय । विश्वजनीनत्वादिति विश्वे च ते जनाश्च विश्वजनास्तेभ्यो हित विश्वजनीनम् पञ्चसर्वविधाजनात्सर्वभारते (सि० हे० ७ १ ५१)- इति च, तस्य इनादेशे

राजि तेनो यद्द्वन विचारक निराकारकम्, सर्वजनप्रकारिकुमनविषयमकमिष्ये ।
ईदृशादेव साध्यामान सादृ प्रमाणम्, नान्येव विमलप्रकाशप्रतीतिमिति ॥९॥

अधुना परार्थानुमानाद्यन्य वदन्त्यम्, तच्च प्रत्यक्षेऽपि परवन् एकयोगक्षेम
। यान् प्रामाण्यमाह —

स्वनिश्चयपद्वेपेन निश्चयोपादानं युधि ।

परार्थे मानमाभ्यास याप्य तदुपचारत ॥१०॥

अत्र परार्थे मानमिति कल्पम्, स्वनिश्चयवर्तिन्यादि कथनम्, स्व भाषा
तत्तद निश्चय प्रमेयाधिक्यम् तदुद्देशेन प्रतिपादयानो निश्चयत्वात्तत्तद प्रमेयपरिच्छेद
ज्ञानमादुभोवनम्, यथा आत्मनोऽर्थनिर्णयनत्वा परार्थे निर्णयजननमित्यर्थः । युधि
विदुषि । परस्मै अर्थे प्रयोजन यत् तन् परार्थम्, भीषतेऽनेनेति मानम्, आत्मनो
कथितम् । ननु च कश्चि निश्चयत्वात्तद परार्थमानम् नचा ज्ञानमपि परमव्यापनाय
व्याप्तिप्रमाण परार्थे प्राप्तातीत्याह,—वाक्य परार्थे न ज्ञातम्, तद्वद्वान्मन्त्रेण
व्यापारान्, परमप्राप्तनमात्राद्य ह्येतस्य तु स्वकहितवान्, स्वरायकारिकाद्य ।
यद्यप्यन्यत्रात्मकं प्रमाणमिष्याह—तदुपचारत तस्य ज्ञानव्योपचाराऽस्तदुपस्थापि
तद्वद्वान्मन्त्रेण तदुपचयनं वदन्त्यम् । तत्तद् इदमुच्यते यद्विनि—प्रतिपाद्यगतमुत्तरयमान
यज्जान तदुपचयनितकारणत्वात् यच्चनमप्युपचारेण प्रमाणमित्युच्यते । तत्रानुमा
नस्य परार्थे पारम्पर्यप्राप्तमत्र प्रत्यक्षमत्र न प्रतिपद्यन्त किञ्चिद्वदन्त्यम्
स्वकभणमाहीति नैतद्वत्त्वात् परेऽपि प्रतिपादयितुं शक्यम् । न च शब्दान् परस्य
स्वकक्षणप्रदण्डम् मत्प्रत्यक्षमुद्भवमिति शब्दस्य विकल्पोत्पादितत्वेन परस्यापि
विकल्पोत्पादकत्वात् ।

तदुक्तम्—

विकल्पयोनय शब्दा विकल्पा शब्दयोनय ।

कार्यकारणता तेनो नार्थे शब्दा शृङ्खलमयि ॥ इति ॥ १० ॥

निर्विकल्पक च प्रत्यक्षम् अतो न शब्दजम्बमित्यतोऽनुमानं दृष्टान्तीकृत्य
प्रत्यक्षस्यापि परार्थता साधयितुमाह—

य रूपम् । कायथा इति । कुञ्जोदस्य पथि शब्द 'व्यस्येपदे' इत्याचार । ॥ ९ ॥

परप्रयोजनमात्रावाहितम् । परस्य प्रयोजन परप्रयोजनम्, तदेव परप्रयोजनमात्रम्,
मात्र कार्त्तरेऽवधारण इति वचनात्, अवधारण योऽत्र मानव्यति । यपि कस्यचित्तथा
विधायित्वात् वचनमुच्चार्यते स्वयमप्यवधारणपतिवक्तव्यस्य प्रयोजनत्वम् तथाप्यल्पत्रासेद्
विरहितमिति । स्वयद्विज्ञावादि । ज्ञानानन्तर इह निवृत्त्या स्थानकरणाभिधातादिना
शब्दात्पत्ता परतन्त्रेण क्षयापादादिति । विकल्पयोनय इति । विकल्पो योनि कारण
येन तथा ॥ १० ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् ।

परस्य तदुपायत्वात्परार्थत्वं द्वयोरपि ॥ ११ ॥

प्रत्यक्षेणाप्यनुमानेनेत्र प्रसिद्धार्थप्रकाशनात् स्वप्रतीतप्रमेयप्रत्यायकत्वात् परार्थत्वं प्रतिपाद्यप्रयोजनत्वं द्वयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोः, तुल्यकारणत्वात्, नानुमानस्यैकस्येत्यभिप्रायः । इह चाभ्युपगम्यत्वात् तदर्थव्ययनाच्च अपीवशब्दौ लुप्तनिर्दिष्टौ दृष्टव्यौ । प्रत्यक्षप्रतीतार्थप्रत्यायनं च प्रतिजानानस्यायमभिप्रायः—यत् परो मन्थते, नेतद् रोचते परेभ्य प्रतिपादयितुं पार्यत इति । तदुक्तम्, निर्बिकल्पकाप्यक्षा षोडशेन व्यवसायरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रागेव साधितत्वात्, तद्विपर्ययस्य कथञ्चिद् विकल्पगम्यत्वेन शब्दप्रतिपाद्यात् । तद्यथा अनुमानप्रतीतोऽर्थः परस्मै प्रतिपाद्यमानो वचनरूपावयव, परार्थमनुमानम्, तथा प्रत्यक्षप्रतीतोऽपि, परार्थं प्रत्यक्षम्, परप्रत्यायनस्य तुल्यत्वात्, वचनव्यापारस्यैव भेदात् । तथा हि—अनुमानप्रतीत प्रापायवयवैव वचनयति—अग्निरत्र धूमात्, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, यथा महानसादौ, वैधव्येण वा, अग्न्यभावे न कश्चिद् धूमः, यथा जलाशयादौ, तथा धूमोऽयम्, तस्माद् धूमादग्निरपेक्षि । अश्वपुरवत्विस्मृतसम्बन्धबोरेतपैव प्रतिपादयितुं शक्यत्वात्, समर्थमाने सप्तमे पुनरेवम्—अग्निरत्र धूमोपपत्तेः । वैधव्येण—अग्निरत्र, अन्यथा धूमानुपपत्तेः । प्रत्यक्षप्रतीत पुनर्दर्शयन्तेतावद्वक्ति—एवमराज्ञा गच्छति, ततश्च वचनान्निविधादपि समग्रसामग्रीकस्य प्रतिपाद्यस्यानुमेयप्रत्यक्षार्थविषया यत्, प्रतीतिरुल्लसति, अतो द्वयोरपि परार्थतेरयाह—परस्य तदुपायत्वात् प्रतिपाद्यस्य प्रतीतिं प्रति प्रतिपादकस्यप्रत्यक्षानुमाननिर्णीतार्थप्रकाशनकारणत्वादित्यर्थं । एतेन पूर्वकारिकोक्तोपचारकारणं च लक्षयति । वक्षोक्तम्—न शब्दात् परस्य प्रत्यक्षोपपत्तिः, तस्य विकल्पजनकत्वात्, प्रत्यक्षस्य स्पष्टलक्षणविषयत्वेन निर्बिकल्पकत्वात् । तदुक्तम् सामान्यविशेषात्मकार्थविषयस्य निर्णयरूपस्य तस्य कथयिदेकविषयता शब्दोपाद्याविरोधात्, पुनर्विषयस्य च प्रागेव समर्थनात् । अक्षुरादिसामग्रीवस्तदुपपद्यते न शब्दादिति चेत् । अनुमानमपि प्रत्यक्षादिनिश्चिताद् हेतोरविस्तृतसम्बन्धस्य प्रमा तुल्लसति, न शब्दात्, अतस्तस्यापि परार्थता विशिष्यते । समर्थहेतुकथनात् तत्र वचनस्य परार्थतेति चेत्, अत्रापि दर्शनयोग्यार्थप्रतिपादनादिति ब्रूमः । तथा प्रत्यक्षपरोक्षयोः पारार्थ्यं प्रति विशेषोपलब्धिरिति मुच्यतां पक्षपातः ॥ ११ ॥

* प्रतिपादकस्येत्यादि । प्रतिपादकस्य प्रत्यक्षानुमाननिर्णीतार्थस्य प्रकाशयतेऽर्थं परेभ्यो-
नेनेति प्रकाशनं वचनं कारणं यस्य परस्य, तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । एतेनेति । परप्रतीति
प्रति वचनस्योपायताप्रदर्शनेन पूर्वकारिकोक्तेति वाक्यं तदुपचारतः इति । तस्येति ।
प्रत्यक्षस्य । एकविषयतयेति । शब्देन सहेति शेषः, वयमभिप्रायः—सामां यविशेषात्मक
वस्तु शब्दानां गौचर, प्रत्यक्षमपि कथयितुं सामान्यविशेषात्मकरूपविषयम्, तत्,

तदेव द्वयोऽपि परार्थता प्रतिपाद्य तत्स्वरूपमाह—

प्रत्यक्षप्रतिपक्षार्थप्रतिपादि च यद्वचः ।

प्रत्यक्षं प्रतिमासस्य निमित्तत्वात्तदुच्यते ॥ १२ ॥

यद्वचः प्रत्यक्षप्रतिपक्षार्थप्रतिपादि साक्षात्कारिज्ञानगोचररूपमवस्थुः तत् प्रत्यक्षमुच्यते इति संबन्धः । तच्च प्रत्यक्षरूपमेवोच्यमानं प्रत्यक्षं, विप्रतिपक्षं प्रति पुनरनुमानद्वारेणोच्यमानमनुमानमेवेति । चक्षुर्यदेवानेकार्थत्वाद् दर्शयति— वचनं कुतः प्रत्यक्षम् इत्याह—प्रतिभासस्य निमित्तत्वात् प्रतिपक्षप्रत्यक्षप्रकाराहेतुत्वाद् उपचारेणोच्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अनुमानमाह—

साध्यायिनाभ्युयो हेतोर्यो यत्प्रतिपादकम् ।

परार्थमनुमानं तत्पक्षादियवनानामकम् ॥ १३ ॥

द्विजोति पमयति अर्थमिति हेतुः तस्य साध्यायिनाभ्युयः प्रादुर्गितवितरप यद्वचः प्रतिपादकं सर्वत्र तद् अनुमानमकाराहेतुत्वाद् परार्थमनुमानम् । तात्पर्यमिदं— पक्षो चक्षुस्मात्रलक्षणं स आदिषेयो हेतुत्वात्तत्पमयितव्यमादीनां तानि तथा, तेषां वचनानि प्रतिपादका ज्वलय, साध्यायिनाभ्युयः यद्वचः तत् पक्षादि पक्षनात्मकम् । ननु च हेतुप्रतिपादकं च परार्थमनुमानमित्यभिप्रायः तत् पक्षादियवनानामकमिति वदत पूर्वापरत्वाद्वाचांशुक्तिः, नैतदस्ति, यत् मन्वते नैक प्रकारं परार्थमनुमानस्य किं तर्हि यथा परस्य सुखेन प्रमेयमतीतिर्भवति तथा चरन्तः प्रत्यावर्तय । तत्र दृष्टान्तस्य साधनं प्रतिपादनोपायः । तद्यथा पक्षादयः पक्षः, तच्छुद्ध्यर्थः । तत्र यदा प्रतिपक्षप्रकारमात्रेण निर्णीतपक्षोऽविरुद्धत्वात् स्मार्थं प्रतिबन्धप्रादुर्गममाणो व्युत्पन्नप्रतिपक्षः शेषाद्यवस्थामुद्भवसमर्थश्च भवति, यदा अत्यन्ताभ्यासेन परिकर्मितमतिश्वात् सावतैव प्रस्तुतप्रमेयमवगच्छते तदा हेतुप्रतिपादनमेव क्रियते, शेषाभिधानस्य श्रुतस्काराकारितया नैर्धन्यादित्यादी हेतुप्रतिपादनं सूत्रकृता परार्थमनुमानमुक्तम् । यदा ॥ प्रतिपक्षस्य नाद्यापि पक्षनिर्णयः, सामान्यविशेषात्मनोऽर्थं प्रत्यक्षप्रतिपक्षं परस्मि प्रतिपाद्यमानं परार्थप्रत्यक्षं भवति । ११ ॥

तच्चेति । वचः । प्रत्यक्षरूपमिति । परस्य भूगो याति इति प्रत्यक्षरूपतया प्रतिपादकत्वाद्वदोऽपि तथोच्यते ॥ १२ ॥

वाचोयुक्तिरिति । पश्यद्वागिदं हस्यं किदण्डे (सि० हे० ३-२-३२) इति वन्दया अलुप्तमात्र । अविरुद्धत्वेत्यादि । दृष्टातेन स्मार्थं स चासौ प्रतिबन्धो व्यापिश्च तस्य प्रादुर्गम्, तच्च तत्पक्षान् च, ततो न त्रिभूतं तद् यस्य स तथा । परिकर्मितमतिश्वाविति । परिकर्मणः मन्वानस्या इति तात्पर्यदेसदृष्टिगणत्ववदितव्यस्य, तत् परिकर्मिता मतिरित्येति विषयः । अकारणं अप्रस्तावे । तत्सामर्थ्यमिति । पक्षादीनां सामर्थ्यम् ।

तदा अकारण एव हेतूपन्यासोऽष्टमुद्गरपातायमानः स्यादिति पक्षोऽपि निर्दिश्यते ।
तथासमर्थमाने प्रतिपन्नप्राप्तिणि प्रमाणे दृष्टान्तोऽपि वर्ण्येत, अन्यथा हेतोः साम-
र्थ्यानवगतेः । स्मृतेऽपि प्रमाणे दार्ष्टान्तिके योजयितुमजानानस्योपनयो दृश्यते,
तथापि साक्षादक्षस्य निगमनमुच्यते, अन्यथा निराकुरुप्रस्तुताधोसिद्धेः । तथा यत्र
पक्षादी स्वस्वरूपविप्रातिपत्तिस्तत्र तच्छुद्धिः प्रमाणेन कर्तव्या, इतरथा तेषां स्वसाध्या-
साधनात् । सर्वेषां चासीषा साधनावयवत्वम्, प्रतिपाद्यप्रतीत्युपायत्वात् । ननु च
स्वनिश्चयवत् परनिश्चयोत्पादन परार्थमनुमानमुक्तम्, न च स्वार्थानुमानकाले क्रमो-
ऽयमनुभूयते, संबन्धवेदिनो हतुर्वर्जनमात्रात् साध्यप्रतीतिसिद्धेः, न हि प्रतिपत्ता
पक्षं कृत्वा ततो हेतु निभालयति, नापि दृष्टान्तादिक विरचयति, तथा प्रतीते-
रमावात्, किं चाभ्यव्यतिरेकाभ्यां हेतोरेव सामर्थ्यमुच्यते, न पक्षादीनाम्,
तद्व्यतिरेकेणापि साध्यसिद्धे तयापि तेषां साधनांशत्वकल्पनेऽगवस्थाप्रसङ्गात् ।
यदि च तत्सामर्थ्यं स्यात्, तदा पक्षोपन्यासमात्रादेव साध्यावगतेः हेतुरानर्थक्य-
मभूवीत, उत्तरावयवाश्च, एव हि तत्सामर्थ्यं सिद्धयेद्वा-यथा । तस्माद्य एव परनिर-
पेक्ष साध्य बोधयति स एव हेतुः साधनम् न पक्षादव इति । अत्रोच्यते - स्वनि-
श्चयवत् परनिश्चयोत्पादन परार्थमनुमानमुक्तमित्यादि यत्तुक्ततदुक्तम्, केवलं तदर्थं
न जानीये, निश्चयापेक्षयैव वतिना तुर्यताभिधानात्, न पुनः सर्वसामान्यमभिप्रेतम्,
अन्यथा ध्वनिमनुच्चारयन् स्वार्थानुमाने साध्यमवबुध्यते इति, तदनुच्चारणेन
परनिश्चयोत्पादनं प्रसज्येत, न चैतदस्ति, शब्दानुच्चारणे परप्रतिपादनासम्भवात्,
तदर्थं शब्दाङ्गीकाने येन धिना परप्रतिपादनासम्भवं तत्तदुरीकतन्म्यम्, समानम्यायात्,
न च पक्षादिविरहे प्रतिपाद्यविशेष प्रतिपादयितुं शक्यः, हेतुगोचरादितत्साध्या-
र्थप्रतीतिविकलतया तस्य साक्षादक्षत्वात्, तथा च शुभ्रसितार्थबोधाभावाद्भ्रमत्या-
यित एव सिद्धेत्, अतस्तद्वोधनार्थं पक्षादयो दर्शनीयाः, इति तेऽपि साधनांशाः
स्युः । पक्षोक्तम्—अभ्यव्यतिरेकानुकरणाभावाच्च साधवत्, हेतुमात्रादपि
साध्यसिद्धेः, तदुक्तवत्, अव्यतिरेकतानिश्चितपुरुषवचनमात्रादपि अभिरत्र इत्या-
दिरूपात् इति प्रमेयोऽर्थः, सिध्यतीति हेतोरप्यसाधनताप्रसङ्गात्, तद्विरहेणापि
साध्यसिद्धे, युक्तं चैतत्, अव्यतिरेकवचनस्य प्रागेव प्रामाण्यप्रसाधनात् । यद्यो-
क्तम्—यद्यसीषा सामर्थ्यं स्यात्, तदा पक्षमात्रादेव साध्यप्रतीतेर्हेतोर्वैयर्थ्यं
स्यादिति, तदयुक्ततरम्, भवत्यक्षेऽपि समानत्वात्, तत्रापि समर्थहेतूपन्यासादेव
साध्यावगतेः, अन्यथा समर्थतायोगात् । अत्रात्रैव प्रमाणेन समर्थनं सर्वत्र गृहीत-

तत्साध्येत्यादि । तेषां पक्षादीनां साध्य प्रतिपाद्यो योऽर्थस्त्वस्य प्रतीतिविकलता, तथा
कृत्वा हेतुमूल्या वा तस्य प्रतिपाद्यस्य साक्षादक्षत्वात् । अत्रात्रैव प्रमाणेन समर्थनमिति ।
यत् सत् तत्सर्वं क्षणमिति व्याख्यातिक्वितहेतूपन्यासानन्तरं अक्षणिने क्रमयोग्यताम्यामर्थ-

व्याप्तिकस्य च पुनः पक्षधर्मिण्युपसहरणमनर्थकतां प्राप्नुवन् केन निवार्येत । तदभावे हेतोः सामर्थ्यं नावगम्यते तेन सार्थकमिति चेत्, पक्षादीनपि विरहस्य प्रतिपाद्यविशेषः प्रतिपाद्यविशेषः न पार्यते इति तेषामपि सार्थकता न दुरुपपादयति सुस्पष्टतामाग्रहः । तस्मान्हेतुवत् पक्षादयोऽपि साधनम्, हेतोरपि कश्चिन् प्रतिपाद्यं तदपेक्षतया तद्विरपेक्षतासिद्धेरिति, तदिदं सकलमाकलय्योक्तं तत्पक्षादिपक्षनात्मकमिति ॥ १३ ॥

तदेवमप्येत पक्षादीन् प्रस्तुत्य तावत् पक्षलक्षणमाह—

साध्याभ्युपगमः पक्षः प्रत्यक्षाद्यनिराकृतः ।

सप्रयोगोऽत्र कर्तव्यो हेतोर्गोचरदीपकः ॥ १४ ॥

पश्यत इति पक्षः, व्यक्तीकियते इति भावः । किंभूत इत्याह—साधयस्य भन्तु मेयस्य अभ्युपगमोऽङ्गीकरणम्, प्राभिक्यादीनां पुरतः प्रतिशम्बीकार इत्यर्थः । किमभ्युपगममाग्रहः? नेत्याह—प्रत्यक्षाद्यनिराकृत इति । प्रत्यक्ष साक्षात्कारि सवेद नम्, भादिशब्दादनुमानस्ववचनलोका गृह्यन्ते, तैरनिराकृतोऽबाधितः पक्ष इति सवन्धः । तद्यथा—सर्वमनेकान्तात्मकम्, अस्ति सर्वज्ञः इत्यादि वा, अथ च केवल-मेष्टव्यो न पुनः परार्थानुमानकाले वचनेनाभिधातव्यः इति यो मन्येत तं प्रत्याह—तस्य पक्षस्य प्रयोगोऽभिधानमत्र परार्थानुमानप्रस्तावे कर्तव्यो विधेयः । कुत इत्याह—हेतोः प्राङ्निर्गुणितस्य गोचरदीपक इति, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायो दर्शनम् इति वचनात्, भावप्रधानत्वाच्च निर्देशस्य, विषयसदृशकत्वादित्यर्थः । अयमभिप्रायः—न हि सर्वत्र प्रतिपाद्यिनः प्रक्रमदेव निर्णीतपक्षस्य कूर्चशोभापुरःसर हेतुवत्त्वमस्वते, अपि तु कश्चिद् कथयितुं ॥ १४ ॥

ततो यदाप्यपि प्रतिपाद्यः पक्षार्थं न जानीते, तदा अकारणं एव हेतावुपयमाने विषयस्यामोहाद् भ्रान्तिलक्षणो दोष इत्यादित्याह—

क्रियाविरोधादिति बाधकप्रमाणेन सत्त्वाख्यहेतोः समर्थनम् । पुनः पक्षधर्मिण्युपसहरणमिति । कृतकश्च शब्द इत्यादिरूपम् । तदपेक्षतया पक्षापेक्षतया ॥ १३ ॥

महीत्यादि । अयमभिप्रायः—नवापि निर्णीतपक्षे प्रतिपाद्यिनि हेतु प्रयुज्यते, क्वाथ निर्णीतपक्षे । तत्र यदा निर्णीतपक्षे प्रतिपाद्यिनि हेतु प्रयुज्यते, तदा निरर्थकत्वात् पक्षोपन्यासोऽस्माभिर्न क्रियते एव । द्वितीये तु पक्षे विषयदर्शकत्वेन सकलत्वव्यवस्य कार्य एव । कूर्चशोभाया पुरःसर प्रथमम्, यस्मिन् हेतावुपयस्ते कूर्चशोभा सपद्यते, तत्त्वता वैलक्ष्याभावः, सावगम्यता भवतीति खवत्, अथवा कूर्चशोभापुर सर यथेति, अस्मिन् पक्षे अयमभिप्रायः—यदा सम्यग्भूत किञ्चिद् द्वित्वादिक प्रतिपाद्यितुमारभ्यते तदा तत्प्रतिपादनादपि कूर्चशोभा अवष्टम्भता, शमभूपरामर्शेन वा भवताति ॥ १४ ॥

अन्यथा चाद्यभिप्रेतहेतुगोचरमोहिनः ।

प्रत्याख्यस्य भवेदेतुर्विरुद्धारेकितो यथा ॥ १५ ॥

अन्यथा इति उत्सविपरीताश्रयणे पक्षप्रयोगाकरणे इत्यर्थः । वादिनो हेतुपन्थासकर्तुरभिप्रेतोऽभिमतः ॥ चासी हेतुगोचरश्च चाद्यभिप्रेतहेतुगोचरः, तत्र मुञ्चति दोषायते सच्छीलश्च यः, तस्य प्रत्याख्यस्य प्रतिवादिनो हेतुविरुद्धारेकितो भवेद्विरोधशङ्काकलङ्कितः स्वादित्यर्थः । ततश्च सम्यग्हेतावपि विपक्षे एवाप्यवर्तते इति व्यामोहाद् विरुद्धवृणमभिदधीत, पक्षोपन्यासाच्च निर्णीतहेतुगोचरस्य नैव दोषः स्वादित्यभिप्रायः । अमुमेवार्थं स्पष्टदृष्टान्तेनाह यथा इति । तदुपन्यासार्थं ॥ १५ ॥

धानुष्कगुणसंप्रेक्षिजनस्य परिधिष्यत ।

धानुष्कस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन गुणेतरी ॥ १६ ॥

यथा लक्ष्यनिर्देशं विना धानुष्कस्येष्टप्रक्षिपतो यौ गुणदोषौ तौ तदार्क्षिजनस्य विपर्यस्तावपि प्रतिभातः, गुणोऽपि दोषतया दोषोऽपि वा गुणतया तथा पक्षमिदं विना हेतुमुपन्यस्यतो वादिनो यौ स्वाभिप्रेतसाध्यसाधनसमर्थवासमर्थत्वलक्षणौ गुणदोषौ तौ प्राभिकप्रतिवाद्यादीना विपरीतावपि प्रतिभात इति भावार्थः । अक्षरार्थस्तु धनुषा चरति धानुष्कस्तस्य गुणो लक्ष्यबोधप्रापीत्यलक्षणस्तत्र प्रेक्षकाणां कुतूहलमिति तस्यैवोपादानम्, अन्यथा दोषोऽपि दृष्टव्यः, तस्यप्रेक्षिजनस्य तस्यप्रेक्षणशीललोकस्य परिधिष्यतो यथाकथंविद् वाग मुञ्चत इत्यर्थः, धानुष्कस्य विना लक्ष्यनिर्देशेन चापधरस्य वेध्यनिष्टकृतमृते यौ गुणेतरी गुणदोषौ तौ यथा विरुद्धारेकितौ भवतः तथा वादिनोऽपीत्यर्थः । तस्माद्विज्ञाततदर्थं प्रतिवादिनि चादि धानुष्केण पक्षलक्ष्य निर्देश्यैव हेतुशरः प्रयोक्तव्य इति स्थितम् ॥ १६ ॥

साम्प्रत हेतोलंक्षणावसरः, तच्च स्वार्थानुमानवद् निमित्तेषु द्रष्टव्यम्, प्रयोगस्तु तत्र न दर्शितः, स्वार्थानुमानस्य बोधरूपत्वात्, इह तु दर्शनीयः, परार्थानुमानस्य यथनरूपत्वात्, अस्तुतः दर्शयति—

हेतोस्तथोपपत्त्या वा स्यात्प्रयोगोऽन्यथापि वा ।

द्विविधोऽन्यतरेणापि साध्यसिद्धिर्भवेदिति ॥ १७ ॥

स्वार्थानुमानप्रस्तावे हि परप्रणीतलक्षणांतरम्यपोहेन साध्यव्यतिरेकात् विरुद्धवृणमभिदधीतेति । यत् कृतं तदनित्यम्, यथा घटः, कृतञ्च शब्द इत्युते हि यद्यपि नित्यत्वे साध्ये कृतकत्वमत्र हेतुकृतम्, कृतकत्वानित्यत्वयोश्च व्याप्तिर्देतितीत्येव विरुद्धतामभिदध्यादिति मात्र ॥ १५ ॥

धानुषा चरतीति । अस्मिन् वाक्ये तेन इति सूत्रेण चरत्यर्थे ठक् । इत्कु इक् इति बाधनार्थं को छत्रांशाददोस्तिष्ठ इत्यनेन कादेशः । अविज्ञाततदर्थं इति । अविदितपक्षार्थं ॥ १६ ॥

न्याया-७

सामस्येन हेतोर्ग्यावृत्तिरेवैकं लक्षणमिति निर्णीतम्, परार्थानुमानेऽपि तदेव प्रकारा-
नीयम्, यच्चनरचना तु कश्चित् कर्षयित् प्रवर्तत इत्यभिप्रायस्तादृद्र्विषयमाह-
हेतोर्द्विविधः प्रयोग इत्यादिति संबन्धः । कथमित्याह-तर्ध्व साध्यसद्भावे पूर्वो-
पपत्तिर्विद्यमानता, तथा तथोपपत्त्या, यथा-अग्निरत्र, भूमस्य तर्ध्वोपपत्तेरिति ।
अन्यथापि वा इत्यनेन अत्रयथे समुदायोपपत्त्यादन्वयानुपपत्तिं लक्षयति । अन्यथा
साध्यस्यतिरेके अनुपपत्तिरविद्यमानतैव तथा वा अन्यथानुपपत्त्या हेतोः प्रयोगः
स्यात्, यथा-अग्निरत्र, भूमस्यान्यथानुपपत्तेरिति । एते च द्वे अध्येष्टव्यौ साध्ये
प्रयोज्यत इति यो मन्येत, तस्मिन्प्रकारेणैवाह-अन्यतरेणापि तथोपपत्तिप्रयोगेन
अन्यथानुपपत्तिप्रयोगेन वा साध्यस्य साध्यप्रतिपिपादयिषितार्थस्य सिद्धिर्निश्चितः
प्रतिपाद्यप्रतीतावागोहण भवेद्, इति यस्मात्, तस्माच्च द्वे अपि प्रयोज्यत इति, प्रयोग
इत्येव यस्मात् यच्चनरचना भिद्यते तार्थः, प्रयोगस्य च साध्यसाधनफलम्, तथै-
वेकेनैव सिध्यति, द्वितीयप्रयोगः केवलं वस्तुतस्तत्त्वमात्रज्ञात, तर्ध्वस्यादिष-
मिमांशः ॥१०॥

अधुना दृष्टान्तलक्षणायसरः । स च द्वेवा साधर्म्येण वैधर्म्येण च । तत्र साध-
र्म्यदृष्टान्तमधिकृत्याह-

साध्यसाधनयोर्ग्यासिर्ध्व निश्चीयतेतराम् ।

साधर्म्येण स दृष्टान्तः संबन्धस्मरणान्मतः ॥ १८ ॥

दृष्टयोरवलोकितयोः सामर्थ्यात् साध्यसाधनयोः भक्त परिनिष्ठितिः अन्य-
थाह व्यतिरेकाद्वा साध्यसाधनभावव्यवस्थितिविबन्धना यस्मिन्निति दृष्टान्तः,
समानो धर्मोऽस्येति साधर्म्यं तद्वाच साधर्म्येण साधर्म्येण । स किंचिदो भवती-
त्याह-साध्यं जिज्ञासितार्थार्थकम्, साधनं तद्वत्तत्त्वं हेतुः, तयोः साध्यसाध-
नयोर्व्योक्तिः, इदमनेन विना न भवति इत्येवत्पर, यत्र कश्चिद्विधीयतेतरा अति-
शयेन निर्णायते स साधर्म्यदृष्टान्तः । यथा-अग्निरत्र, भूमस्य तर्ध्वोपपत्ते-
महान् सादिवद् इति । अयं चाविस्मृतप्रतिबन्धे प्रतिवादिनि च प्रयोक्तव्य इत्याह-सब-
न्धस्मरणाय इति । अवलोक्ये पक्षमी, प्राग्गृहीतविस्मृतसंबन्धस्मरणमधिकृत्य
सतोऽभिप्रेतोऽयं नीतिर्विदाम्, अन्यथा । यदा हि प्रतिपाद्योऽप्यपि सबन्ध साध्या-
विनाभावित्वलक्षणं नावगच्छते, तदा प्रमाणेन सबन्धो ग्राहणीयः, न दृष्टान्तमात्रेण,
न हि सहदर्शनादेव कश्चित्सर्वत्रेदममुना विना न भवतीति सिध्यति, अतिप्रसङ्गात् ।

कश्चिदिति । प्रतिपाद्यविशेषः ॥ १७ ॥

साध्यसाधनयोरित्यादि । अन्यथेन व्यतिरेकेण वा साध्यसाधनभावस्य इदमस्य
साध्यमिदमस्य साधनमिति संबन्धस्य व्यवस्था निबन्धन यस्या परिनिष्ठिते सा तथोक्तम् ।
साधर्म्येति । धर्मोऽयं केवलम् इति बहुव्रीहौ धर्मशब्दात् समासान्तः ।

गृहीते च प्रतिबन्धे स्मर्यमाणे केवल हेतुर्दर्शनीयः, तावत्तैव युभूतिसत्तासिद्धेरद्वयान्तो न वाच्यः, वैयर्थ्यात् । यदा तु गृहीतोऽपि विस्मृत कश्चित् सबन्धः, तदा तत्स्मरणार्थं दृष्टान्तः कथ्यते । ननु च कथं त्रिकालसमस्तदेशव्यापिसबन्धावगतिः ? न तावद्विर्णयारम्भकमपि प्रत्यक्ष देशकालान्तरसचक्षिष्णुनो साध्यसाधनयोः सबन्ध निरीक्षितुं शक्नोते, सनिहितेऽर्थे निशदाध्यवसायेन प्रवृत्ते । नापि शब्दात्तन्निर्णयः, तस्य परोपदेशरूपतया स्वार्थानुमानाभावात्प्रसङ्गात्, तत्र परोपदेशाभावात्, तदभावे सबन्धासिद्धः, तदसिद्धावनुमानानुत्थानादिति । अनुमानास्तबन्धग्रहणे निरवधिरनवस्थानुपपद्येत, सबन्धग्राहिणोऽप्यनुमानस्य पुनः संबन्धान्तरग्रहणसम्यपेक्षत्वादिति । अत्रोच्यते- मापक्षानुमाने द्वे रूपे प्रमाणे इति चेत् सा सिध्दाभिनिधेता, तेषामेव बोधो नास्माकम्, अन्वयव्यतिरेकग्राहिप्रत्यक्षानुपलम्भोत्तरकालभाविनोऽप्यभिचरितत्रिकालव्यापिगोचरस्य मतिनिबन्धनस्योद्देशजितस्य प्रमाणान्तरस्य सबन्धग्राहि तयेष्टत्वात् तदुनिष्टी दृष्टव्यवहारविधौ प्रसङ्गात्, तद्विलोपे च विचारानर्थक्यं प्राप्तेरिति । अत्र प्रकरणे पुनरनुमानात् पार्थक्यमनोहो न दर्शितं, सन्नितरुचि सत्त्वानुमहमवृत्तात्वादस्य, शाब्दं तु पृथक् समर्थितम्, तस्यात्रैव परार्थानुमानोपयोगिबाधित्वास्तां तावत् ॥ १८ ॥

इदानीं वैधर्म्यदृष्टान्तमुपदर्शयताह-

साध्ये निवर्तमाने तु साधनस्याप्यसमयः ।

क्याप्यते यत्र दृष्टान्ते वैधर्म्येणेति स स्मृतः ॥ १९ ॥

वित्तदशो धर्माऽयेति विधर्मा, तद्भावो वैधर्म्यम्, तेन वैधर्म्येण दृष्टान्तः । कीदृश इत्याह- साध्यं गम्ये निवर्तमाने असमवति, तुल्यदोऽवधारणार्थो भिन्नकर्म, स च साधनस्यासमय एवेत्यत्र द्रष्टव्यः । क्याप्यते प्रतिपाद्यते यत्र कश्चिद् दृष्टान्ते स वैधर्म्येण भवति, इति शब्देन सबन्धस्मरणादिति ॥ १९ ॥

इदमत्रापि सयभाति- अस्यापि स्मर्यमाणे सबन्धे प्रयोगायोगादिति किमर्थं वित्तृतसबन्ध एव प्रतिवादिनि दृष्टान्तः प्रयुज्यते नान्यदा, इति परवचनावकाशमाशङ्क्याह-

अन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धेर्बहिर्बुदाहतिः ।

व्यर्था स्यात्तदसद्भावेऽप्येवं न्यायविदो विदुः ॥ २० ॥

अन्यदा हि स्मर्यमाणे वा सबन्धे प्रयुज्येत, अगृहीते वा । यथायं पक्षः,

तन्निर्णयः सबन्धनिर्णयः । तस्येत्यादि । शब्दस्य परोपदेशरूपतया कृत्वा शब्दज-यज्ञानस्य स्वार्थानुमानं भवतीत्याह-तत्रेत्यादि । तत्र स्वार्थानुमाने ॥ १८ ॥

विधमति । पूर्ववत् ॥ १९ ॥

अन्यदा हीति । सबन्धविस्मरणाभावे ॥ २० ॥

सोऽयुक्तः, यदा सर्वत्र साध्याविनाभाविम हेतु स्मरति प्रतिपाद्यः, तदा पक्षेऽपि तमवबुध्य कथं साध्य न प्रतिपद्येत? ततश्चान्त. पक्षमध्ये व्याप्तिः साधनस्य साध्यान्तस्त्वमन्तर्स्थाति, तथैव साध्यस्य गम्यस्य सिद्धेः प्रतीते. यद्विर्विधक्षित-धर्मिणोऽन्यत्र दृष्टान्तधर्मिण्युदाहृतिः व्याप्तिदर्शनरूपस्य व्यर्था निष्प्रयोजना, तत्र स्याद्यापांभावादिति । द्वितीयपक्षस्यापि निर्दोषतां निरस्यब्राह्म-तदसद्भावेऽप्येवम् सवन्धाग्रहणादन्तर्व्याप्त्यभावेऽप्येवमिति धर्मैव व्यहृद्भाहति, न हि सदृशनात् क्वचित् सर्वत्र तद्रूपता सिध्यति, व्यभिचारदर्शनात् । तस्मादगृहीतसमये प्रतिपाद्ये प्रमाणेन प्रतिरन्ध. साध्य, तसिद्धौ तत एव साध्यसिद्धेरकिंचित्करी दृष्टान्तोदाहृतिरिति व्याप्यविद्वांसो विदुरवबुध्यन्त इति । इह च प्रकरणे शेषावयवानामुपपन्न निगमनशुद्धिपञ्चलक्षणानां लक्षितरूपिसत्त्वानुग्रहपरत्वात् यद्यपि व्याख्यालक्षणं नोक्तम्, तथाप्यत एव प्रतिपादेतावयवत्रयाद् बुद्धिमद्भिदृष्टेयम्, यतोऽवयवापेक्षया जघन्यमप्यमेतच्छुद्धास्तित्त्वं कथा भवन्ति । तत्र हेतुप्रतिपादनमात्रं जघन्या । द्वायाद्यवयवनिवेदनं जघन्या । सपूर्णदशावयवकथनमुत्कृष्टम् । तत्रैव मध्यमाया-साक्षात् कथनेन जघन्योत्कृष्टे अभ्यस्तं सूचयति, तत्सद्भावेऽप्यप्रमाणसिद्धत्वादिदिति ॥ २० ॥

एव पक्षादिलक्षण प्रतिपाद्येदानीं हेतुज्ञाने सत्युपादेय विविक्ततरं वेद्यते इति तद्वदुक्ता. पक्षहेतुदृष्टान्ताभासा जघन्या । तत्र तावत् पक्षलक्षणमुपवर्तताद् पक्षाभासाभाह —

प्रतिपाद्यस्य य. सिद्धः पक्षाभासोऽस्ति लिङ्गित ।

लोकस्वययनान्भ्यां च बाधितोऽनेकधा मतः ॥ २१ ॥

पक्षस्थानोपन्यस्तत्वात् तत्कार्यकारणत्वाच्च पक्षवदाभासत इति पक्षाभासः । असावनेकधा अनेकप्रकारो मत इति त्वन्धः । कथमित्याह— प्रतिपाद्यस्य प्रतिपादिनो य कश्चित् सिद्धः प्रतीतावाक्यं एव स पक्षाभासः, साधारणैव पक्षत्वात्, सिद्धस्य साधनानर्हत्वाद्, अतिप्रसक्ते । तथा अश्लिष्टतोऽप्यक्षहेतुभ्यां लोकस्वययनान्भ्यां च बाधितरितरस्कृतो य स पक्षाभासः । तत्र प्रतिपाद्यसिद्धौ यथा वीरू लिको घटः, सौमत् वा प्रति सर्वे क्षणिकमित्यादि । अत्यस्यबाधितो यथा— निरशानि स्थलक्षणानि, परस्परविचिन्नी वा सामान्यविशेषाविति । अनुमानबाधितो यथानास्ति सर्वश इति । लोकबाधितो यथा—गम्या माता इति । स्वययनबाधितो यथान सन्ति तथैव भावा इति ॥ २१ ॥

तद्वदुक्ता इति । पक्षादिलक्षणरहिता । जघन्यहेतुम्यतमिति । हेतुलिङ्ग कारणे कार्योपचारात् तत्प्रभव ज्ञानमपि हेतुरनुमानमित्यर्थः । अनुमानबाधित इति । तत्र काचदसर्वश सर्वज्ञानो मुख्यसर्वज्ञापेक्ष, शोणत्वात्, माणवकेऽग्निशब्दवत्, यदा

सांप्रतं हेतुलक्षणं स्मारयन् तदपास्तान् हेत्वामासानाह—

अन्यथानुपपन्नत्वं हेतोर्लक्षणमीरितम्
तदप्रतीतिसंदेहविपर्यासैस्तदाभता ॥ २२ ॥

हेतोर्लक्षणमसाधारणधर्मरूपं यदीरितं गमितम्, अनेकार्थत्वाद् धातोः मति-
पादितं, स्वार्थानुमानप्रस्तावे यदुतान्यथानुपपन्नत्वमिति, तस्याप्रतीतिरनध्यवसायः,
संदेहो दोषायमानता, विपर्यासो वैपरीत्यनिर्णयः, अप्रतीतिश्च संदेहश्च विपर्यासश्चेति
द्वन्द्वः, पश्चात् तदा सह तत्पुरुषः, तैस्तदप्रतीतिसंदेहविपर्यासैः, तदाभता आभा-
नमाभा तस्यैव सत्यगृहेतोर्विवाधा अस्येति तदाभस्तदावः तच्चा, हेत्वाभासता
भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अधुना पेन लक्षणेन यज्जामा हेत्वाभासो भवति तद्दर्शयति—

असिद्धस्त्वप्रतीतो यो योऽन्यथैवोपपद्यते ।

विरुद्धो योऽन्यथाप्यत्र युक्तोऽनैकान्तिकः स तु ॥ २३ ॥

यः कश्चिदप्रतीतः प्रतीत्या अगोचरीकृतोऽनिक्रियः सोऽसिद्धनामा हेत्वाभासः ।
तुल्यम् । अथस्यापि भेदोद्घोषकः । यस्त्वन्यथैव साध्यं विनैव, विपक्ष एवेति धावत्,
उपपद्यते संभवति स विरुद्धाभिधानः । यः पुनरन्यथाऽपि साध्यविपर्ययेणापि युक्तो
घटमानकः, अपिज्ञात्वात् साध्येनापि, सोऽत्र स्वतिकरे अनैकान्तिकसहो ज्ञातव्य
इति । तत्र प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणप्रतिष्ठितानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिः कणभक्षाक्षपाद-

ज्ञानतारतम्यं क्वचिद्विधान्तम्, तारतम्यत्वाद्, आशयपरिमाणतारतम्यवत्, यनेतद्वि-
धान्तं ॥ सर्वज्ञः । तथा सदसद्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानलम्बनः, अनेकत्वात्, पञ्चाङ्गुलवत् ।
तथा कश्चिदात्मा सर्वार्थमाशास्कारी, तद्व्यवहृणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धकत्वाद्, यथा
अवगततिमिरादिप्रतिबन्धं चक्षुर्ज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । एवं ज्ञानं कश्चिदात्मनि प्रवर्षवत्,
स्वावरणहान्युत्कर्षे सति प्रकाशाव्यक्तत्वाद्, चक्षुर्दीपादिवत्, स्वावरणहान्युत्कर्षस्तु आवरण-
हानि कश्चिज्जीवे परमाकाशाप्राप्ता, प्रवर्षत्वान्, परिमाणवदित्यनुमानान् ॥ २४ ॥

तस्येत्यादि । तस्यान्यथानुपपन्नत्वस्य । इहाम् माधार्थं — विद्यमाने हेतावन्यथानुप-
पन्नत्वस्य संदेहे अनेकान्तिकता, विपर्यासे विरुद्धता, तस्मान् परिशेष्यान् अत्र हेतोस्त-
त्तायां संदेहे वान्यथानुपपन्नत्वस्याप्रतीतिः । तथा चासिद्धन्तलक्षणमन्यत्र— असत्तत्तानिधयोऽ-
प्रसिद्ध इति असन्तो सत्तानिधयौ यस्येति विप्रद्वयं, अत एवाप्रतिनकारिकायां सूत्रकारोऽपि
वक्ष्यति— असिद्धस्त्वप्रतीतो य इति । दोषायमानत्वेति । दोषोऽदोलकः, उभयपक्षगामि-
त्वेन तद्वदाचरन् संदेहोऽपि दोषायमानस्तस्य भावः तत्तत् ॥ २२ ॥

व्यतिकरे इति । प्रस्तावे । कणभक्षेत्वादि । कणभक्षकः कणादापरनामा वैशेषिकः,
अक्षपादो नैययिजानामापाचार्यवर्य, बुद्धः सुगतः, आदिबन्धान् साक्षादिपरिमहः, तेषां

बुद्धादिशिष्यकैरूपन्यस्वमानाः सर्वे एव हेतवः, तद्यथा- एकान्तेन अनित्य शब्दो
नित्यो वा, सत्त्वात्, उत्पत्तिमत्त्वात्, कृतकत्वात्, प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्- इत्यादयो
विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकता स्वीकुर्वन्ति इत्यवगन्तव्यम् । तथा हि- अनित्यं
कान्ते तावदसिद्धाः सर्वे एव हेतवः, चाक्षुषत्ववत्, तेषां ध्वनावविद्यमानत्वात्, अस-
दादिश्यवच्छेदेनालौकिकसत्त्वति विकल्पितत्वात्, पारमार्थिकत्वे स्वेकस्मानेकरूपापत्त्या
नेकान्तवादापत्तेः, कल्पनरचितसत्ताकानां च सर्वशक्तिविरुद्धरूपतया नि स्वभाव-
त्वात्, तथापि तेषां साधनत्वे साध्यमपि नि स्वभावमिति स्वरविषाण शशविषा-
णस्य साधनमापद्यत इति शोभन साध्यसाधनव्यवहारः । सर्वे एवायमनुमानानु-
मेयव्यवहारो बुद्ध्याच्छेदेन धर्मधर्मिन्यायेन न बहिः सदसत्त्वमपेक्षते, तेनायमदोष-
इति चेत्, एव तर्हि चाक्षुषत्वमपि कल्पे बुद्ध्याप्यारोप्य हेतुतयोध्यमानां नासिद्धत-
योद्भावनोपपत्तिम्, विशेषामावात् । अचाक्षुषत्वव्यवच्छेदेन चाक्षुषत्व बुद्ध्याप्यारोपयितुं
पार्यते, न यथा कथञ्चित्, न चासौ शब्देऽस्ति, अचाक्षुर्मांशत्वात् तस्य, तेषामयमदोष-
इति चेत्, कोऽयमचाक्षुषत्वव्यवच्छेदो नाम, व्यवच्छेदमात्र नीरूप व्यवच्छिन्न वा
एकलक्षण, व्यवच्छेदिका वा बुद्धिः, स्वार्थमत्रापि बहिर्वस्तुग्रहणरूपतया प्लवनात्,
नापरा वस्तुधर्मो यत्र भेदाभेदविकल्पद्वारेण दूषण द्विसुभंभानिति चेत्, तर्हि स
शब्दे नास्ति इति कैषा भाषा, एव हि नभ पुण्डरीक तत्र नास्तीति सरवादिकमपि कल्प-
यितुं न शक्यमिति प्रसज्येत । किं च । ते साधनधर्मो धर्मिणि भवतोऽपि न भव-
दर्शने प्रतीतिमारोहमिति, प्रत्यक्षस्य विकल्पविकलतया धर्मनिर्णयशून्यत्वात्, तदु-
त्तरकाष्ठमाविन्द्या वासनयोपजन्यावा विकल्पबुद्धेः स्वाशत्रग्रहणपर्यवसितशरीरत्वेन

कुसिता जल्पा वा शिष्या शिष्यका प्रशस्तपादोरुचोत्तरधर्मशीर्षरुक्णादयस्तः ।
साध्यादिर्यादि । एमासमव नित्यानित्यवयोरधी हेतवो यो-या । तथा हि सत्त्व स्वामि-
प्रायेणानि-यत्वे च साधे हेतु, उत्पत्तिमत्त्व कृतकत्व चानित्यत्वे एव, प्रत्यभिज्ञायमानत्वं
तु निवृत्त्यै एवेति । असदादीति । आदिशब्दादनु-पपन्नत्वादिवारपद । अनिरूपिततत्त्वार्था
प्रतीति सत्त्वमिता । सा च यद्यपि सर्वोपि जलीरेव, तथापि जलीरेति स्वरूपविक्षेपणम् ।
यथा-एकांशसुखदा मुक्तिरिति । असाविति अचाक्षुषव्यवच्छेदः । व्यवच्छेदमात्र
शिष्यादि । अनुना निरूपयणेन वेच्छेदपर्यन्तेन जैन एव बौद्धपिशाकवाशङ्कते । नीरूप
तुच्छम् । मूलक्षण भटादि । अथ भटादिस्वाधुषो न भवति, इति भटादिनमचाक्षुषयो
गवच्छेदवती विवक्षित्वा बुद्धिः स्वाशमयापि सर्वपरिचयानामात्मत्ववेदनमिति स्वहानाद्याः
प्रादिषापि वस्तुतो वस्तुनि विवक्ष्यनामममव, तथापि अनुमतादिज-पत्वन बहिर्धर्मप्राह-
जया रसलक्षणजतस्योपरि तस्ती । स इति । त्रिदि तत्रापि अचाक्षुषत्वव्यवच्छेदः । कैषा
मतेरिति । किम आक्षेपकत्वात् औचित्यवकारित्वये । औचित्यवस्वरमवातिप्रगट्टारण-
मनकि-एव हीन्यादि । यथा गगनेन्द्रीर सन्दे नास्तीति सत्त्वविकल्पमपि तत्र मा

वहिः स्वलक्षणे प्रवेशाभावात्, ततश्चाप्रतीतत्वात् सर्वस्यासिद्धत्वं । नित्यैकान्तेऽपि धर्मिणोऽत्यन्तव्यतिरिक्तानामपारमार्थिकानां वा स्वसाधनधर्माणां प्रमाणेनाप्रतीतत्वादसिद्धता द्रष्टव्या, धर्मिणोऽविनिर्मुक्तितरूपाणां पारमार्थिकानां सकलधर्माणां प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धत्वेन निह्येतुमशक्यत्वादिति । तथा विरुद्धतापि पक्षद्वयेऽपि सर्वसाधनधर्माणामुद्देश्या, अनेकान्तप्रतिबद्धस्वभावत्वेन तत्साधनप्रयणत्वात् । एतच्चोच्यते वक्ष्यामः । एव पक्षद्वयेऽपि निर्दिश्यमानाः सर्व एव हेतवोऽनैकान्तिकतामात्रं सात्कुर्वन्ति, परस्परविरुद्धाभिव्यक्तिवत्त्वात्, समानयुक्त्युपन्यासेन विपक्षेऽपि दर्शयितुं शक्यत्वात् । तथा हि—नित्यवादी नित्यवादिन प्रति प्रमाणयति— सर्वं क्षणिकम्, सात्वात्, क्षणिके क्रमवर्तिनपञ्चमार्थक्रियाविरोधात् अर्थक्रियाकारित्वस्य च भावलक्षणत्वात्, ततोऽर्थक्रिया व्यावर्तमाना स्वकोटीकृता सत्ता व्यावर्तयेदिति क्षणिकत्वसिद्धिः । न हि नित्योऽर्थोऽर्थक्रियायां क्रमेण प्रवर्तितुमुत्सहते, पूर्वार्थक्रियाकरणस्वभावोऽमर्दद्वारेणोत्तरक्रियायां प्रवृत्तेः, अन्यथा पूर्वार्थक्रियाकरणाधिरामप्रसङ्गात्, तत्त्वभाष्यप्रत्यये च निवृत्ता अपचाति, अतएव स्वस्यानित्यलक्षणत्वात् । नित्योऽपि क्रमवर्तिन सहकारिकारणमर्थमुदीक्षमाणस्तावदसीत्, पश्चात् तमासाद्य क्रमेण कार्यं कुर्यादिति चत्, न, सहकारिकारणस्य निर्वेदकचित्करत्वात्, अकिंचित्करस्यापि प्रतीक्षणेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । नापि योग्यत्वेन नित्योऽर्थोऽर्थक्रिया कुरुते अप्यक्षविरोधात् । न ह्येककाल सकला क्रिया प्रारभमाना, कश्चिदुपलभ्यते, करोतु वा, सदाप्याद्यक्षणे एव सकलक्रियापरिसमाप्तेर्द्वितीयादिक्षणेऽप्युक्त्यानिवृत्ता बलात् कुरुते, करणाकरणयोरेकस्मिन् विरुद्धत्वादिति । नित्यवादी पुनरेव प्रमाणयति— सर्वं नित्यम्, सात्वात्, क्षणिके सदसत्कालयोरर्थक्रियाविरोधात्, तल्लक्षणं सर्वं नावस्थां यन्नातीति ततो नियतमानमन्यकारणतया नित्यत्वं साधयति । तथा हि—क्षणिकोऽर्थः सत्ता कार्यं कुरुत, अमर्द वा गत्यन्तराभावात् । न तावदाद्य पक्षः, समसमयवर्तिनि व्यापारायोगात्, सकलभावानां परस्पर कार्यकरणभावप्राप्त्यातिप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीय पक्ष क्षोदं क्षमते, असत् कार्यकरणसक्तिभिल्लत्वात्, अन्यथा तदविषयाद्योऽपि कार्यकरणायोत्सहेरन्, विशेषामावादिति । तदेवमेकाभेदद्वयेऽपि ये ये हेतवस्ते ते युक्ते समानतया विरुद्धं न व्यभिचारितं, अविचारितं रमणीयतया मुग्धजनन्यान्व चोत्पादयन्तीति विरुद्धा व्यभिचारिणोऽनैकान्तिका, सर्ववस्तुधर्माणां वस्तुतोऽनेकान्तप्रतिबद्धत्वादिति । तस्मादमी सर्व एव हेतवः ।

भूदिति न किञ्चित् । एव तुच्छं व्यवच्छेदगात्रं सर्वथा मित्रं स्वलक्षणं वस्तुसंस्पर्शनिमित्तं विरुद्धादिशब्दं नमस्तीति चाशुष्यत्वमपि तत्र न इत्ययमात्मेवेति भावः । नित्यैकान्त इत्यादि । धर्मिणोऽत्यन्तव्यतिरिक्तानामिति नैयायिकवैशेषिकाभिप्रायेण । अपारमार्थिकानां चेति अर्द्धतवापत्तिप्रायेण । ततोऽर्थक्रिया व्यावर्तमानेत्यादि । अशुष्यिका

सन्तोऽनेकान्तमन्तोऽप्यनोपपद्यन्ते, इति तमेव प्रतिपादयितुमीक्षते । विमूढबुद्धिभिः
पुनः विपक्षसाधनार्थमुपन्यस्यमाना विवक्षयान्निवृत्तिरुद्दिष्टकान्तिरुक्ततामाभिप्रेतीति
स्थितम् ॥ २३ ॥

तदेव हेत्वाभासान् प्रतिपाद्य दृष्टान्तलक्षणव्युदस्तान् दृष्टान्ताभासानाह—

साधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।

अपलक्षणहेतूत्याः साध्यादिविकलादयः ॥ २४ ॥

साधन साध्याकान्तमुपदर्शयितुमभिप्रेत चार्हिमस्तत् साधर्म्यम् तेन, अत्र
व्यतिकरे, रूप्यन्त इति दोषाः, दृष्टान्ता एव दोषा. दृष्टान्तदोषाः, दृष्टान्ताभासा
इत्यर्थः, न्यायविदीरिता विद्वद्भिर्गदिताः । साध्य गम्यम्, आदिशब्दात् साधनोभय
परित्रहः, तद्विकलास्तत्पूर्या, आदिशब्दात् सविध्यसाध्यसाधनोभयधर्मां गृह्यन्ते ।
किंमृता एते इत्याह— अपगत लक्षण येन्यस्ते तथा च ते हेतवश्च तेभ्य उत्थान
येषां तेऽपलक्षणहेतूत्याः । इदं च प्रायिक विशेषणम्, सम्भवेत्तदपि वक्तृदोष-
वशात् दृष्टान्ताभासतोपपत्तेः । यथा—निब्रान्तिः शब्दः, अक्षणात् घटवदित्यादि ।
एतत् साध्याविकलो यथा— भ्रान्तमनुमानम्, प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षत्वं । प्रत्यक्षस्य
भ्रान्तताविकलत्वात्, तद्भ्रान्तत्वे सकलव्यवहारोद्देशमज्ञात्, तदुच्छेदे च प्रमाण
प्रमेयभावात् न किञ्चित् केनचित् साध्यत इति भ्रान्तवादिनो मूकतामापद्येत् ।
साध्याविकलो यथा—आग्रसवेदन भ्रान्तम्, प्रमाणत्वात् स्वप्नसंवेदनत्वं । स्वप्न
संवेदनस्य प्रमाणताविकल्यात् तत्प्रत्यक्षीकृतप्रत्यक्षोपनिपातवाधित्वादिति ।
कमयविकलो यथा—कारित सर्वज्ञः, प्रत्यक्षाद्यनुपलम्भत्वात्, यदवत् । यदस्य तत्रात्
प्रत्यक्षादिभिरुपलम्भत्वाच्च । सदिग्धसाध्यधर्मो यथा— बीतरागोऽयम्, मरणधर्म-
त्वात् रम्यापुरुषवत् । रम्यापुरुषे बीतरागावस्य सदिग्धत्वात्, विशिष्टचेतोऽभर्मोणा

कर्मयोगपटनिवृत्त्यर्थक्रियावातिव वर्तमानं तत्संज्ञात् सत्त्वं निवर्तयति । ननु चार्हिक्रिया
सामर्थ्यमेव सर्वं नाप्यन्, तथा च ज्ञानार्थी— “यदि नाम प्रतिदर्शनं सत्त्वमेदं तत्ताऽपीदं
क्रियासामर्थ्यमेव सर्वमभिप्रेतमिति,” तत्तत्तार्हिक्रियासामर्थ्यं यथोपेक्षकुम्भयोरिव व्यापृति-
वृत्तस्य मेदस्यामावात् त्वं व्याप्यव्यापकमाह । उच्यते, कारणस्य कार्यात्प्राप्त्यावित्वमर्थ
क्रियानामर्थं यदनधर्मत्वमात्रं तु सत्त्वमिति व्युत्थो व्युत्थिहते मेदः । यत्तुक्तम्— अर्थ
क्रियासामर्थ्यमेव सर्वमिति, तदर्थक्रियासामर्थ्यमभिप्रायित्वान् सत्त्वस्येति ॥ २३ ॥

सविध्यसाध्यधर्मेति । सदिग्धसाध्या साध्यश्च सदिग्धसाध्यः, सदिग्धसाध्यो धर्मा
यत्येति बहुव्रीहिः, न पुन सदिग्ध साध्यो धर्मो यत्येति सदिग्ध साध्यधर्मा यत्येति वा,
धर्मादन् वा केवलात् इत्यनेन केवलात्प्राप्तो वा केवलो धर्मश्च तस्मादनेन विधानात् ।
एव सदिग्धसाधनधर्मोऽपि चाप्यम् । व्याहृतादीति । अदिग्धसाध्यासाध्यापरिग्रहः ।
तन्निर्णयत्येति । निदिष्टव्यापातादिति निश्चयस्यत्यर्थः ॥ २४ ॥

विशिष्टस्याद्वारादिसिद्ध्यगम्यत्वाद् रथ्यापुरुषे तद्विर्णयस्याप्यभावादिति । सन्दिग्धसाधनधर्मो यथा - मरणधर्माय पुरुषः, रागादिमत्त्वाद्, रथ्यापुरुषवत् । रथ्यापुरुषे रागादिमत्त्वस्य सन्दिग्धत्वाद्, वीतरागस्यापि तथा समवादिति । सन्दिग्धोभयधर्मो यथा - असर्वज्ञोऽयम्, रागादिमत्त्वाद्, रथ्यापुरुषवत् । रथ्यापुरुषे प्रदर्शितन्यायेनोभयस्यापि सन्दिग्धत्वादिति । ननु च परिरन्वयविद्वष्टान्ताभासप्रयुक्तम्, तथापि— अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विपरीतान्वयश्चेति । सन्नान्वयो यथा - रागादिमान् विवक्षितः पुरुष, वक्तृत्वाद् दृष्टपुरुषवदिति । यद्यपि क्रितेष्टपुरुषे रागादिमत्त्वं वक्तृत्वं च साध्यसाधनधर्मौ दृष्टौ, तथापि यो यो वक्ता त स रागादिमानिति इयाप्यसिद्धेरनन्वयोऽयं दृष्टान्तः । तथा अप्रदर्शितान्वयो यथा - अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद् घटवदिति । अथ यद्यपि वास्तवोऽन्वयोऽस्ति, तथापि बादिना वचनेन न प्रकाशित इत्यप्रदर्शितान्वयो दृष्टान्तः । विपरीतान्वयो यथा अनित्यः शब्दः, कृतकत्वादिति हेतुमभिधाय चदानेन तद् कृतकं घटवदिति विपरीतस्यासिद्धिर्नाह विपरीतान्वयः । साध्यमर्थप्रयोगे हि साधन साध्यान्तमुपदर्शनीयम्, इह तु विपर्ययोपदर्शनाद्विपरीतता । तदेतद् भवद्भिः कस्मादुक्तमिति । अत्रोच्यते, परेषां न सुपर्यालोचितमेतद् दृष्टान्ताभासप्रयुक्तमिति ज्ञापनार्थम् । तथा हि— न तावदनन्वयो दृष्टान्ताभासो भवितुमर्हति । यदि हि दृष्टान्तवलेन व्याप्तिः साध्यसाधनयोः प्रतिपाद्येत, ततः स्यादनन्वयो दृष्टान्ताभासः, स्वकार्यकरणत्वाद्, यद्वा तु पूर्वप्रवृत्तसम्बन्धमहिममाणयावरस्मरणतयादनार्थं दृष्टान्तोदाहृतिसिति स्थितम्, तदानन्वयलक्षणो न दृष्टान्तस्य दोषः, किं तर्हि हेतोरेव, प्रतिबन्धस्याद्यापि प्रमाणेनाप्रतिष्ठितत्वाद्, प्रतिबन्धभावे चाप्यवतिष्ठे । न च हेतुवोचोऽपि दृष्टान्ते चाप्यः, अतिप्रसङ्गादिति । तथा अप्रदर्शितान्वयविपरीतान्वयावपि न दृष्टान्ताभासता स्वीकृतः, अन्वयामदर्शनस्य विपर्यस्तान्वयप्रदर्शनस्य च वक्तृवोचत्वाद् । तदोपपत्तौनापि दृष्टान्ताभासप्रतिपादने तद्विषया विज्ञायेत, वक्तृदोषाज्ज्ञानमप्याह । वक्तृदोषत्वेऽपि परार्थमुमाने तत्कोशलमपेक्षते इति । एव चोपन्यासे न युभुत्तिः सार्थसाधकौ अतो दृष्टान्ताभासावेताविति चेत्, एव तर्हि करणपाटव्यतिरेकेणापि न परप्रत्यायनं समस्ति, विरूपद्वर्णाप्रद्वेने व्यक्तनया तद्वर्णावगमामावादिस्वास्ता तावत् ॥ २४ ॥

तदेवं साधर्म्येण दृष्टान्ताभासान् प्रतिपाद्य वैधर्म्येणाह—

वैधर्म्येणात्र दृष्टान्तदोषा न्यायविदीरिताः ।

साध्यसाधनयुग्मानामतिवृत्तेऽसंशयात् ॥ २५ ॥

साध्याभावः साधनभावव्याप्ती वृत्तयितुमशक्येतेत्यस्मिन् तद् वैधर्म्यम्, तेनात्र दृष्टान्तदोषान्यायविदीरिता इति दत्तार्थम् । साध्यसाधनयुग्मानां गम्यगमको न्यायो—

भयानी अनिवृत्तेरनिवर्तनात् चराब्दस्य व्यवहितप्रयोगत्वात् साध्याच्च निवृत्ति
सदेहाद्येत्यर्थः । तदनेन षट्दृष्टान्ताभासा सूचिता । तद्यथा-१ साध्याव्यतिरेकी
२, साधनाव्यतिरेकी ३ साध्यसाधनाव्यतिरेकी तथा ४ सदिग्धसाध्यव्यतिरेकी
५ सदिग्धसाधनाव्यतिरेकी ६ सदिग्धसाध्यसाधनाव्यतिरेकीत्येति । तत्र
साध्यव्यतिरेकी यथा आत्मसंज्ञान प्रमाणवाद्-इति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त - यत्
पुनर्ज्ञात न भवति न तत् प्रमाणम् तद्यथा स्वप्नज्ञानमिति स्वप्नज्ञानाद् ज्ञात
तानिवृत्ते साध्याव्यतिरेकित्वमिति साधनाव्यतिरेकी यथा निर्विकल्पक प्रत्यक्ष
प्रमाणवादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त - यत् पुन सविकल्पक न तत् प्रमाणम्
तद्यथानुमानम् अनुमानात् प्रमाणतानिवृत्त साधनाव्यतिरेकित्वम् । उभयाव्य
तिरेकी यथा- नित्यानित्य शब्द सत्त्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त - य पुनर्न
नित्यानित्यः स न सत् तद्यथा घट घटानुभयस्याप्यन्यावृत्तेरभयाव्यतिरेकि
त्वमिति । तथा सदिग्धसाध्यव्यतिरेका यथा- असर्वज्ञा अनाज्ञा वा कपिलादय
आर्यसत्यचतुष्टयाप्रतिपादकत्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त - य पुन सर्वज्ञ आज्ञा वा
अज्ञावाक्यसत्यचतुष्टय प्रत्यक्षोपपत्त्युत्तमया शब्दोदनिरिति । अयं च साध्याव्यति
रेकी वा आर्यसत्यचतुष्टयस्य दु स्वसमर्थमार्गेतिराधलक्षणस्य प्रमाणबाधितत्वेन तज्ज्ञा
यकरदासर्वज्ञतामाप्ततोऽप्यत्र केवल तन्निराकारकप्रमाणसामर्थ्यपर्यालोचनविकल्पानां
सदिग्धसाध्यव्यतिरेकतया प्रतिभति इति तथाप्यस्त । तथा हि यद्यप्यार्यसत्य
चतुष्टय शब्दोऽस्मि प्रतिपादितवान् तथापि सर्वज्ञतासत्तेतस्य न सिध्यत ताभ्यां
सत्यार्यसत्यचतुष्टयप्रतिपादनस्याप्यन्यतुष्टयसिद्धे असर्वज्ञतामाप्तनादि परप्रतारणा
भिप्रायवृत्तानिपुणबुद्धिशास्त्रपुरवृत्त तथोक्तिप्रतिपादनस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तस्मान्
शब्दादने सत्तामदसत्यतामाप्ततालक्षणस्य साध्यस्य व्यावृत्ति सदिग्धति सदि
ग्धसाध्यव्यतिरेकित्वमिति । सदिग्धसाधनाव्यतिरेको यथा अनाद्यवाक्य कश्चिद्
विवक्षित पुरुष इत्यादिमत्त्वादिति । अत्र वैधर्म्यदृष्टान्त - पुनरादेयवाक्य

आर्यसत्यचतुष्टयमिति । आत्मा दूर याति पापादिवार्थो निष्कलक्षण तत्र
सर्वा साधूनां पदानां वा यथामयव मुक्तिशपकत्वेन यथाविरिधनस्तुल्यव्यतिरेकतम न च
द्विदि स्याति तराशरीत्यर्थः तेषां चतुष्टयम् । दु सत्त्वादिति । दु स पदभूता पञ्चोपाया
मरकथा - रूप वेत्ता सज्ञा सत्ता विज्ञानमेव चेति ते एव तृष्णामद या द्वेष्टभूता
समुत्पन्न समुदेति स्वयंप्रवृत्त्युत्पन्न दु समस्मादिनि व्युत्पत्ति । निरोपशब्देनैवाम्यापाप्म
विच्छिदेता मार्ग मार्ग अवयवे मार्गनेप्रवृत्त्यने याप्यने निरोपार्थमिति पुरादी
नन्तत्वेन स्वतात्पर्यद्वयम् । निरोपशब्दा विच्छेद निरोप निरोपने रागद्वेषादहन
विच्छेदशब्दः स्यातोऽनन्तति करण यमि मुक्तिरित्यर्थः । एतच्च दु सत्तिरूप विस्तरार्थिना
प्रमाणदिनिवर्तकीकद्विद्वद्दीनम् । प्रमाणबाधितत्वमिति । दु सादीनां हि मूलमात्र

वस्तुनो दोष, किं तर्हि वचनकुललक्षणाविकलस्याभिधायकस्य । किं च येषां भयना
मदो दर्शनम्- यदुत स्वार्थानुमानकाले स्वयं हेतुदर्शनमात्रात् साध्यप्रतीतिः परार्था
नुमानावसरेऽपि हेतुप्रतिपादनमेव कर्तव्यम्, 'विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि केवलः' - इति
वचनात्, तेषां कृतकत्वाद् इतीयता हेतूपन्यासेनैव सिद्धावधिष्वितिसाध्यसिद्धेः समस्त
दृष्टान्ताभासवर्णनमपि पूर्वापरव्याहृतवचनरचनाचातुर्यमाविर्भावयति । आसता
तावदेवै, दृष्टान्तस्य साधवापयत्वेनात्मन्युपगमात् । अवेत्यमाधक्षीया - अन्वय-
व्यतिरेकापरिज्ञाने प्रतिपाद्यस्य न दृष्टान्तमन्तरेणेतौ दर्शयितुं शक्यौ, नतोऽन्वय-
व्यतिरेकदर्शनाय दृष्टान्तोऽभिधातव्यः ततश्च तत्कार्याकारिणा तदाभासतेति चत्,
गले गृहीतस्यापसुत्ताप तथाप्यप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकौ दृष्टान्ताभासौ
न वास्तवौ, किं तर्हि वक्तृदोषसमुत्पत्तौ, अतो नाभिधातुं युक्तौ, तथाविधस्य
विद्यमानवस्तुप्रकाशनसामर्थ्यरहितस्य निश्चिज्जडिमावदव्यस्य पुंसो वादानधि-
कारिणाद्, मातृकापाठशालायोग्यतया विदुषा वाडयितुमयुक्तत्वादिति ॥ २५ ॥

तत्रैव परार्थानुमान व्यावधानेन यदुक्तम्- यदुत सापक्षदिवचनात्मकमिति
सापक्षहेतुदृष्टान्तानां साभासना प्रतिपादनात् प्रायः पर्यन्तितम्, केवलं तत्परोक्ष
दूषणादारादेव समीचीनतामाभिर्भति, इत्यमुना प्रस्तावेन दूषणं सामासमभिधातु
शाम आह-

वाचुके साधने प्रोक्तदोषाणामुद्भावनम् ।

दूषणं निरवघे तु दूषणाभासनात्मकम् ॥ २६ ॥

वदन्तीती वादी प्रत्यायकस्तनोके उपन्यस्यते, वरिम् ? साधने साधनते
प्रतिपाद्यप्रतीतिवारोप्यतेऽमुनेय येन तत्साधनम् । तच्चानेकस्य प्राक् प्रत्यपादि । तद्यथा
कचिद्हेतुरेवैकं कचिदपक्षहेतुः, कचिद् पक्षहेतुरद्वान्ता, कचिन् एव सोपनया,
कचिद् सनिगमना, कचिद्वेकतच्छुद्धिद्वययेति प्रतिपाद्यस्य कचिद् कथंचित्
प्रत्यापयितुं शक्यत्वात्, तत्प्रदायनोपायस्य च साधनत्वादिति, तत्रह सम्पक्षसाध-
नस्य दूषयितमशङ्क्यात्, साधनाभास एव तत्सासर्वोपपत्तेः । साधनाभासमेव
दूषणोपनिवात्तात् प्रागवस्थाप्यमनिर्णीतं सामान्येन साधनव्यतिनोक्तम्, तत्र
प्रोक्तदोषाणां प्रत्यक्षादिनिराकृतपक्षासिद्धादिहेतुसाध्यादिविरलदृष्टान्ताद्युपगमात्-
लक्षणानामुद्भावनं प्राक्षिकानां पुरतः प्रकाशनं यत् तद् दूष्यते- स्वाभिप्रेतसाध्य-
प्रत्यायनवैकदयलक्षणं विकृतिं नीयते साधनमनेनेति दूषणमिति ज्ञेयम् । अपुना
तदाभासमाह निर्गतं सम्बन्धयुक्तत्वादवघं पाप पक्षादिदोषलक्षणं दीष्टमस्मादिति
निरवघम् तस्मिन् साधने वादिनोके इति वर्तते, तथापि मत्सरितया प्रमृष्टो

वदन्तीती वादीति, वदतीति महादर्पिन् इति भिन्- अवश्यं वदन्ति आवश्य-
कार्थे वा आवश्यकाधमर्णयोर्भिन् इति भिन् । वदन् वाद सोप्यास्तीति वा वादी क्षीलायं

एव यद्विद्यमानानां दोषाणामुद्भावनं तदूपणस्यानोपन्यस्तत्वात् सकार्याकरणात्
सम्यक्साधने दोषोद्भावनस्य प्रत्यापादमानत्वात् दूषणवशाभासते इति दूषणाभा-
समिति, तदेव नाम सज्ञा यस्य तत्तथा, समर्थसाधनोपन्यस्तत्वात् साधिते साध्ये
सतामप्यपक्षान्दाहकारादिदोषाणां यदुद्भावनं तदपि दूषणाभासनामकमिति । तु
शाब्देन विदापणार्थेन दर्शयति-वस्तुसिद्धयर्थवादप्रवृत्ते तस्य सिद्धत्वात्, अपक्षान्दा-
हीनामप्रस्तुततया तद्वद्वारेण दोषप्रकाशनस्यासत्त्वप्रत्यापरूपत्वात्, इतरथा ताव-
न्मात्रेणैव परापाकरणसिद्धे. समर्थसाधनान्येपणप्रयत्नो विधीयते, प्रयोजनाभावा-
दिति ॥ २६ ॥

तस्य व्यावहारिकप्रमाणस्य प्रत्यक्षपरोक्षस्वार्थपरार्थादिभेदभिन्नस्य लक्षण-
प्रतिपाद्याधुना च पारमार्थिक समस्तावरणविच्छेदलक्ष्यमशेषार्थगोचर केवलज्ञान-
माभ्युपगम्यते, तन्मोहलक्षणार्थं लक्षणमभिप्रेत्युराह—

सकलावरणमुक्तात्म केवलं परप्रकाशते ।

प्रत्यक्ष सकलार्थात्मसततप्रतिभासनम् ॥ २७ ॥

सकल समस्तमावृणोत्यामिदमेतं वा अनेनेत्यावरणम्, तत्स्वरूपप्रच्छादन-
कर्म-यर्थं सकलं च तदावरणं च सकलावरणं तेन मुक्तो रहित आत्मा स्वरूपं यस्य
तत्तथा भूत एव केवलमसहाय आवरणक्षयोपशमविधिवत्तयैव बोधस्य माना-
कारतया प्रवृत्ते, सामस्येन पुनरावरणनिर्दूषने विरम्यककारणवकल्पादेकाकार-
तयैव तस्य विवर्तनात्, अतो ज्ञानान्तरनिरपेक्षं यत् प्रकाशते प्रपद्यते निह-
पाधिकं घोटते इत्यर्थं, तत्परमार्थतः प्रत्यक्षम् । तद्विदं सकलावरणमुक्तात्म इति
हेतुद्वारेण तथा केवलं यत् प्रकाशत इति स्वरूपतो निरूप्याधुना कार्यद्वारेण निरू-
प्यग्राह—सकलार्थात्मना समस्तवस्तुरूपाणां सततप्रतिभासनम्—अनवरतप्रका-
शान सकलार्थात्मसततप्रतिभासनमिति प्रतिभास्यतेऽनन्तमिति प्रतिभासन आत्मनो
धर्मरूपतया भेदवद्विषयितं ज्ञानमिति यावत् । अस्य च पारमार्थिकत्वम्
निहव्यरितशब्दार्थोपपत्तेः । तथा हि—अक्षान्दो जीवपर्यायस्ततश्चाक्ष इति वर्तते
इति प्रत्यक्षम्, यत्रात्मनः साक्षात् व्यापारः, व्यावहारिक पुनरिन्द्रियपर्यायवितारम-
व्यापारसंपाद्यत्वात् परमार्थतः परोक्षमेव धूमावसिज्ञानवत्, तिरोधानाविशेषात् ।
ननु च प्रसिद्धं लक्ष्यमनूपाप्रसिद्धं लक्षणं विधीयते, सर्वत्राव न्यायः, अत्रसिद्धे पुन-
रलक्ष्ये लक्षणमभिधीयमानमभ्यन्तरविन्दिनीकुसुमलक्षणवर्णिगोचरता यायात्, तद्विदं

तूपपदमात्रेण निरूप्य यवस्थासमवर्त्यकथनमात्रमेतत् । तावन्मात्रज्ञेय इति । अपक्षान्दाहका-
रविदोषोद्भावनमात्रेण च । प्रयोजनभावादिति । समर्थसाधनस्य हि परानिर्वारणं प्रयो-
जनम्, तच्चपक्षान्दादिदोषोद्भावेनापि चक्रे तदा कृतं वादिदूषणार्थं प्रतिवादिन समर्थ-
साधनोपन्यासप्रयत्नेनेति ॥ २६ ॥

स्वरूपतोऽप्रसाध्य लक्षणमभिधानस्य कोऽभिप्रायः इति । अत्रोच्यते — ये ये मिथ्यावलेपाध्यातान्तःकरणाः प्रमाणप्रतिबन्धमप्यदः प्रति विप्रतिपद्यन्ते, तेषां धान्प्यीकृतबुद्धित्वादवधारणीयतामनेन दर्शयति । किमस्य प्रतिपादकं प्रमाणमिति चेत्, एते मूमाः— समस्ति समस्तवस्तुविचारगोचरं विशददर्शनम्, तद्गोचरानुमानप्रवृत्ते । इह यद्यद् गोचरमनुमानं प्रवर्तते, तस्य तस्य ग्राहकं किञ्चित् प्रत्यक्ष-मुदवपदवीं समास्तादयति, यथा चित्रमानोः । प्रवर्तते च सकलार्थविषयमनुमानम्, अतस्तदवलोकित्वा विशददर्शनेनापि भाव्यमिति । सर्वार्थविषयकं किमनुमानं प्रवर्तते इति चेत् । इदमपि मूमः— इह यद्यस्ति तत् सर्वं स्थित्युदयापवर्गसंसर्गमनुभवति, यस्तुत्यात्, यद्यस्तु तत्तत् स्वेमज्जमप्रलयैः क्रीडीकृतम् । तद्यथा— भङ्गगुलिरङ्गुलित्ववकावर्गुत्वापेक्षयेति, वस्तु च यदस्ति, अतः प्रस्तुतव्याकान्तं तदवगम्यन् । इदमेव निश्चितार्थगोचरमनेकान्तानुमानं ज्ञानक्रियाध्यासाति-शयातिशिरावरणविच्छेदे विचित्रवककारणाभावाद् विशददर्शनीभवति । न चानुमानप्रवृत्तावप्यनधित्वादिना प्रमातुरप्रवृत्तौ अनुमेयगोचरप्रत्यक्षासंभवेन व्यभिचारश्चोदनीयः, संभवस्य साध्यतयाभिप्रेतत्वात् । न च संभवमात्रेऽस्ति व्यभिचारः, सर्वानुमेयानां संभवेऽप्यक्षतया व्याप्तत्वादिति । अथवाऽन्यथानुमानायामः— संभव-समस्तशुद्धिक आत्मा, विद्यमानशुद्धगुणायावात्, इह यो यो विद्यमानशुद्धपुष्यायः स स संभवसमस्तशुद्धिक, यथा विद्यमानक्षारमृत्पुटपाकादिशुद्धपुष्याधो रत्नवि-शेषः, तथा च विद्यमानज्ञानाध्यासशुद्धपुष्याव आत्मा, अतः संभवसमस्तशुद्धिक इति । सामस्त्यशुद्धज्ञाना ज्ञानज्ञानिनोः कथंचिदभेदात् केवलमभिधीयते इति । ज्ञानाध्यासतः कथं विशुद्धिकारणमिति चेत्, आवरणमलप्रतिपक्षरूपावादिति मूमः । प्रतिपक्षरूपता कथमवधारिता इति चेत्, तत्रैव दर्शनात् । तथा हि— दृश्यते ज्ञानाध्यासतः प्रतिक्षणमावरणविलयः, विशिष्टविशिष्टतरतकार्यबोधाद्यनुभवात्, तद्वति शये पुनः सामस्त्योच्छेदः स्यादित्यभिदध्यमहे । एतेन यत्परो मंत्रो यथा— प्रत्यक्षादि-प्रमाणपञ्चकगोचरातिफाग्नत्वात् सर्वार्थसम्बन्धनमभावात् च षष्ठप्रमाणगोचरतां प्रति-पद्यते तदपुच्छन्, तत्संभवस्यानुमानेन प्रतिपादनात्, प्रमाणपञ्चकप्रवर्तनाभावासिद्धे, किं च । प्रमाणपञ्चकं तद्गोचरं न प्रवर्तते इति कथं भवतो निर्णयः ॥ निश्चतदेशकालव्याप्या, यद्वा समस्तदेशकालावकन्दनेवेति ? यद्याद्यः पक्षः, ततो यथा

मिथ्यावलेपाध्यातान्तःकरणा इति । अतीवाभिमानापूरितमनसः । चित्रमानो रिति । वहे । स्थेमेति । दिशस्य भावः, पृथ्यादित्वादिमने रथादेशे धीव्यमित्यर्थः । ज्ञानाध्यासतः इति । ज्ञानाध्यासान् ज्ञानावरणविलये ज्ञानावरणविलयवर्गो ज्ञान-विशेषो दृश्यते । आदिशब्दात् दर्शनाध्यासान् दर्शनावरणविलये दर्शनावरणविलयवर्गो दर्शनविशेषानुसङ्गो गृह्यते । एव चादिशब्दात् ॥ तद्वति शये ज्ञानाध्यासतः शये ॥ २० ॥

घटादेः कचित् प्रमाणपञ्चकं तद्वोचरं निवर्तमानमभावसाधयति, एवं समस्तवस्तु-
सवेदनगोचरमपि तद्विवर्तमानं निवर्तदेशदत्तावच्छिन्नमभावं साधयेत्, न सर्वत्र,
ततश्च घटादिवत् तदुन्निवारं स्यात् । अथ द्वितीयः पक्षः, असौ व्यसमभ्येव, समस्त
वेशकालवर्तिपुरुषपरिष्वसवेदनसाक्षात्कारिणो ह्येवं वक्तुं युक्तम्—यदुत न कचित्
समस्तार्थसवेदनमस्ति इति, न भवतः, तथाविधपुरुषसम्भवानभ्युपगमात्, इतरथा
य एव कश्चिद्विशिष्टैवमभिदध्यात्, स एव समस्तवस्तुविस्तारव्यापिशामालोकः
इति समस्तार्थगोचरसवेदनासिद्धिरित्यास्ता सावत् ॥ २७ ॥

तदेव प्रमाणविषये लक्षणसंख्याविप्रतिपत्ती निराकृत्याधुना क्रमप्राप्ता गोचर
विप्रतिपत्तिं बहुवक्तव्यत्वादनिराकृत्य तावत् फलविप्रतिपत्तिं निराचिकीर्तयामाह—

प्रमाणस्य फलं साक्षादज्ञानयिनिवर्तनम् ।

केवलस्य सुखोपेक्षे शेषस्यादानदानधीः ॥ २८ ॥

द्विविधं हि प्रमाणस्य फलम्—साक्षादसाक्षाच्च, अनन्तर व्यवहित वैयाप्यः ।
तत्र साक्षादज्ञानमभ्यवसायः, प्रमेयापरिच्छित्तित्तस्य विनिवर्तन विशेषेण प्रलया-
पादनं प्रमाणस्य फलम्, अज्ञानोद्घनद्वारेण तस्य प्रवृत्तेः, तस्य च सर्वानर्थं
मूलतया प्रमात्रपकारित्वात् तद्विवर्तनस्य प्रयोजनता युक्तैव, एतद्विज्ञानान्तरप्रयोजन
सर्वज्ञानानामेकरूपात्वात् सामान्येनोक्तम् । व्यवहितप्रयोजनं पुनर्विभागोनाह—
केवलस्य सर्वज्ञानस्य सुखं वैयक्तिकसुखातीततरमाकाशदानुभव उवेक्षा साक्षात्
समस्तार्थानुभवेऽपि हानोपादानेच्छाभावात्म्यस्थवृत्तिता ते सुखोपेक्षे फलं
मित्यर्थः । शेषस्य तद्व्यतिरिक्तप्राकृतलोकप्रमाणस्यादानं ग्रहणं हानं परित्यागं
एतयोरादानदानवोर्ध्वस्तिरादानदानधीः सा फल इति यावत् । ततश्चादेयानां सम्य
गुद्दर्शनमपि अक्षब्धनादीनां यादृत्सा, तथा हेयानां मिथ्यादर्शनाद्विषयकण्टका
दीनां वा जिज्ञासा प्रमाणसंख्या, अप्रमाणात् तदसिद्धेः, प्रेक्षापूर्वकारिणा ततः
प्रवृत्त्ययोगादियुक्तं भवति ॥ २८ ॥

अधुना गोचरविप्रतिपत्तिं निराचये—

अज्ञानोद्घनद्वारेणेति । अज्ञानमुद्घन्यदेव प्रमाणं प्रवर्तते इति । किमुक्तं भवति ?
न प्रमाणात् फलोद्घनत्वेन मित्रमभिच वा, भेदाभेदरूपतयैवान्तरपरामेदस्य प्रतिमासनात् ।
तथा हि—यस्यैवात्मनः प्रमाणकारिनया परिणाम फलरूपतयपि तस्यैव स, य एव प्रमि
मीते स एव निगृह्यमानो जहात्वाददाति उपेक्षते चेति प्रतीतः । एव चेत्प्रमात्रपेक्षया
प्रमाणफलयोरभेदः, करणक्रियापरिणामभेदाच्च भेदः । उक्तं च—

पारपर्येण साक्षाच्च फलं द्वेधाम्यधायि यत् ।

जिज्ञेर्मिजमभिच च प्रमाणावदितोदितम् ॥ २९ ॥

भनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।

एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥ २९ ॥

भनेके बहवोऽन्ता अशा घर्मा वा आत्मानः स्वरूपाणि यस्य तदनेकान्तात्मकम् । किं तत् ? वस्तु बहिरन्तश्च, गोचरो विषयः सर्वसंविदां समस्तसंवितीनाम् । भनेनानेकान्तमन्तरेण संवेदनप्रसरण्यभ्येदं दर्शयति, आन्तसंवेदनानामभ्यनेकान्तोद्योतनपटिष्ठतया प्रवृत्ते, केवलं केषुचिद्देशेषु विमर्वादकत्वादप्रमाणानि तानि संगीयन्ते । तदयमभिप्रायः—यथा संवेदनसामान्यमभ्यनेकान्तविरहेण न प्रवर्तितुमुत्सहते, तदा तद्विशेषणभूतं प्रमाणं एकान्ते प्रवर्तिष्यते इति दूराभास्तावकाशा एवेषां घातो, तद्यप्यनादिमिष्याभिनिवेशासितान्तःकरणाः शुद्धतन्त्रविमलमध्यबुद्धयो बहवोऽत्र विप्रतिपद्यन्ते इति सर्वप्रमाणानामनेकान्तगोचरत्वसाधकं प्रमाणमभिधीयते । इह यत्प्रमाणं तत्परस्परविनिर्मुक्तितानेकधर्मपरिकरितवस्तुनो ग्राहकम्, तस्यैव तत्र प्रतिभासमानावात्, इह यद्यत्र प्रतिभाति, तदेव तत्रोच्चरतयाभ्युपगम्यम् । तद्यथा—निरादीनवनममप्रयवदर्शने प्रतिभासमानं पाटलतया जपाकुसुमं तथैव तत्रोच्चरतयान्नुपगम्यते, परस्परविमलजानेकस्वभावाज्जान्तमूर्तिकं च बहिरन्तश्च वस्तु सर्वप्रमाणेषु प्रपद्ये इति, अतस्तदेव तेषां गोचरः । न चेतरेतरविशक कितवर्मिधर्मभाववादिभिः कणमक्षुपादशिव्यकैस्तावदस्य द्वेदोरासिद्धतादिदोषप्रतिपादयितुं शक्यः, तदभ्युपगममन्तरेण स्वाभिप्रेतवस्तुनोऽवस्थानाभावात् । तथा हि—एकरिमन् धर्मिणि बहवो घर्मास्ततो भिन्नतमवः कथं वर्तन्ते ? भेदविशेषेण सर्वत्र तदवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्रैव तेषां समवायाद्यभ्ययव वर्तन्ते इति चेत्, ननु ततोऽपि समवायो यद्युपकार्योपकारकभावव्यतिरेकेणापि भवति, ततः सर्वत्राविशेषेण प्रसज्येत, तदभावाविशेषात् । अस्यैवोपकार्योपकारकभाव इति चेत्, हस्त इतोऽसि भनेकोपकारकस्यानेकस्वभावताप्राप्तेः, तद्विरुद्धेऽनेकोपकारकत्वाभावात् । न हि येन स्वभावेनैकरोपकरोति तेनैव द्वितीयस्य, तस्य तत्रैवोपयुक्तत्वात्, द्वितीयोपकारकस्वभावस्य तदुपमर्दनद्वेदमेवोपपत्तेः, इतरार्थकमेवोपकुर्वन्तिष्ठेत्, तथैकस्वभावत्वात् । भिन्नाभिः शक्तिभिरुपकरोति न भिन्नैः स्वभावैः, तेन भनेकान्त इति चेत्, तास्तर्हि कथं वर्तन्ते इति वाच्यम् । समवायात् इत्युच्येऽन्ताप्युपकार्योपकारकभावमन्तरेण कथं न सर्वत्र इति प्राचीनं शोधं पश्चात्तुल्यमनुधावति । उपकार्योपकारकभावान्युपगमे पुनरप्यनेकस्वभावताप्रदर्शितयुक्तेः पुनः शक्युपकारकभिन्नशक्ति

निरादीनवेति । आदीनवो द्वेदः । इतरेवरेत्यादि । विविधानि शकलानि येषां तानि विशकलानि, ताविकरोतीति इति विशकल्यन्ते पृथक्क्रियन्ते स्मेति कर्मणि क', विविधानि शकलानि संजातानि येषामिति ताकादेशकलितेयत्वात् इत्युच्यते वा, तत्र इतरेतरं विशकलितमिति विशेषणसमाप्ते तेषां धर्मपरिग्रहानं यदन्तीत्येवंहीलस्यै ।

परिकल्पनेऽप्यनेकान्तान्मोक्ष इति वरमादावेव सत्सरिता विहायानेकधर्माध्यासित
वस्तुभ्युपगत किं भेदकस्वनधारथान एवात्मना परिच्छेदितेन इति । किं चानेका
न्ताभ्युपगमे सत्येय गुण - परस्परविभक्तेषु सयोगिसयोगिसमवायिसमवायगुणि
गुणान्यवायविविधनिसामान्यादिषु सयोगिसमवायगुण्यवयविसामान्यादीना सयो
गिसमवायिगुणावयवविशेषादिषु वर्तनचिन्तायां यदुपगजालमुपनिपतति तदपि परि
हृत भवति, एका-तभेद एव तदुपपत्ते, अनेकान्ते तदुत्थानाभावात् । तथा हि -
भिन्ना सल्लु सयोगाद्य सयोग्यादिभ्यो विकल्पयितुं पार्थग्ये- यदुत कथमेत एतेषु
वर्तन्ते इति । किमेकदेशेन यद्वा सामस्येन । यद्येकदेशेन, तदुपपत्तम्, तेषां निर
वयवत्वाभ्युपगमात्, सावयवत्वेऽपि तेभ्योऽवयवभ्यो यद्यभिन्ना, ततोऽनेकान्ता
एति, एकस्यानेकावयवत्वप्राप्ते । अथ भिन्नास्तेष्वपि ते कथं वर्तन्ते इति वाच्यम्,
एकदेशेन सामस्येन वा । एकदेशपक्षे तदेवावर्तते इत्यनवस्था । अथ सामस्येन
तदप्यसाधीय, प्रायेक परिसमाप्ततया सयोगादिबहुवचनसङ्गात्तदभिन्ना पुन
सयोगादयो न विकल्पभाजो भवन्ति । अनेकपक्षेऽपि सयोगादिमात्र सयोग्या
दिमात्र वा स्यादिति चेन्न, तस्याभ्येकान्तेनानभ्युपगमात्, किं तर्हि अन्यान्या
विक्षिप्तस्वरूपा विवक्षया सर्वशरीरवभेदा सर्वे वृत्तेऽभ्युपगम्यन्ते, तथाविधाना
कुपुक्तिविकल्पोत्थापितवृत्तसमूहनिराकरणक्षमत्वात्, अवाधितमतिभासेषु सर्वत्र
तेषां तथैव प्रतिभासनात्, अन्यथा प्रतिभासमानानामन्यथा परिकल्पने दृष्टान्त्य
दृष्टपरिकल्पनाद्वारेणासमञ्जसप्राप्ते, तथा च प्रज्ञाद्वैतशून्यवादादयं सिद्धिमशुशील,
विशेषाभावादिति ॥

एतेनास्य द्वेष्टो कापिष्ठ अल्पसिद्धतादिदोषमभिधत्तस्यो मांन्यमानता ।
तथा हि- अन्तरेक सचेद्वनमपरापरहर्षविषादाद्यनन्तधर्मविवर्तकान्तरूप यद्विश्व यदा
दिकमर्थं नयपुराणादितुल्यवार्थित्वाद्यनकस्वभावाद्यष्टमहतीर साक्षात्क्षयन्त कथं
तद्विपरीतकथने प्रवर्तन् १ प्रकृतिपुरुषात्मक द्रव्यमेवैक तात्त्विकम्, पर्यायधाम्नि,
जनक पुनर्विवर्तोऽपारमायिक इति चेन्न, द्वयोरपि सर्वप्रमाणेषु प्रकाशमानयोरवा
धितयो, सर्वव्यवहारनिबन्धनयो पक्षपातमन्तरेणैकस्य विद्वोक्तुमशक्यत्वात् । तथा
सति विवर्त एव सामयिक, द्रव्य पुनरलीकमिति पर्यायपक्षपाती प्रसङ्गयन् दुर्नि
पेय स्यादिति । अथेत्यनभिधीया - द्रव्य सर्वत्राव्यभिचरितस्वरत्वात् सत्यम्,
पर्याया पुनव्यभिचारिण इत्यसत्या । तदुक्तम्, यदि नाम द्रव्यमभेदरूपात्वात्

परस्परविभक्तेषु सयोगिसयोगिसमवायिसमवायगुणिगुणावयवविविधनिसामान्या-
दिस्थिति । अत्र गुणग्रहणेनैव सयोगि लब्धे शोबलीवदे यावेनात् तदप्रतिद्वान् गुणस्या
निष्कृष्य पृथक् सयोग्ययोपादानम्, गुणास्तु रूपादयो द्रष्टव्या, आदिशब्दाद् द्रव्ये कम्पादि-
कर्मनो वृत्तौ दूषणपरिहृद् । तेषां सयोग्यादीनाम् । दृष्टेयदि । सयोग्यादिभ्य कथंचिद्विज्ञा-
न्यावा-९

सर्वत्रानुपपत्तेः, पर्यायास्तु भेदरूपत्वात् व्यवच्छिद्यन्ते, तथापि सामान्यम् इतरेऽ-
 लीका इति वक्तुं न पाव्यते, न हि नील पीतरूपतां न विभर्ति इत्येतावता तदसाम्यम्,
 अतिप्रसङ्गात्, सर्वस्य पररूपपरिहारापरमायितयाहीकरवप्राप्तिः । अथ द्रव्यमेव
 पर्यायावतद्रव्यतिरिक्तत्वात् तत्पररूपवत्, न सन्ति वा द्रव्यव्यतिरेकिणः पर्याया-
 नि स्वभावात्वात् तत्पुष्पवत् इति प्रमाणयसि, तथा सति पर्याया एव द्रव्य, तद्द्रव्य-
 तिरिक्तात्वात् तत्पररूपवत्, नास्ति वा पर्यायव्यतिरिक्तं द्रव्यम् निष्पर्यायत्वात्
 भाकाशकुसुमवदिति इतरोऽपि प्रमाणयन् केन वार्यते । तच्च पक्षद्वयेऽपि काचिदि-
 दोषोपलब्धिरिति । यथैवानन्तसहस्रवर्तिपर्यायाप्यासितं वस्तु सर्वप्रमाणेषु प्रका-
 शते तथैवाप्युपगन्तव्यम्, तथा चान्यस्याभावात् तदेव तत्रोच्यते इति स्थितम् ॥

तथा सुगतमतानुसारीणामपि मध्ये सौत्रान्तिकस्तावदस्य हेतोरसिद्धतामा-
 विर्भावयितुं शोच्यते, तदभ्युपगतिरित्यतिरेकेण निगदर्शनव्यवधानुपपत्तेः । तथा
 हि— यद्विस्तावदेक कारणमपरापरसामान्यन्तं वासितवयनेककार्यकार्यावेद्यते, यथा
 रूपस्योचरक्षणस्यावगाहस्यामादिकं च युगपज्जन्तमिति । यदि चैकक्षणवर्तिनः
 सामग्रीभेदेन भेदमनुभवत एव भिन्नदेतानाकार्यकारिता, तथा सति नित्यपक्षो-
 दितं दूषणं स्वमरतकोपनिवृत्तिरित्यात्, तस्यापि तथैव भिन्नकालकार्यनिवर्तनेऽपि
 भेदाभावप्रसङ्गात् । तथा प्रतिभासभेदेन क्षणक्षयिरूपादिस्वकक्षणवाम्युपगममेव
 निर्निवन्धनं स्यात्, कीदृश्यमाविभक्तोऽपि द्रव्यस्यापरापरकारणकलापात्संगततया
 नवपुराणादिपर्यायरूपरसगन्धस्पर्शावभासलक्षणकार्यसंपादनाविरोधप्रसक्तैः । किं
 चायमेकं श्लाघयवव्यापिनः कालान्तरसचरिणुमाकारं साक्षात्क्षयम् क्षणक्षयिपर-
 माणलक्षणानि स्वकक्षणानि व्याचक्षीत नाम्यथा, यथाकृतं तद्वचनास्तस्य स्वमान्त-

सयातादय इति दृष्टम्, घटपटादिजदेरातमेदिनं सयोगादय इति स्वत्रेऽप्यदृष्टम् तयोर्हा-
 निपरिवर्त्यने स एव द्वार तेन ॥ सौत्रान्तिक इति । 'सूत्रं अवमाचने' 'सुतायावदन्त', तत्
 सूच्यते निर्णीयते तत्त्वमनेनेति स्वराज्वादादि सूत्रमगम तस्यायं सोऽत्र, अन्तः परिनिष्ठा
 यदाहुस्तद्वादिनः — प्रतिक्षणं विस्तरावौ रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवौ ज्ञानं चेत्येव तत्त्वम्
 इति तत् सौत्राश्रयो अतश्च सौत्रात्, स विभक्ते यस्य अतोऽनेकस्वरात् (सि० हे० ५-
 १-६) इति शक्यं । यद्वा सूत्रात् प्रयोजनं प्रवर्तकं यस्य इति प्रयोजनम् (सि० हे०
 ५-४-११७) इतीक्ष्म् । स्वोत्तरेत्यादि । स्व आत्मीयं स चात्मी उत्तरक्षणम्, यद्वा
 स्वस्यादुत्तरं स्वोत्तरं ॥ चात्मी क्षणवृत्तिः, स्वस्योत्तरक्षणं स्वोत्तरक्षणं इति वा । स्वमा-
 त्मानमपराहते भिन्नधीवसेतीत्येवलीला स्वावगाहि, तच्च तत् ज्ञानं चेति । आदिशब्दात्
 शरणादिशरणमपनेन स्याल्लोकादिकार्यव्यवहारे ॥ नित्यपक्षोद्धितमिति । एवस्य निर-
 पालनेककार्यजनकत्वमावले विकल्पमार्थासादनेकत्वमिति । तथैवेति । यथेककालने-
 कमनेकदेशं मानाकार्यं कुर्वदप्येकमव, तथा अग्निकालानेककार्यवर्तनेऽप्येकमेवेति स्यापि

तथोररीकृतयोगाचारमतमपि बलादनेकान्तप्रकाशश्रुतावेष्टयति, एकस्यापि ज्ञानस्यानेकचेष्टवेदकाकारतया प्रथमोपपत्तेः । एकयोगक्षेमत्वात् तदेकमिति चेत्, युगपदुदयप्रलयवता सहवेदिषां सकलसंतानानामेकत्वप्रसङ्गात् । संवृतिदर्शितत्वादनेकत्वस्य न तेन स्वसवेदनसाक्षात्कृतपारमार्थिकैकत्ववृत्तिरिति चेत्, प्रकाशविमताप्रतिषेधप्रसङ्गे । यतोऽनाद्यविद्याबलादेकमकम् सचेदनं स्वसवेदनसाक्षात्कृतमपि प्रह्वानेक क्रमवत् चेतनाचेतनं परोक्षपरोक्षं लक्ष्यते, भवत्परिकल्पितमाहमाहकारविभक्तसवेदनचक्षिति तेनापि न दुरुपपादम् । अस्तु चायमनेकान्तावभासी भ्रान्तस्तथापि सवेदनस्याद्वयता न लक्ष्यते, तल्लक्षणे सकलासुमतामधुनैव मुक्ततावाप्तेः, लक्ष्यते च तत्कथञ्चित्, इतरथा सुषुप्तस्थावत् सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, इत्येकस्यापि संवेदनस्य लक्षितालक्षितत्वेनानेकान्तप्रतिभासी दुःशकोऽपह्नोतुमिति ज्ञानवाच्यस्य हेतोरसिद्धताविभाजनं प्रति तूष्ण्यामासीत् ॥

शून्यवादिनः समस्ताभावादसिद्धौऽनेकान्तप्रकाश इति चेत्, तस्यापि प्रमाण-
प्रमेयाभावेन सर्वाभावावेदनं समस्ति, अन्यथाप्रमाणं सर्वं सर्वत्र विद्यते इति
परत्वापि वदतो न वदनभङ्गः स्यात्, तदभ्युपगमेऽभ्युपगमक्षतिः । तयोश्च दर्शित-
वदनेकान्तप्रकाश इति नासिद्धो हेतुः । मल्लरीचिकानिचयचुम्बिनि संवेदने शब्दो-
च्छेदोऽपि सन्नोचसत्त्वाभ्युपगमाभावाद्नेकान्तिकोऽप्यस्ति मा शङ्किताः, तस्य भ्रान्त-
त्वात्, अभ्रान्तः प्रकाशो हि पदभ्युपगमिहेतुः । मधायमपि हृत्तेतरविनिर्मुक्ति-
परमाणुक्षणक्षयिबोधेन वाच्यमात्रत्वात् भ्रान्त इत्याचक्षीयाः, तत्पुनश्च, यतस्तद्वोधः
किमुपलब्धिमात्रम् यद्वा निर्णयो वा । यत्तत्त्व, कल्पः, तदानुमानं विधीयते,
निर्तोचरत्वात्, प्राथमकल्पिकेनैव निर्विकल्पकविविक्तदर्शनेन विरोधभीरुतया सर्वथा

सर्वस्य सन्निधानासंनिधानाभ्यां ज्ञानयतिभासभेदः तत् स्वलक्षणमिति तद्वक्ष्याम, तथातः-
सर्वेदनस्यापि । तथा हि-स्मर्यमाणसंबेदनमसनिहितत्वादस्फुटं प्रतिभाति, अत्रभूयमानं तु
सनिहितत्वात् स्फुटम्, यद्वा परसंतानवर्ति सर्वेदन सनिहितत्वादस्फुटम्, स्वसंतानवर्ति तु
निहितत्वात् स्फुटम्, तत्रैव तत् सर्वेदनस्यापि तद्वक्ष्यलक्षितत्वात् स्वलक्षणमिति । योगा-
धारेति योजनं योग, ज्ञानाकारयोः सव-धः, तमावरणं व्यहरन्ति इति कर्मण्यण् इति
अण्, साकारज्ञानमात्रवादिन इत्यर्थः, योग समाधि साकारज्ञानमात्रैकप्रता, तस्माच्चरन्ति
इति वा, पूर्ववत् अण् । गच्छेति ज्ञानाद्वैतमिति । न तेनापि दुरूपवादमिति । एतत्
वर्मेष्टापच तेनापि जगन्नादिना न दु सेनोपपाद्यते, किंतु रूपपाद-मुखेनैव घटयितुं शक्य-
मित्यर्थः । मुरसत्तायासेरिति तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्मुक्ति इति मुक्तिर्लक्षणमिधानात्, तस्य च
ज्ञानद्वैतमेवेति तेषामभिप्रायः ॥ तस्याप्येति । शून्यत्वादिन परस्वापि सांप्रत्यत्वं । तदभ्यु-
पगमे प्रमाणप्रमेयव्यतिरेकः । तदभ्युपगमितेहेतुरिति । प्रीतिमासमानार्थगोपरत्वाद्दीकारका
रणमनुमानमिति क्षणिकत्वसाधकम् । प्रायसकल्पकनैवेति । कल्प पक्षः, प्रथमधासी

वस्तुग्रहणाभ्युपगमात्, प्रमाणकलिते च मानान्तरवैयर्थ्यादभवस्थाप्राप्तेः । अथ द्वितीयः, तथा सति सर्वं निर्विकल्पकप्रमाणतामभ्युधीत । न च निर्णयोऽनेकान्तप्रकाशं बाधते, भवि तु समर्थयते, बहिरन्तश्च तथैव तद्विजृम्भणात् । अथ सर्वथा वस्तुग्रहणेऽपि निर्विकल्पकं यत्राशे पाश्चात्य व्यवहारकारित्यवसायमुपजनयति, तत्रैव प्रमाणतामा-
स्कन्दति तान्यथेति मन्येथाः, तथा सति यदनन्तरमर्थक्रियासमर्थार्थप्रार्थनया पुरुषः प्रवर्तते स एव निर्णयः प्रामाण्य स्वीकुर्याच्च निर्विकल्पकम्, तज्जनकत्वेऽपि सन्निक-
र्षादिषादित्यासज्येत । निर्विकल्पकमनधिगतार्थाधिगन्तृत्वात् प्रमाण न व्यवसितिः
तद्विकल्पत्वादिति चेन्न, अनुमितेरपि तद्वत्प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च विपरीताकार-
निराकरणचतुरस्रयानुमितिर्विशेषवती, निर्णितेरपि तदपनोदद्वारेणादसमारोपविषयेऽ-
प्रवृत्तेः । त्रिरूपलिङ्गजतया विशेषोऽनुमितेर्मानतासाधक इति चेत्, साक्षादनुभवाद्-
त्पादस्तर्हि निर्णितैर्महोपराध इति भवतो बालतामीक्षामहे । किं च, यथा निर्विकल्पकम-

व्यप्यते, तत्र भव प्राणमरुतिप्रकः तेन, प्रथमपक्षान्निहितेनेत्यर्थः, अप्यात्मादेः इति ठन् ।
विरोधभीरतयेति । न द्वेयस्य वस्तुनो नीलत्वादि गृह्यते । न पुन क्षणिकत्वादीति भावः ।
अप्रमाणतामिति । सदृशापरापरविप्रलम्भेन दृश्यविकल्पयैरव्याप्यवसायाद्विकल्पाः क्षणि-
कतां न गृह्णन्तीति तद्विषय वस्तुबलप्रभय निर्विकल्पमिति भवता चर्चकश्चिन् । यदि चाधुना
निर्णयेन क्षणक्षयिण परमाण्वो गृह्यन्ते इत्यभ्युपगमः, ततो न किञ्चिन्निर्विकल्पकेनेति
भावः । समर्थयते इति । “ अथ उपयाग्यायाम् ” गुरादावात्मनेपदी, यदि तु बहुषु
पुस्तकैषु समर्थयतीति पाठः, तर्द्वय गमनिरा- समर्थन समर्थं त करोति इन्, अनेकान्त-
प्रकाशस्य समर्थनां यथेतीत्यर्थः । अथवा चर्च करि एतु भ्राम्यु खीन्तौ इत्यात्मनेपदेषु
पठित्वा पुन भ्राजद् भ्रासर भ्रामु दीप्तौ इति आत्मनेपदेषु भ्राज पठन् अन्येषामात्मने-
पदिना धातुनामात्मनेपद शिष्टप्रयोगाज्जसारेण भविचरतीति दर्शयति, तेन लभति लभते,
सेवति सेवते, समर्थयति समर्थयते । श्रोतारमुपलभति न प्रससितारम् । स्वाधीने विभवेऽ-
प्यहो नरपतिं सेवति किं मानिनः । इत्यदय साधक इति स्थितम् । अथेकारिना
प्राच्यविकल्पमेवाग्नीकुर्वन्नाह- तज्जनकत्वे इति । निर्णयजनकत्वे सन्निकर्षादिवद् इति ।
यथा प्रमाणभूतज्ञानजनकोऽपि सन्निकर्षो न प्रमाणम्, देहादिभिरतिप्रसङ्गात्, तथा निर्वि-
कल्पकमपीत्यर्थः । असमारोपविषयेऽप्रवृत्तेरिति । यत्र निविद्धिपरीतमारोपितं सति,
तत्रैव तदपनोदद्वारेण निर्णयस्यापि प्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा चागमे- किमय स्थाणु पुरुषो
वेति ईहानन्तर्मेन पुरुष एवायमित्यपायमिधानात् । अत एव क्षमाश्रमणोऽपि- अन्मत्वेऽ-
वाजो शिव वत्यद् लक्ष्मिन्नाह इमो पुरितो इति पूर्वपक्षवित्ता-

उपपलदलस्यवेहा व्य दुग्निभावसणेण पट्टिहाइ ।

समय व शुकसक्कुलिडसणे विसयामुवलदो ॥

लक्षित सकलव्यावृत्तस्वलक्षणग्रहणप्रवणमपि कतिचिदंशविषयं विकल्पमुत्पादयति, तथार्थ एवेन्द्रियालोकदिसनिकृष्टतया कतिचिद्विज्ञांशविषय साक्षाद् विशदविकल्प जनयेदिति किमज्ञागलस्तनकल्पनिर्विकल्पकल्पनया ? तावन्तोऽज्ञा बहिरर्थे विरुध्यन्ते इति चेत्, पाटवापाटवादयो दर्शनेऽप्येकस्मिन् न विरुध्यन्ते इति किं राज्ञामाज्ञा ? तस्मात् क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणस्वलक्षणलक्षकं क्वचित् कदाचिदर्शनं लक्षयन्ति, भवन्तोऽपि केवल स्वदर्शनानुरक्तान्त करणतया न तदुत्पत्ता प्रतिपद्यन्ते । स्वाशब्दापि न कालान्तरानुयायिनमेक बहिरन्तश्चार्थं बोधश्च प्रकाशयन् प्रथमानो निर्णयः न पुनर्निर्मूलकैः कुमुक्तिविकल्पैर्बोध्यते इति न भ्रान्तः । किं चास्य भ्रान्तता कथयन् सर्वं प्रमाणप्रमेयव्यवस्थामुन्मूलयति । तथा हि यत्तत्त्वबोधरूपत्वसुखावादिषु प्रमाण तदेव क्षणक्षयिस्वस्वर्गप्रापणक्षितियुक्तत्वादेषु अप्रमाणम्, तथा यद्वस्तु नीलचतुरश्रोर्ध्वतादिरूपतया प्रमेय तदेव मध्यमाक्षणाविवर्तान्दिनाप्रमेयम्, तथा यद् बहिरर्थापेक्षया सविकल्पात् स्वमादिदर्शनं वा भ्रान्त तदेव स्वरूपापेक्षयाभ्रान्तम्, तथा यत्तिशीथिनीनाथद्वयादिक द्वित्वेऽलौकिकं तदपि ध्वलतानिपतदेशचारितादावन्वीकमिति निर्णयः । यदि तु विरोधाद् विध्यद्विर्भवज्जिरयमपह्नूयते, किमपरमैकान्तिकं प्रमाण प्रमेय चोररीकृत्य स्वाकृत प्रतिष्ठापयेयुरिति सकीतुकं नञ्चेत् । अथ ज्ञानवादी भट्टैतप्रकाशमलक्षितमभ्युपेत्य तेन बाहुविद्य वधानो बोधो बाध्यमानवात् भ्रान्त इत्यभिदध्यात्, तदप्युक्तम्, दृष्टव्यमप्यदृष्टपरिकल्पनाप्रसङ्गात्, अलक्षितनिर्विकल्पदर्शनस्य च प्रागेव प्रतिक्षिप्तत्वात् । अथ युक्तिर्बोधस्य विविध्य बाधत, तथा हि-

इति परिहृतवान् । कतिचिदंशविषयमिति । नीलादिविषयम्, न क्षणिकादिविषयम् । तावन्तोऽज्ञा इति । नीलत्वाक्षणिकस्वचतुरश्रोर्ध्वतादयो विरुध्यन्ते इति निरसौ स्वभावत्वाद् वस्तुन । पाटवापाटवादय इत्यादि । समाधानार्थस्तु तर्हि निर्विकल्पदर्शनस्यापि नीलादिविकल्प जनयतो नीलादिविकल्पजनने पाटवम्, क्षणिकत्वादि विनश्यत्वाजनयतस्तत्रापाटवम् । आदिशब्दासु बोधरूपवनिर्दिष्टरूपत्वाभ्रान्तत्वादयो धर्मगृह्यन्ते । ते च पाटव दन परस्परविरोधा, नैकत्रदर्शने समवति इति दर्शनेस्यापि न विरुध्यत इत्यभिज्ञमिप्रायः । यदिति सवेदनम् । सत्त्वबोधरूपत्वसुखावादिषु प्रमाणमिति । यथासमवयवतर्कद्विर्गतानां सत्त्वादीनां तत्त्वत्वं सवेदनस्य विन्यासापनकारेण व्यस्तत्वापत्तान्, यदस्य व्यक्तरापने हेतुस्तत्र प्रमाणमिति हि प्रमाणरिपति । आदिशब्दापीलत्वादिसिद्धम् । अप्रमाणमिति । क्षणभयिवादिविषये विकल्पोत्थापनामावान् । तथा च तत्सिद्धान्त - यथैव जनयेदं तथैवात्य प्रमाणता इति ।

स्वमादीति । आदिशब्दान् आमहंशमाविनो मरीचिकादी जलादितानस्य परिग्रहः । अयमिति अनेकान्तप्रकाशः । कथमप्येतेत्यादि । तस्यादयसवेदनस्य कार्यं तत्कार्यम्,

आन्ताभ्रान्तसंवेदनविवेकस्य कर्तुमशक्यत्वात्, संविन्मात्रस्य तु सर्वग्राह्यभिचारि-
त्वाद् अद्वयं संवेदनं विचिक्तयुक्त्या प्रकाशमानमनादिकाज्जलीनवासनासमुपजनित-
संवृतिदर्शितसत्ताकं सितसितादिविविधप्रतिभासं निराकुरुते । अत्र प्रतिविद्भ्रमे-
किमयमनेकाकारो बोधोऽद्वयसंवेदनाद् व्यत्यरैक्षीत् वा न वा, किं चातो यदि
व्यत्यरैक्षीत्, कथमदृष्टतत्कार्यत्वे भ्यतिरिक्तोऽयं तदद्वयसंवेदनमनुमापयेत् । अभ्यति-
रेकपक्षे पुनरनेकः सन् एकसंवेदनतादात्म्येन प्रथमाणः कथमद्वैतं नोद्घोषयेत् । अयं
संवृतिदर्शितत्वादक्षीकृतया अस्य सितसिताद्याकारबहिर्मुखकालुष्यस्य बोधेन
ताविवेकेन सह भेदाभेदाविकल्पानुपपत्तिरिति श्रूये, तथा सति परो बोधस्यापारमा-
र्थिकत्वं अविद्यादर्शितत्वात्, अर्थसत्तायाः पुनस्तत्त्वरूपता, सर्वग्राह्यभिचारादिति
श्रुवाणो दुर्निवारः स्यात् । जडस्य प्रकारायोगात् संवृतिः सत्या, मार्थ इति चेत्,
एकस्यानेकतावभासाभावादनेकान्तः सत्यः, नाद्वैतमिति प्रतिज्ञानीमेह । संवृत्त्या
द्वयस्यापि नानाप्रतिभासोऽविरुद्ध इति चेत्, अनाद्यविद्याज्जलजडस्यापि चेतन
तया प्रकाशो न विरुद्ध इति परस्यापि तदोचरं नातिदुर्लभं भवेत् । किं च नाना
कारकलुपितचेतन्यसामान्यस्यान्यधानुपपत्तिसामर्थ्यतत्त्वस्य सिद्धत्वादद्वयसंवेदनम
सिद्धं साधयेदयम्, अन्यथा निर्बन्धनतया साधनस्याप्रवृत्तेः, तथा च स्थिरस्पृशाद्युप-
पन्नक्षितार्थाशयत्वाद् विशाकक्षितपरमाणुक्षेत्रक्षयिपर्यायतादात्म्यं साधयन्तमनेकान्त-
त्वादिनं न प्रतिक्षेप्तुमर्हति, युक्तेरुभयत्रापि तुल्यत्वात् । किं च, बोधं सितपीताद्यने

तत्त्वमात्रं तत्त्वार्थत्वम्, न दृष्टं तत्त्वार्थत्वं यस्य स तथा, अयमनेकारारो बोधः । अयं
मभिप्रायः—मध्वाशयेनायमनेकाकारो बोधः, एकस्यानेकधर्मत्वायोगाद् बाधित एव, पर-
मसौ बाधितोऽन्यनेकाकारो बोधोऽद्वय न भवति । अद्वयमनुमापयेद् यद्यद्वयस्य कार्यं स्यात् ।
अद्वैतमिति । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामित्थं स्थित द्वौ वा प्रकारावितं प्राप्तं द्वौतम्, ततः प्रका-
शेराकृतिगणत्वात् अन्, यदि वा द्वयोर्मार्गो द्वौतः ततः पूर्ववत् स्वार्थे अणि “प्रकृतेर्लिङ्ग-
वचने बाधन्ते स्वाधिना क्वचित्”— इति वचनाद् नपुंसकत्व, ततो नम्समासः ।
अस्येति । अनेकाकारबोधस्य । सितसितसिताद्याकारबहिर्मुखकालुष्यस्येति । सितसिता-
द्य आकारा यस्य तत्तथा, सितसितसिताद्याकारबहिर्मुख कालुष्य मालिन्य यस्य तस्य । नाना
कारकलुपितेत्यादि । अयं ज्ञानाद्वैतवादी नानाकारकलुपितचेतन्यसामान्यस्याद्वयसंवेदान्यधा-
नुपपत्तिसामर्थ्यतोऽप्रसिद्धं सदद्वयसंवेदनं साधयेत्, न चाद्वयज्ञानवादिनो नानाकारकलुपितस्य
चेतन्यसामान्यस्य हेतुतयाभिधीयमानस्याद्वैत्येन तदसिद्धम्, यदसिद्धेन साध्यते इति दोषः,
यत आह तस्य सिद्धत्वादिति । यद्यपि नानाकारा अलीकास्तथापि नीलपीतादिज्ञानेष्व
नुगतं चैतन्यमात्रं सिद्धमेव, आसराज्जीवत्वादेव च न नानाकारकलुपितमित्युक्तम् । अन्य-
थेति । तदा नानाकारकलुपितं चैतन्यसामान्यं सिद्धं नाप्युपगम्यते, तदा निर्हेतुस्तथा द्वय-
विज्ञानसाधकमनुमानं प्रवर्तेत । किं चेत्त्यादि । अयमभिप्रायः किल— सितपीताद्यनेकारार-

काकारनिर्णयोऽसावपि स्वसत्वेदनापेक्षयाद्वयरूप इति भवदभिप्रायः*, यथा चानव
स्थाभीकृतया सर्वं ज्ञान स्वप्रकाशमभ्युपेतम्, तथा सर्वो निश्चय स्वनिश्चायकोऽ
भ्युपगन्तव्यः, अन्यथा तत्राप्यनवस्थादोषोऽनुपगम्येत, निश्चयाश्च सर्वथा स्वरूप
निश्चिनुयुः, नैकदेशेन यतो निश्चयैवैष निश्चीयते रूप तत्तेषां विषय कथमिति
स्वयमेव स्ववचाय प्रलपितम्, तथा चाद्वयस्य क्षणक्षयिरूपस्य तैर्ग्रहणे विपरीता
रोपाभावादादित एव अनुत्थान ससारस्येति युक्तिरिष एवामुक्ताभिमान इत्याह ।
न चैवम्, भवभावस्य प्रतिप्राणिप्रसिद्धत्वात् । तत्रायमितरेतराविनिर्मुक्तित्वस्य
पर्यायप्रकाशो भ्रान्तः, तद्विपरीतार्थोपस्थापकप्रमाणान्तराभावादिति स्थितम् । यद्वा
तु दून्यवारी निरालम्बना सर्वे प्रत्यया प्रत्ययत्वात् स्वप्रत्यययवदिति पराभिप्राय
प्रवृत्तानुमानवलाद् भ्रान्ततामस्य कथयेत्, तदा स प्रति सालम्बना सर्वे प्रत्यया
प्रत्ययत्वात् आप्रवृत्ताप्रत्यययवदिति विपरीतानुमानमुपवीकनीयम् । स यवि दृष्टान्तस्य
साध्यविकलतामुज्जावयेत्, तदा तद्दृष्टान्तेऽपि सा दर्शनीया । यदि पुनरसौ स्वप्न
प्रत्ययस्य निरालम्बनव भवद्विरभिमतमिति विलपद्वासितु न दद्यात्, तदा स विक
ल्पतः पर्यनुयोय — अस्मदभ्युपगम प्रमाण भवतोऽप्रमाण वा, प्रमाण चेत्,
यथा तद्वलाद् दृष्टान्तसमर्थनं तथा आप्रवृत्ताप्रत्ययगाचरार्थसमर्थनमपि किं न कुरुपे,
कोऽयमर्थजरतीयम्याह । अधाप्रमाणम्, एव सति स्वप्नप्रत्ययनिरालम्बनतासाधकं
प्रमाणान्तरं दृग्गणीयम्, किमनेन कुशकाशावलम्बनेन । तत्रापि प्रमाणान्तरे विकल्प
पुनरुक्तममलमवतरति, तत् किं निरालम्बनम् सालम्बनं वा निरालम्बनं चेत्,
नाम्नप्रत्ययस्य निरालम्बनता गदितुं पदिष्ट निर्गोचरत्वात् । अथ सालम्बनम्, इत्थं
इतोऽसि, निरालम्बना सर्वे प्रत्यया इति प्रतिज्ञातक्षते, अननैव व्यभिचारादिति
यद प्रतिशठाचरणेन निर्लोठनीय । तत्रास्यानैकाभितकरवम् । त्वद्वृत्ताशाङ्का पुन
वैरापास्तप्रसरैव, प्रमाणप्रकाशितार्थे सर्ववादिना तथाभ्युपगमाविगानादिति । अनेन
सशयविरोधानवस्थात्वेवाधिकरण्यासभवादिदूषणानि विमूलकमिध्याविकल्पोऽधापिता

निर्णय रतसत्वेदनापेक्षया भवदभिप्रायेणाद्वयरूप अनवस्थाभयाच्च स्वय निर्णयेन स्वरूप
निर्णेतव्यम् तदपि सर्वथा अन्यथा सितपीतादिनिर्णयनं यत् सितपीतादिनिर्णयरूप स्वरूप न
निर्णीयते, अद्वयमकमपि तद्व्यमना तत् स्वरूप तस्य निर्णयस्य विषय कथम् ? नैव
स्यादित्यर्थः । एव चाद्वये गृहीत अनेकाकारोपायमावादनुत्थान ससारस्येति । पराभिप्रायेति ।
परोऽभ्युपगतानुमान ज्ञेयादि । जनेनति । प्रमाणनिर्णतिऽविसवादेन । सशयविरोधान
धरभावैयधिकरण्यासभवादिति । निखानिलायनेकधर्मकचे वस्तुनोऽभ्युपगम्यमाने नित्य
वस्तुनोऽभ्युपगम्यमाने नित्यमिद वस्तुनय चेयवस्यावधारणद्वारेण निर्णतिरभावात्
सशय । तथा यदेव वस्तु नित्य तदेवादित्येति विरोध, निर्यानिर्णयो परस्परपरिहारेणा
वस्थानात् । यदे पुनर्निर्णयमनित्यमना, अनित्य नित्यरूपतया व्यवस्थित स्यात् तदा

नि प्रतिभासमुद्भूतनिपातनिर्दक्षितमस्तकस्याच्च जीवितमुत्सहन्ते इति । तस्माद-
सिद्धताविशेषादिना कृतोऽयं तथाप्रतिभासलक्षणो हेतुरनेवान्तगोचरतां प्रमाणस्य
परान्मुपपद्यति, इत्यलं विस्तरेण । तस्मात्तस्यैव सद्य प्रतिभासनात् सर्वस्यविदा-
भनेकान्तरमकं वस्तु गोचर इति स्थितम् ॥

अयं च यथावस्थितप्रमाणव्यापारपर्यालोचकप्रमाणप्रतिप्रायेण प्रमाणगोचरो
दर्शितः । नयस्तर्हि किञ्चूतं मन्यते इति वचनावकाशे सत्याह - 'एक' इत्यादि ।
अतस्तथमाप्यासितं वस्तु स्वामिप्रेतैरुधर्मविशिष्टं नयति प्रापयति संवेदनमारोहय-
तीति नयः, प्रमाणप्रवृत्तेरुत्तरकाळभावी परामर्श इत्यर्थः । तस्य विषयो गोचरोऽभि-
मतः अभिप्रेतैकदेशेनानित्यत्वादिधर्मलक्षणेन विशिष्टः परस्परैक्यो व्यवच्छिन्न इत्यर्थः ।
अर्थः प्रमेयरूपः, प्रमाणमेवंविधमेवार्थं गृह्णाति- इति स्वाकूतेन तेन व्यवस्थापना-
दिति । अथ चाप्रमाणविषयां लक्षणसंख्यागोचरफलरूपां चतुर्विधा विप्रतिपत्तिं
निराकृत्य अग्नैव नयगोचरं निरूपयन्नाह- एकेत्यादि । ननु चादिनाकृत्य, प्रमाण
पुनःपादनमात्रं प्रतिज्ञातं तत् किमयमस्तुतोऽत्र नयगोचरः प्रतिपाद्यते इति ।
सत्यम्, एवं मन्यते-न नयः प्रमाणादत्यन्त दूरयाची, किं तर्हि तद्वन्तभूत एव,
नयसमुदायसंपाद्यत्वात् प्रमाणस्य, अतस्तद्व्युत्पादनप्रतिज्ञास्तेऽस्तावपि तन्मध्यपति
तत्तद्महत्वेन गृह्यते इति न्यायाद् गृहीत एव, तन्नायमस्तुत इति । अत्रापि

नित्यानित्यवयवविशेषात् प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदः । तथा येनाशेन नित्य तेनाशेन वि-
नित्यमेव, आहोस्वित् तेनाप्यशेन नित्यमनित्य वेति । तत्रापक्षे अनेवान्तर्ज्ञाने । द्वितीय
पक्षे पुनरपि येनाशेन नित्य तेनाशेन किं नित्यमेव, आहोस्वित् तेनापि नित्यमनित्य वेति
अनवस्था । एवमनित्यपक्षेऽपि सर्वमेतत् भावनीयम् । तथा भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयो-
रेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । यथा नीलोत्पलमित्यत्र एतस्मिन् उत्पलद्रव्य
नीलगुण निमित्तोक्त्य नीलशब्दः प्रवर्तते, उत्पलत्वजातिं चाभित्योत्पलशब्दः, ततो भवति
नीलोत्पलशब्दयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तत्वात् सामानाधिकरण्यम् । अतः तु
नित्यत्वानित्यत्वादिधर्मोणां द्रव्यादभेदेऽप्युपपन्नमने यदेव नीलधर्मात्मकं वस्तु नीलशब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव सद्यपरिणामलक्षणो पल्लवजालात्मनस्त्वमुत्पलशब्दस्यापि प्रवृत्तिनिमि-
त्तम् । तत्त्वानेकान्ताप्युपपन्नेऽभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् सामानाधिकरण्यलक्षणं घटते, तद
भावाच्च वैयधिकरण्यमिति । तथालम्बोऽपि, सद्यविशेषात्तुक्त्युक्तेः, एकस्य वस्तुनो नित्या
नित्यापनेकधर्मातिश्रितत्वाभावात्, अतो न नित्यमनित्य च तदेव वस्तु भवति इति ।
आदिशब्दात् प्रकृष्टादिवाच्यताभिः ॥

प्रमाणप्रवृत्तेरुत्तरकाळभावीति । तस्यैवादिप्रमाणेन यथावस्थितवस्तुस्वरूपग्रहा-
दनन्तराभिद नित्याभिदमनित्यमित्यादिस्वाशयेन वस्तुव्यपत्तमर्थ इत्यर्थः । एवंविधमेवे-
त्यादि । नयदुर्नययोः किंचित् साम्यादिभेदेनैव लक्षणाभिधानादेवमाह । यदा 'गृह्यायेव'
न्याया-१०

पदार्थः स एव, केवलं वाक्यार्थभेदः । तथा हि- इदं न च । नवस्य विषय एक
देशविशिष्टोऽर्थो भवेत् नीतिविदामिति । ननु च यदि नवस्य प्रमाणान्तःपातित्वेऽपि
पृथग् योचरः प्रतिपाद्यते, ततः प्रमाणवदेव द्विपथा लक्षणादिविपक्षितारिपि निर-
कतंभ्या । सत्यम्, किं तु न परेषां नवस्यबहिरः प्रसिद्धः, अतो भूमिणोऽभावात् तद-
योचरा विपक्षितपक्षितनैवेद्येव । न च ते तेन तत्र प्रतिपादनीयाः, तत्रप्रतिपादने
प्रमाणस्यैव व्यापारात्, नवस्य पुनरेकदेशनिष्ठत्वेन तत्रप्रतिपादितसामर्थ्यविकल्पात्,
अत एवाचार्यस्य न तल्लक्षणादिलक्षणरूपकत्वेऽपि महानादरः । योचरं पुनरेवपक्षे
काका प्रतिपत् साक्षात् प्रतिपादयति- भा सूय स्वदर्शनान्तराप्रतिपत्तां भन्दुदीर्घां
प्रमाणप्रतिपक्षेऽप्यनेकान्तरात्मके वस्तुन्येकदेशसमर्धानाभिनिवेशलक्षणाः कदाग्रह इति ।
अथवा स्वदर्शान्तःपातित्वेन प्रति अनेनैव योचरकथनेनोपलक्षणात्तल्लक्षणादीपयि
लक्षयति । तत्र प्रमाणप्रतिपक्षार्थेकदेशपरामर्शो न च इति लक्षणात्, सर्वनय-
विशेषानुयानित्यावररूपव्यापरोक्ततत्वाच्चारम् । संख्यया पुनरनन्ता इति,
भक्त्यर्थपरमादृष्टानां, तदेकदेशपरमपर्यायवासितानिप्रमाणौ च नवत्वात्, तथाहि
विरक्ततापर्यायः सर्वप्रमाद्विस्तारमिमावपरिकल्पनाद्वारेण तत्र यथा प्रतिपादितः ।
तथा- नवस्यसमग्रव्यापकसंस्तुप्रमाणस्यमभिर्देवंगूढा यथा इति । अतोऽस्या-
भिरपि ते दय कर्षन्ते । कथमेते सर्वोभिमावसमाहृताः इति चेत्, उच्यते ।
अभिमावसमापदार्थद्वारेण शब्दद्वारेण वा प्रवर्तेत, यावन्तत्परात्वात्, अर्थस्य सामा-
न्यरूपे विशेषरूपे वा, शब्देऽपि क्वचित् स्फुरति, स्फुरति, स्फुरति, सामान्यमि-
मित्यनुयाय ७-काकभाषिनिमित्तमनुयाय वा स्यात् । तत्र ये केव्यवार्थनिरूपणप्रवृत्ताः
प्रमाणप्रमाणरूपे सर्वोऽप्यर्थे नव-अनुयायेऽन्तर्भवन्ति, तत्रापि ये परस्परविरोधकस्मितौ
सामान्यविरोधोपावेश्यन्ति तत्समुदायरूपे वेत्तमः । ये पुन 'नवस्य सामान्य' वाच्यमि-
तत्समुदायरूपे समग्रः । ये पुनरनयोक्तव्यसामान्यविरोधं लोकाग्रहद्वारास-
रन्त धर्मादिक पदार्थमभिप्रेयन्ति तत्रिचयवन्तरे भवद्वातः । ये सौगतास्तु क्षण-
क्षयिणः परमाणुलक्षणा विरोधाः सत्या इति प्रवृत्ते, तत्समप्रवृत्ति अतुल्य इति ।
तथा ये भीमांसकाः क्वचितः ज्ञाताना प्रवृत्ति वाच्यमि- तत्रिवदस्य शब्द इति ।
ये तु स्फुरति, यवनीना प्रवृत्ति वाच्यमि- तत्रिवदस्य शब्द इति ।

इत्येव एवमर्थो दृश्यः । केवलं वाक्यार्थभेदः इति । तथा हि- पूर्वमिदं वाक्यार्थं
नवस्य कर्तृभूतस्यैवदेशविशिष्टोऽर्थो विषयो मतः, अस्मिन्तु वाक्यार्थे नवस्य संख्या विषयो
नीतिविदो कश्चिद्वाक्यार्थविषयोऽस्ति इति स्पष्टो वाक्यार्थभेदः ।

असमुदायरूपे वेत्तम इति । पूर्व हि ये परस्परविरोधितो सामान्यविरोधवि-
रुद्ध इति बहुवचनेन विदिते वेत्तमे स्वीकृतवचनान्तरात् नव मुद्रितो वाक्यार्थ-
स्वार्थि तत्समुदायरूपे स्फुरत् । एव तत्समुद्रित्यर्थेऽपि सावनीयः ।

ये तु यतमानकालमोविष्युत्पत्तिनिमित्तमधिकृत्य शब्दाः प्रवर्तन्ते नान्यथेति मन्यन्ते, तात्पर्येण खल्वेवमूत इति । तदेव न स कश्चन विकल्पोऽस्ति वस्तुगोचरो योऽत्र नयसहके नान्तर्गोचीति सर्वाभिप्रायसमाहका एते इति स्थितम् ।

साप्रतमेपात्रेण प्रत्येक मत्समुपवर्णयामः—तत्र गमन गम परिच्छेद इत्यर्थः, निश्चितो गम नियमः विविक्तवस्तुग्रहण, स एव प्रज्ञादसकृतिगणतया स्वार्थिकाणुप्रत्ययविधानाद् नैगमः । यदि वा, निगम्यन्ते विपक्ष परिच्छिद्यन्ते इति निगमा अर्थास्तेषु भयोऽभिप्रायो विपक्षपरिच्छेदरूपः स नैगम इति । अथ हि सत्तालक्षण महासामान्यनवास्तरसामान्यानि च द्रव्यस्वगुणत्वकर्मत्वादीनि, तथामेषां विशेषान् सत्तासाधारणरूपलक्षणान्वान्तरविशेषाश्चापस्तथा पररूपस्यावर्तनक्षमान् सामान्यादत्यन्तविनिर्मुक्तस्वरूपानभिप्रैति । तथा हि किञ्च — सविशिष्टा पदार्थस्यैव स्थितयः, न च सामान्यप्रादिभिः विज्ञाने विशेषावभासोऽस्ति, अनुवर्तमानिकाकार परामर्शेन तद्ग्रहणाद्, अन्यथा सामान्यप्राहकत्वायोगात्, नापि विशेषग्रहणद्वारेण सवेदेन सामान्य चकारित, विशिष्टदेशदशावच्छिन्नपदार्थप्राहितया तत्प्रवृत्ते, अन्यथा विशेषसबदनवायोगात् । न चेत्तौ परस्परविभिन्नावपि प्रतिभासमानौ सामान्यविशेषौ कथमिदं प्रवृत्तौ युक्ता अतिप्रसङ्गात् विभिन्नप्रतिभासिनामपि निखिलार्थात्मनामैवप्राप्ते । एव च प्रमाणयति — परस्परविशिष्टा सामान्यविशेषा, पार्थक्ये नोपलब्धे, इह यद्यत् पार्थक्येनोपलब्धते तत्तत् परस्परविशिष्ट द्रव्यम् तद्व्याप्येव प्रवृत्तयश्च वृत्ताविति, पार्थक्येन चापलब्धयेते सामान्यविशेषौ अतः परस्परविभिन्नाविति । न सामान्यात् पृथग्विशेषोपलब्ध इति चेत् कथं तर्हि तस्योपलब्ध इति वाच्यम्, सामान्यस्यासत्वेति चेत्, न तर्हि स विशेषोपलब्ध, सामान्य इत्यपि तेन ग्रहणात् ततश्च तेन बोधन विविक्तविशेषग्रहणाभावात् तत्राद्यक एव तत्साध्य च व्यवहार न प्रवर्तयेत् प्रमाता, न चतदस्ति विशेषाभिधानव्यवहारया प्रवृत्तिर्दुर्लभा, तस्माद्विशेषमभिरूपता एव च व्यवहार प्रवर्तयता तद्ग्रहणे बोधो विविक्तोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा सामान्यमपि विविकाकारतया स्वप्रादिभिः ज्ञाने यदि न प्रकाशेत, तदा तद्गोचराभिमतसवेदेन विशेषस्वाप्याकलनात् सामान्याभिधानव्यवहारयोः प्रवृत्तेरुच्छेदस्तथैव वक्तव्यः, विविक्तसामान्यप्राद्विबोधमूलकत्वात्तयो, तद्विनिर्णयतोरप्यभावापत्ते । न च सामान्य विशेषेण वा तिरस्कृत्य

तथा अन्त्यान् विशेषानिति । उत्पादविनाशयोरपि व्यवस्थितत्वाद् अत्रानि नित्यद्रव्याणि तत्र भवास्तान् । अयमर्थः — तत्त्वरूपरसगन्धस्पर्शेषु परमाणुषु नित्यत्वापूर्तत्वंसर्गतरादिमिस्तुल्येषु सर्वव्यसु चायमस्याद्रिलक्षण इति यतो योगिनां प्रत्यय स प्रवि परमाणु प्रत्यात्म च विशेष इति ।

तयोरिति । उभयत्रापि सामान्याभिधानव्यवहारयोः । तद्विनिर्णय इति । केवलता

केवलस्य विशेषस्य सामान्यस्य धाम्युपगमः कर्तुं युक्तः, द्वयोरपि स्वमादिज्ञाने प्रतिभासमानतया विशेषाभावात् । तस्मादेतौ द्वावपीतरेतरविशकलितत्वकीकरणा-
हन्ति नरामः ॥

अधुना सप्रवृत्तिप्रमाणो वर्ण्यते । तत्र संगृह्णाति अशेषविशेषतिरोधानद्वारेण सामान्यरूपतया जगदादत्ते इति सप्रवृत्तिः । अयं हि मन्यते — भावलक्षणसामान्याद्
इतिरिच्यमानमूर्तयो वा वितोषाः परिकल्प्येरन्, अन्वतिरिच्यमानमूर्तयो वा, गत्य-
स्तराभावात् । तत्र यथायः पक्षः, तत्र निस्त्वभावतां ते स्वीकृत्युः, भावव्यतिरे-
कित्वात्, रागतकुसुमादिवत् । अथ द्वितीयः कल्पः, तर्हि भावमात्रमापद्यन्ते ।
तथा हि — भावमात्र विशेषः । सद्व्यतिरेकित्वाद्, इह यत्ततोऽन्यतिरिक्तं तत्तदेव
भवति, तद्यथा भावस्यैव स्वरूपम्, अन्यतिरेकिणश्च विशेषः, अतस्तद्भावा पूव ।
ननु ॥ यदि भावमात्रमेव तत्त्वं सदा तस्य सर्वत्राविशेषाद् य एते प्रतिप्राणि
प्रसिद्धाः, तस्मिन्नेकमुपगम्योद्भावादिविशिष्टवस्तुसाध्या व्यवहारिणस्ते सर्वेऽपि प्रत्यक्ष-
माप्येरन्, अतो विशेषा अपि विविच्यव्यवहारहेतयोऽभ्युपगन्तव्याः । नैतदस्ति,
व्यवहारस्याप्यनाद्यविशेषालप्रवर्तितात्वाद्, तेन पारमार्थिकप्रमाणप्रतिष्ठितत्वप्रति-
पन्नाभावात् । किं च विशेषाग्रहो विशेषेण त्याग्यः, विशेषव्यवस्थापकप्रमाणाभावात् ।
तथा हि — भेदरूपा विशेषः, न च किंचिद्व्यमाण भेदमवगाहते, प्रत्यक्षं हि तादृजत्व-
समाहितसत्ताक तमेव साक्षात्कर्तुं युक्त आभावम्, तस्य सकलशक्तिविरहकृततया
तदुत्पादने व्यापाराभावात्, अनुत्पादकस्य च साक्षात्करणे सर्वसाक्षात्करणप्रसङ्गात्,
तथा च विशेषाभावात् सर्वो द्रष्टा सर्वदर्शी स्यात्, अतिरिक्तं चैतद् अवगताम्, तस्माद्
भावमात्रमेव तदेष्टव्यम् । स च भावः सर्वत्रावितिष्ठ इति तथैव तेन ग्राह्यः, तदु-
त्तरात्तत्तमासी गुणविकल्पो 'यतोऽयं यदविर्गं भवति' इत्येवमाकारो व्यवहारो रचयन्
अविद्यामूलत्वात् प्रमाणम्, तत्र ग्राह्याद्विशेषावगतिः । भाव्यनुमानादेः, प्रत्यक्ष-
साध्यग्राहिबोधानिही । अत्र नैगमाधिप्रायसमहशोकः —

अन्यदेव हि सामान्यमभिवर्तमानकारणम् ।

विशेषोऽन्य एवेति मन्यते नैगमी नयः ॥

सामान्यरूपतया जगदादत्ते इति । सर्वमेवम्, सदविशेषादिति हि तत्सिद्धान्तः ।
प्रत्यक्ष इति । यदाहुस्तद्भाविनः —

आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद्धं विप्रथितम् ।

नैकत्वं आद्यप्रत्यक्षेण प्रत्यक्षेण प्रमाद्यते ॥

सप्रवृत्तिमेव —

सद्वृत्ताननिवृत्तस्त्वमानयिदं जगत् ।

सत्तात्पर्यतया सर्वं सृष्ट्वन् संप्रहो मयः ।

मूलकत्वाच्छेषप्रमाणवर्गस्य, तस्मात् सामान्यमेव परमार्थो न विशेष इति समग्रः ॥

साम्रतं व्यवहारमतमुच्यते— तत्र व्यवहारं व्यवहियते वानेन लौकिकैरभिप्रायेणेति व्यवहारः । अप तु अन्यत्वे— यथाश्लोकप्राप्तेन च त्वस्तु, किमनयादृष्टा व्यवहियमाणवस्तुपरिकल्पनकष्टपिष्टिकया ? यदेव च श्लोकव्यवहारपथमवतरति तस्या नुमाहृतं प्रमाणमुपलभ्यते नेतरस्य, न हि सामान्यमनादिनिधनमेक समग्रमभिमत प्रमाणभूमिः, तथानुभवाभावात्, सर्वस्य सर्वदक्षित्वप्रसङ्गाच्च । नापि विशेषः, परमाणु लक्षणा क्षणक्षयिण प्रमाणपोचरः, तथा प्रवृत्तेरभावात् । तस्मादिदमेव निखिल लोकाद्याधिय प्रमाणप्रसिद्धं किंत्वालभाविस्थूताभाविभ्राणमुदकाहरणाधर्थक्रिया निर्धर्तनक्षम घटादिकं च वस्तुरूप पारमार्थिकमस्तु पूर्वोचरकाटभाविताः पर्याय पर्यालोचना पुनरव्यावसी, तत्र प्रमाणप्रसराभावात् प्रमाणमन्तरेण च विचारस्य कर्तुमशक्यत्वात्, अद्यस्तुत्वाच्च तेषां किं तद्वोचरपर्यालोचनेन ? तथा हि— पूर्वाचर काटभाविनो व्यवधिवर्ता क्षणक्षयिपरमाणुलक्षणा या विशेषा न कश्चन लोक व्यवहारमुपरचयमिति तत्र ते वस्तुरूपा श्लोकव्यवहारापयोगिनामेव वस्तुत्वाद् इति व्यवहारः ॥

साम्रतं ऋजुसूत्रमभिप्राय कथ्यते— तत्र ऋजुगुणमकटिकमतीतामागतवक्र परित्यागाद्वर्तमानक्षणाविवर्ति वस्तुनो रूप सूत्रयति निष्टद्वित्वं दर्शयतीति ऋजुसूत्रः । तथा हि— अस्याभिप्रायः । अतीतस्य विनष्टत्वात् अनगतस्यात्मन्धात्मकाभत्वात् खर विषाणादिभ्यो— विकल्प्यमाणतया सकलशक्तिविरह रूपं वास्तार्थक्रियानिर्धर्तनक्षममयम्, अर्थक्रियाक्षमं च वस्तु, तदभावाच्च तयोर्वस्तुत्वमिति, वर्तमानक्षणाविवर्ति च पुनर्वस्तुरूप समस्तार्थक्रियासु व्याप्रियते इति तदेव पारमार्थिकम् । तदपि च निरशमन्पुपगन्तव्यम्, अशक्यतेर्बुक्तिरित्यावाद् एकस्यानेकस्वभावात्तामन्तरेणा नेकत्वाजवक्ष्यपनायोयात् । अनेकस्वभावतैनास्त्विति चेन्न विरोधाभावात् । तथा हि— यद्येक स्वभाव कथमेक अनेकश्चेत् कथमेक ? एका नेकयो परस्पर परिहारेणावस्थानात्, तस्मात् स्वरूपनिमग्ना परमाणव एव परस्पररोपसर्पणद्वारेण कथञ्चिच्चय रूपतामापन्ना निखिलत्वायेषु व्यापारभावा इति ते एव स्वरूपलक्षणम्, न स्थूता धारयत्पारमार्थिकमिति । किं च प्रमाणतोऽर्थव्यवस्था, न च प्रमाण वेश

यथाश्लोकप्राप्तिमिति । आहयतीति प्रादोऽभिप्रायः पचायम्, लोकाभिप्रायविशेषः, तस्यानतिक्रमेणेति ।

समग्रश्लोक —

व्यवहारस्तु तामेव प्रतिवस्तुव्यवधिताम् ।

तथैव तस्यमानत्वाद् व्यवहारवति देहिने ॥

तामिति साररूपताम् । शेषं सुवमम् ।

नालभ्यासिग्रहणे किञ्चन प्रवर्तते, सर्वप्रमाणानां वर्तमानप्रकाशरूपत्वात् । तथा हि-
प्रत्यक्ष तावद्वाक्येऽकमनस्कारचक्षुर्लक्षणकारणचतुष्टयात्तुल्यसत्तात्वं वर्तमानशब्दे एव
प्रकाशते, अतितया सर्वलक्षणयोगेऽसनिहितत्वात्, ततश्च तत् तत्कालसमष्टमेव वस्तुभो
रूप साक्षात्कर्तुं क्षमते न पूर्वमपर वा, असाविधानादेव । यदि पुनर्दिनद्वयमपि
पूर्वलक्षणवतिरूपमाकलयेत्, तदा विनष्टत्वावितोषाद्विरवधि लक्षणपरपरा तत्र प्रतीयेत,
तथा च मतिः सकलिकया अनादिद्वयमपरपराप्राहि प्रत्यक्षमनुपज्येत, एवमनागत-
लक्षणग्रहणमपि योज्यम्, अनिष्ट चेत्तत्, तस्मात् सद्वातमानिकक्षणग्रहणद्वयमेवेत्य-
मुपपन्नतयम् । ननु च यदि लक्षणभङ्गुरतामर्यात्मनामध्यक्षमेव लोकायति, तदा
नीलतेव प्रतिभासमाना सा विप्रतिपत्तिगोचर न यायादिति तद्विषयो लौकिकानां
व्यवहार प्रवर्तत न चेत्तदस्ति, स्थिरताद्वारेण व्यवहारप्रवृत्तेरिति । अत्र प्रतिविधी
यते— साक्षात्कुर्वाणा अपि लक्षणविनश्वरतां सत्तापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भमुद्धयो मन्दा
नाप्यवस्थितिः अनादिकालप्ररूढवासनाप्रबोधसमुपगमितमिध्याविकल्पसामर्थ्याच्च
विपर्यस्तस्थिरताव्यवहार प्रवर्तयन्ति लघायमध्यक्षस्यापराधः, अपि तु प्रमातृणां

वैशाकाल्यप्राप्तीति । एवस्यानैकाग्र्यव्याप्तिर्द्वैशम्याति, एतावता इष्टत्वमुच्यते,
एकस्यानिकल्पव्याप्तिः बालव्याप्तिः अनेन तु स्थिरत्वमिदितम् । तत्र कालव्याप्तेरनन्तर-
त्वेन सनिहितत्वाद् यथावच्छिद्यप्रकाशस्य वा विवक्षितत्वात् । सर्वप्रमाणानामित्या
दिना तावत् बालव्याप्तिं दूषयितुमाशङ्कते— वर्तमानप्रकाशरूपत्वादिति । वर्तमान पूर्वा
परसमयविधिना, प्रकाश परिच्छेदो रूप येषां प्रमाणानां तेषां प्रमाणानां तेषां भावस्तस्य
तस्मात् । इदमत्र इदमत्र— परिच्छेदक हि प्रमाचक्षेकक्षणवर्त्येव, तद्वरेण परिच्छिद्यमानोऽ-
र्थावि रक्षेकक्षणवर्त्येव परिच्छेदव्य न पूर्वपरक्षणवर्ती तस्य परिच्छेदकप्रमाणकालेऽभा-
वान् तत्काले न परिच्छेदकप्रमाणस्यासत्त्वादिति ।

तदिति प्रलक्षम् । तत्कालसम्बद्ध वर्तमानकालतत्त्वम् । वर्तमानकालपरिगतवस्तु-
माहित्य चाप्यधस्य नभाविवागिप्रवेण, लक्षणव्याचवस्थितबलक्षणपाद्वस्तुन अथवा
चक्षुरिन्द्रियसन्निकृष्टार्थादुत्पन्नमानस्य द्वितीयलक्षणभावितो ज्ञानस्य न प्राक्क्षणवर्तीरूपप्राप्ति
कत्वेन वर्तमानवस्तुमादृक्त्वं स्यात् । सोपान्तिकमिप्रवेण वस्तुन यज्ञानयतमासाकारलक्ष-
णमेव वस्तुनो रूप साक्षात्कर्तुं क्षमते इति व्याख्या । वस्तुनाहितमपगतमाकार प्रत्यक्ष
परिच्छिन्नानि— इति हि सौत्रातिकानां सिद्धात । यदाहुस्तदादिन—

अर्था ज्ञानसमावितो मतिमता वैमाषिकेणोच्यते

प्रयच्छो न हि ब्रह्मवस्तुविस्तर सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

योगकारमहाशुनैर्मिहिता साक्षात्तुद्धि परा

मन्यन्ते मत मध्यमा कृतयिष स्वच्छ पर सविदम् ॥ इति ॥

तत्र सौत्रातिकयोगाचारस्यो पूर्वमेव दृष्टायौ । वैमाषिकमध्यमशब्दो त्वेव

मेव । तथा हि— घनाकारोऽपि प्रत्यक्षपृष्ठभाविभिर्व्याविकल्पसंदर्शित एव, विविक्त दर्शने तत्प्रतिभासायोगात्, करचरणशिरोम्रीवादयो ह्यवयवा परस्परविभक्ताः एव तत्र प्रतिभान्ति, न व्याप्याकारः, न च तेऽपि स्वाशम्यापिन प्रतिभान्ति, तदवयवानामपीतरेतरविज्ञकलितरूपाणां प्रतिभासता तावत् यावत्परमाणव एव प्रपन्ते, व्यापिरूपस्य विचाराक्षमत्वादित्युक्तप्रायम् । नाप्यनुमानातिथिरस्थूयस्तु सिद्धिः, प्रत्यक्षपरिगृहीत हि सव्यन्धभासाद्यानुमानं प्रवर्तते, यदा च तत्क्षणमद्गुर विविकाशप्रवृत्तचातुर्यमाविभ्रष्ट दर्शित तद्वानुमानमपि तत्प्रतिव्यन्धमूलकं तद्वोचर मेव पारंपर्येण प्रतिष्ठापयति, स्वप्रतिभासिनो रूपस्यालीकतया तत्प्रतिष्ठापनद्वारे णैव तस्य प्रामाण्यात् । ननु च स्मरणप्रत्यभिज्ञानादीनि स्थिरस्थूयस्तुव्यतिरेकेण नोपपद्यन्ते, पूर्वमष्टे तदभावात्, पुरुषाद्यवयवविना स्मरणाप्रत्यभिज्ञानाद्य । नैत दस्ति, तेषामलीकवासनाप्रबोधोत्थापितत्वेन प्रामाण्यायोगात् । किं च, ताव्यपि स्वयं वर्तमानक्षणे एव प्रकाशन्ते, विप्लववशात्तु स्वरूपमेव वासनासपादितातीता धेरूपतया व्यवस्यन्ति, घनाकार च तस्यास्तन्तमव्यारोपयन्ति, तत्र तेभ्योऽपि व्यापिवस्तुसिद्धिः । तस्माद् व्यापिनि रूपे प्रमाणावतारात् परस्परविशिष्टा पर-माणव एव परमार्थत इति अस्तुसुत्रं ॥

सौत्रातिकापेक्षया विरुद्ध भाषणं चतु क्षणिक वस्त्वादि विभाषा, गुरोश्च निष्ठायां सिद्ध इति अप्रत्यय, स प्रयोजनं प्रवर्तकं वैभाषिक्यनिमित्तं यस्य स वैभाषिकः । प्रयोजनम् (पा० ५-१-१०९)— इति ठन् । प्रभाचन्द्रस्तु न्यायकुमुदन द्वे — 'विभाषा सद्धर्मप्रतिपादयो ग्रन्थविशेषस्ता विदन्ति अर्थापते वा वैभाषिका' इत्यु वाच । तथा मध्ये भवो मध्यम मध्या-वसन् वा इति विभ्रान्तपूर्वेण मप्रत्यय । पूर्वोत्तर क्षणासम्पर्गा निराकारो ज्ञानक्षणतत्समर्थनप्रवृत्ता वादिनाऽपि मध्यमा । माध्यामिक्यमितिस्तु इत्थम्— मध्यमन क्षणन चरति चरत्वर्थे इकम् । यद्वा मध्यम आद्यपुरुषविशेषरतस्य दर्शनं मध्यमम् तत्प्रयोगन येनाम्, पूर्ववत् ठन् अन्तर्यर्थे वा ठन् । द्वापररवोतोऽस्य प्राग (१) इति पाठः ।

घनाकारोऽपीत्यादिना देशव्याप्तिं दूषयितुमुपक्रमते । स्वप्रतिभासिनं सामा न्यस्य । तत्प्रतिष्ठापनद्वारेण अव्यवसायवशात्स्वरक्षणव्यवस्थापनद्वारेण । तस्य अनुमानस्य । स्मरणप्रत्यभिज्ञादीति । आदिशब्दान् सफलनाम्ननादिप्रह । तान्यपि स्मरणप्रत्य भिज्ञानादीनि । विप्लव इति । सद्यस्मारापरोत्पादिदर्शनकृतो विभ्रव । स्वरूपमिति । स्मरणानुगत नोपरूपम् । घासनेति । पूर्वज्ञानजनितामुत्तरज्ञाने शक्तिमाहुः । तथा सया । स्तिभातीतर्षारुम्माकृशे श्रेष्ठा स्मरणादीनां श्रेष्ठा सावस्तुश्रु- कृतीतर्षाकृशति इत्यस्य इति स्मरणादीनि विवक्षयन्ति । तस्येति । स्वरूपस्य । संप्रदशेन —

तत्रर्तुसूत्रोति स्यान् शुद्धपर्यायसंश्रिता ।

नश्चरस्यैव मानस्य भावात् स्थितिनिवोगतः ॥

तदिदमर्थस्वरूपनिरूपणनिपुणानां नयानां मतमुपपन्नितम्, भगुना दारुद्वि
चारचतुराणामुपपन्न्यते—तत्र त्रयाणामपि शब्दादीनामिदं साधारणाहम्, यदुत
शब्द एव परमाधा नाथं, तस्य तद्व्यतिरिक्तत्वात् । पार्थक्येन वस्तुव्यतिरेकः कथं
मप्यतिरेके इति चेत् प्रमाणादिति मूम । तथा हि—न व्यतिरिक्तोऽर्थः शब्दात्,
तत्प्रतीतिः तस्य प्रतीयमानत्वात्, इह यत्प्रतीतिं यत्प्रतीयते तत् ततोऽप्यतिरिक्तं भवति
तद्यथा शब्दं प्रतीयमाने सर्वेष्वस्वरूपम्, प्रतीयते च शब्दे प्रतीयमानेऽर्थः, अतोऽप्यो
क्तत्वाऽप्यतिरिक्त इति । अथ अगृहीतसंकेतस्य घटशब्दभ्रमणेऽपि घटप्रतीतिरभावाद्
व्यतिरिक्त इति चेत् एव तर्हि त्रिरस्य मारणात्मकस्य तद्वत्स्य न प्रतिभातीति
तत्तत्ता व्यतिरिक्तमापद्यते, न चादिति तद्व्यतिरिक्तविशेषणं गुह्यसङ्गवद्विषयाप्य
मारकत्वापत्तेः शब्दपरस्य च व्यतिरिक्तेन सह प्रागेवावास्तात्वात्, तच्च भवुधप्रमा
तृदोषेण वस्तुनोऽवधारणम्, अ यथाग्नौ रुक् नैक्षते इति तदभावाऽपि प्रतिपत्तस्य
इति । य निराभिधाना परतन्त्राधारेण शब्दादपार्थक्येन वस्तुत्पत्तिरिति चेन्न,
निरभिधानाभावात्, केवलं केचित् चित्तपदान्दं सतीत्यन्ते केचित् सामान्य
ध्वनिभिरित्येतावान् विशेष इत्याह । यदि वा सत्कार्यवाचका विशेषव्यगरो न
सन्तीति नास्त्यत्र प्रमाणम् । तत्र सर्वार्था विद्यमानस्ववाचका, अर्थात्वात्, यदार्थं
यदिति प्रमाणात्, सर्वार्थं स्ववाचकत्वेन पूर्वाप्तयुक्ते शब्दादपार्थक्यसिद्धिः । तस्मात्
परमार्थतोऽर्थः शब्दादप्यतिरिक्तोऽस्ति उपचारतः पुनर्हीनिकैरपर्यालोचितपरमार्थं
व्यवहित्यते । असावर्थापचारिकः शब्दात्मको पार्थः प्रतिक्षणमद्वैतः स्वीकर्तव्यः,
वर्णानां क्षणध्वसिताप्रतीतेः, अत्रमूयप्रतीपादितयुक्तिरुपायाश्च ॥

साप्रतमेतेषामेव प्रत्येकमभिप्रायः कथ्यते—तत्र शब्दे कृदितो यावन्ता
भवन्त्येव किमिदं प्रत्येकं, यथा इन्द्रसप्तपुरन्दरादयः, तेषां सर्वेषामप्येकमर्थं
गभिर्गतिः किञ्च प्रतीतिवशात् यथा शब्दात्म्यतिरेकोऽर्थस्य प्रतिपाद्यते तथैव तस्यै
कस्य वा गत्यस्य वा प्रतिपादनीयम्, न चेन्द्रसप्तपुरन्दरादयः पर्यायशब्दाः विभिन्ना
र्थवाचित्वा कदाचन प्रतीवन्ते, तेभ्यः सर्वैर्देवैकाकारपरमसोऽपत्तेः, अस्तत्कृतं
तथा तथैव व्यवहारदर्शनात् । तस्माद्वक्तुं एव पर्यायशब्दानामर्थः इति शब्दः ।
शब्दते आहूयतः प्रतीतिप्रमाणार्थ इति निरुक्तादेकार्थप्रतिपादकताभिप्रायेणैव पर्या-
यध्वनीनां प्रयोगादिति ॥

एक एवेत्यादि । यथा शब्दनयः पर्यायशब्दानामेकमर्थमभिप्रेति तथा तद्वस्तु
तद्वति विरुद्धलिङ्गलक्षणधर्माभिसम्भवाद् वस्तुनो भेदोऽभिपद्यते । न हि विरुद्धधर्मोऽस्ति
भेदमनुभवतो वस्तुनो विरुद्धधर्मयोगो नुत, एव सत्यानाल्लकारकपुरुषादिभेदादपि
भेदोऽवगत्तः । समग्रश्लोकः —

विराधे लिङ्गसंख्यादिभेदाद् भिन्नस्वभावताम् ।

तन्मेव मयमानोऽत्र शब्दः प्रत्यवतिष्ठते ॥

साम्प्रतं समभिरुद्धमतमुपवर्ण्यते— तत्र सम् एकीभावेनाभिरोहति व्युत्पत्ति-
निमित्तमास्कन्दति शब्दप्रवृत्तौ योऽभिप्रायः स समभिरुद्धः । अयं हि पर्याय-
शब्दानां प्रतिविभक्तमेवार्थमभिगम्यते, तद्यथा — इन्द्रनादिन्द्रः, परमैधर्ममिन्द्र-
शब्दवाच्य परमार्थतः, तद्वत्पर्ये पुनरुपचारतो प्रवर्तते, न वा कश्चित् तद्वान्, सर्व-
शब्दानां परस्परप्रविभक्तार्थप्रतिपादकतया आश्रयाश्रयिभावेन प्रवृत्त्यसिद्धेः । एव
शब्दनाच्छब्दः, पूर्वार्णत् पुरंदर इत्यादि भिन्नार्थत्व सर्वज्ञशब्दानां दर्शयति, प्रमाण
यति च— पर्यायशब्दा विभिन्नार्थाः, प्रतिविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकत्वात्, इह ये ये
प्रतिविभक्तव्युत्पत्तिनिमित्तकास्ते ते भिन्नार्थाः, यथा इन्द्रघटपुरुषादिशब्दा, विभिन्न
व्युत्पत्तिनिमित्तकाश्च पर्यायशब्दा अपि अतो भिन्नार्था इति । परंपुरविचारितप्रती-
तिवृत्तादेकाध्याभिधायकत्वं प्रतिपाद्यते तदुक्तम्, अतिप्रसङ्गात् । तथा हि— यदि
युक्तिरिक्ता प्रतीतिरेव शरणीक्रियते, तदा तदा मन्दमन्दप्रकाशो दृश्यसि देशे सनि
विष्टशरीराविभक्ता अपि निम्बकदम्बाश्चकपिरिधाद्य एकतर्काकारतामावित्राणां
प्रतीपयते इति एकतर्कैवाभ्युपगम्यते । न चैतदस्ति, विविक्तवस्त्वरूपप्राप्तिप्रापनी
कप्रत्ययोपनिपातशायित्वत्वेन पूर्वप्रतीते विविक्तानामेव तेषामभ्युपगमात्, तर्कका
र्थवाचिनो ध्वनयः सन्ति, रुद्धिः पुनरविचारिततदर्थानामिति समभिरुद्धः ॥

साम्प्रतमेवंभूताभिप्राय प्रतिपाद्यते—तत्रैवशब्दः प्रकारवचनः, ततश्चैव यथा
व्युत्पादितः त प्रकार भूतः प्राप्तो च शब्द स एवभूत, तत्समर्थनप्रधानाभि-
प्रायोऽप्येवभूत, तद्विषयावात्, विषयशब्देन च विषयिणोऽभिधानात् । अयं हि
यस्मिन्नर्थे शब्दो व्युत्पाद्यते स व्युत्पत्तिनिमित्तमर्थो यदैव विषयते तदैव त शब्द

एकीभावेनेति प्रमेयम् । अयमभिप्राय — यथा विरुद्धलिङ्गात् भिषते वस्तु, तथा
सहामेदादपि, ततो यावन्तोऽर्थस्य स्वाभिधायक ध्वनयस्तावन्तोऽर्थभेदा, प्रत्यर्थ शब्द
निवासादिति । तद्वतीति । परमैश्वर्ययुक्ते उपचारस्य च निमित्तम्, तयैश्वर्यस्यावस्थानम्,
न वा कश्चित् तद्वान् शब्दानामभिधेय इति शेष । दृवीयसीति दूरतरे । अभिचारिततद्
र्थानामिति । तेषां शब्दानामर्थस्तदर्थ, न विचारितस्तदर्थो येते तथा तेषाम् । समहृष्टोः—

तथाविधस्य तस्यापि वस्तुन क्षणशृतिन ।

भूते समभिरुद्धस्तु सहामेदेन निघताम् ॥

तथाविधस्येति विरुद्धलिङ्गादियोगभेदेन ॥

तद्विषयत्वादिति । स एवभूत शब्दो विषयो यस्याभिप्रायस्य तद्भावस्तत्त्वं
तस्मात् । विषयिण इति । अभिप्रायस्य । यदा यत्किञ्चाविशिष्ट शब्देनोच्यते स च क्रिया
कुर्वद् वस्तु एवभूत उच्यते तत्प्रतिपादनपरो नयोऽप्येवभूत । तथा एव य शब्देनोच्यते
चेष्टादिक, प्रकारः तमेवभूत प्राप्तिभिप्राय, तद्विषयस्यैव वस्तुनोऽभ्युपगमनात् । अरिमर्थ
पक्षे निरुपहारोऽन्येवभूतध्वनितमिधीवत इति । यस्त्वचेष्टावत्यपि पृथुप्रभेदरादाकारि घट-
भ्याया-११

प्रवर्तमानमभिप्रेति, न सामान्येन । यथा उदकाद्याहरणवेत्याया योपिदादिमस्तका
 रूढो विनिष्टचेष्टावानेव घटोऽभिधीयते, न शेष, घटशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तशून्यत्वात्,
 पटादिनदिति । अतीता भाविनी वा चेष्टामधिकृत्य सामान्येनैवोच्यते इति चेन्न,
 तथोर्विगटानुपपन्नतया शशविपाणकल्पत्वात् । तथापि तद्वहारेण शब्द प्रवर्तते,
 सर्वत्र प्रवर्तयितव्य विशेषभावात् । किं च यद्यतीतवत्सर्वेष्टापेक्षया घटशब्दोऽ
 चेष्टावत्यपि प्रयुज्येत, कपालमृत्पिण्डादावपि तद्वत्प्रवर्तनं दुर्निवार स्यात्, विशेषा
 भावात्, तस्माद् यत्र क्षणे व्युत्पत्तिनिमित्तमविकलमस्ति तस्मिन्नेव सोऽर्थस्तत्र
 ह्येन वाच्य इत्येवभूत् ।

तदेवमनेकधर्मपरीतार्थग्राहिण्य बुद्धि प्रमाणम्, तद्द्वारायात् पुनरेकधर्म
 निष्ठार्थसमर्थनप्रवण परामर्शो शपधर्मस्वीकारतिरस्कारपरिहारद्वारेण वर्तमानो नय ।
 स च धर्माणामामनयादनन्तभेद, तथापि सर्वसम्राट्काभिप्रायपरिकल्पनमुख्येनैव
 सत्तभेदो वर्णित । अयमव च स्वाभिप्रेतधर्मावधारणात्मकतया शेषधर्मतिरस्कार
 द्वारेण प्रवर्तमान परामर्शो दुर्नयसंज्ञामभूते । तद्वत्प्रभावितसत्ताका हि खल्वेते
 परप्रवादा । तथा हि- नैगमनयदर्शनानुसारिणौ नैयायिकवैशेषिकौ । सम्राट्काभिप्राय
 प्रवृत्तौ सर्वेऽप्यङ्गीतवादाः सार्यदर्शन च । व्यवहारनयानुपाति प्रायश्चाचार्योक्त
 दर्शनम् । अङ्गसूत्रावृत्तप्रवृत्तपुद्गलपक्षाधायकता । तत्कालिनयमतावलम्बितो पयाकर
 णाद्य इति । अथेयमभिधीया यथा- कथमतेऽवधारणद्वारेण एकमर्थं समर्थ
 यन्तस्तद्विपरीत निराकुवांण। दुर्नयता प्रतिपद्यन्ते इति अत्रोच्यते- एव प्रवृत्ती
 निर्गोचरत्वात्, निर्गोचरस्य नयत्वायोगात् । तथा हि - नयति केनचि
 द्दशेन विनिष्टमर्थं प्रापयति योऽभिप्राय स नय, स्वाभिप्रेतधर्मात् शेषधर्म
 प्रतिक्षेपद्वारेण तु प्रवृत्तौ न किञ्चन नयति, एकधर्मातिरिक्तस्य वस्तुनोऽसम्भवात्,
 बहिरन्तश्चानेकधर्मपरिकरितस्वभावस्य तस्य प्रतिभासात्, तदपह्नवकारिणा कदभि
 प्रायणा प्रतिभासवाधितवताहीकृत्वात् । तथा हि- य तावत्समनय परस्पर
 विहिष्टो सामान्यविशेषा प्रत्यपीवृत्त तद्व्युत्पन्न, तथोस्तथा कदाचन प्रतिभासा
 भावात् । यथोक्तम् - अनुवर्तमानैकाकारपरामर्शग्राह्य सामान्यं यन्न न तन्न विशेष

शब्दप्रवेगं स मिष्टा विनिमित्तत्वात् । शशविपाणकल्पत्वादिति । ईषदपरिसमाप्त
 शशविपाणे शशविपाणकल्पे तथोक्तं तच्च तस्मात् । सर्वत्रेति चेष्टादावर्पत्यम् ।
 यद्यतनेत्यदिसा शशविपाणकल्पत्रामावर्षी दूषणा तस्मादित्यादि । तदर्थेन -

एतस्यापि ध्वनेर्वाप्य सदा तन्नीपपद्यते ।

क्रियाभेदेन भिन्नतादेवभूतोऽभिमतयते ॥

सदेति । प्रवृत्तिनिमित्तकालादयदापि । तदिति वस्तु ॥

नैयायिकादय इति । आदिशब्दादभिधानेनैकवर्तते नृक्षन्ते ।

प्रतिभास, यत्र च विविधदेशदशावच्छिन्नबोधनिर्माहो विशेषो न तत्र सामान्याव-
गतिः, तद्वचनमात्रमेव, यवखदिरपलाशादिसमस्तविशेषापरत्वेण वृक्षाद्यादिसामान्य-
प्रतिभासाभावात् । दूराद्विशेषाग्रहणेऽपि केवलं तत्त्वकास्तीति चेत्, तत्राप्यभ्यन्तरी
भूतविशेषप्रतिभासात्, तद्विरहे शशविषाणरूपत्वात् । एव विशेषो अपि ॥ सामा-
न्यादत्यन्तव्यतिरेकिणः प्रतिभासित, तन्निमग्नानामेव तेषां ग्रहणात्, इतरथा सत्ता
तोऽतिरिच्यमाना आत्मा नि स्वभाषतामात्मसात्कुर्वन्ति । तथा वृक्षाद्यादिसामान्ये-
भ्योऽपि भेदिनो वृक्षादयो च रूपे, तदभेदनिबन्धनत्वात् तत्त्वरूपस्थिते, तस्मा
तदेव सवेदनमुपसर्जनीकृतवेषमेष प्रधानीकृतैकाकार सामान्य गृह्णाति इत्युच्यते,
न्यक्कृतसमत्वमुत्कलितनामानां पुनर्विशेषप्राप्तीति, समत्वेनापारवयो कथंचिद्
भेदाभेदिनोः परस्पर सर्वायेषु भावात्, तदभावे तथाविधप्रतिभासानुपपत्तेः ।
एतेन यदवादि 'न चैतः विभिन्नमपि प्रतिभासमानौ सामान्यविशेषौ कथंचिद्
मिश्रयितुं युक्तावित्यादि' तदवास्तमयगन्तव्यम् विभिन्नयोः प्रतिभासाभावात्,
एवद्वारोऽपि सर्वप्रधानोपसर्जनद्वारेण कथंचिदितरेतराविनिर्मुक्तसामान्यविशेष
साध्य एव । न हि सामान्य दोहवाहादिकियायामुपपुज्यते, विशेषागामेव तत्रोप-
योगात्, नापि विशेषो एव तत्वारिण शोऽशुभ्रानां तेषां वृक्षाद्यविशिष्टतया तत्करण
सामर्थ्याभावात् । किं च अत्यन्तव्यतिरेके सामान्यविशेषयोः 'वृक्ष छिन्निः' इति
चोदितः किमिति तद्विशेषे फलात्तादौ केव विद्यते ? तत्र तस्य समवायादिति चेन्न ।
समवायप्रादुर्भावप्रमाणभावात् आभेऽपि विविधयोरेभेदबुद्धत्वादानाक्षमत्वात्,
तस्यापि व्यतिरिक्तत्वा यदाभान्तरविशेषात् नात्यलैरन्यसर्वगतत्वादिभिश्च सर्वत्र
तत्करणप्रसङ्गात् । यः पुनरवादी 'यदुक्तं यदि सामान्य विशेषनिष्ठम्, विशेषो वा
सामान्यप्याह, समुपलभ्येत ततो विविक्तयोस्तयोः कचिदनुपलम्भात् योऽयं
विविक्त सामान्यविशेषेषु चाभिधानार्थकियालक्षणे व्यवहारः स समस्तः प्रलय
यायाद्, लोहीभावेन तद्विवेकस्य कर्तुमशक्यत्वात्, तदप्यसमीचीनम् । यतो यद्यपि
परस्परविविक्तयोः सामान्यविशेषयोः सर्वत्रोपलम्भः, तथापि यत्रैव प्रमातुरधित्व
तदेव सामान्यम्, विशेषान्वा प्रधानीकृत्य तद्विचर इवनिर्मर्ककिया वा प्रवर्तयति,
इतरस्याप्युपसर्जनभावेन तत्र व्यापारात्, तद्विकलस्येतास्यापि शशविषाणायमान
तया कचिदनुपयोगात् । किं च, अत्यन्तव्यतिरेकिणि विशेषेभ्यः सामान्ये वृत्तिविकल्पो
तद्विरहे विशेषाणाममवि । शशविषाणरूपत्वादिति । यदुक्तम् —

निर्विशेषं न सामान्यं मवेच्छशविषाणवत् ।

विशेषोऽपि न नेवारित सामान्येन विराह्यतः ॥ इति ।

उपसर्जनीत्यादि । उपसर्जनीरत गौणीकृत वैषम्य विशेषरूपता येन तत्तथा
न्यक्कृतसमत्वमिति । तिरस्कृतगामान्यम् ।

पलम्भनूतनविशेषसम्बन्धादिद्वारेण दूषणसुद्वारकदम्बक मूर्धेनि पदम् दुर्विपद स्यात् ।
 तथा हि - तत्तेषु कथं वर्तेत सामान्येन एकदेशेन वा ? सामान्यपक्षे प्रतिविशेष
 परिसमाप्ततया सामान्यबहुत्वप्रसङ्गः, अनिष्ट चैतद्, एकत्वाभ्युपगमक्षते । एक
 देशेन पुनर्यावन्तो विशेषास्तावन्तस्तदशा प्रसजन्ति, न चैतदस्ति, सामान्यस्य
 निरवयवत्वात्, सावयवत्वेऽपि पुनस्ते भिन्ना अभिन्ना वा । यद्यभिन्ना विशेषा,
 तदाभेदिन किं नेष्यन्ते विशेषाभावात् । भेदपक्षे पुनस्तेऽपि तत्कथं वर्तेत - ग्राम
 ह्येन एकदेशेन वेति ? तत्रैव चोपलम्ब्यपरिनिष्ठमवतरति, तन्नात्यन्ताभेदिनो
 ष्टुतिः सम्भवति । किं च यद्येक सामान्य भेदवत् समस्तविशेषेषु वर्तेत, तदैकवि
 शयोपलम्भकाले तदुपलभ्येत न वा ? यद्यप्य पक्षः, तस्यैकतया सर्वत्रोपलम्भात्,
 इत्याप्यग्रहणाभावे इयाप्यग्रहणासिद्धे निखिलतद्व्याप्यविशेषग्रहणमासयेत्, न
 चैतदस्ति, पुरोवर्तिविशेषस्यैव साक्षात्करणत्, क्षेत्रविशेषाणामसन्निधानात्,
 सनिहितविशेषनिष्ठमेव तदुपलभ्यते तस्यैव तद्व्यवञ्जकत्वात् । इतरेषां तदभावा
 दिति चक्ष, एकस्थमावस्थ स्वच्छो व्यञ्जनायोगात्, सनिहितविशेषव्यञ्जित-
 मेव तत्सर्वत्र स्वभावात्तराभावात् सर्वविशेषयत च तद्रूपमतस्तद्दर्शनं केन
 चावेत । अथ द्वितीय कल्प, तथा सति यथा एकविशेषोपलम्भसमये त्र्योपलभ्यते,
 द्वया विशेषोपलम्भकालऽपि नापलभ्येत विशेषाभावात्, अतस्तदभाव एवोक्त
 इत्यात्, केवलस्यापलम्भभावात्, उपलम्भेऽपि स्वस्वभावस्थितेर्विशेषरूपतापत्तिः,
 तथा चिरतनविशेषव्यवस्थितसत्ताक तत्तत्तनविशेषोत्पाद सति कथं तेन सह
 सम्बन्धमनुभवेत् ? न तावद्विशेषान्तरेभ्यस्तदुत्पत्तौ विशेषदेशं गन्तुमर्हति, निष्क्रिय
 इत्यात्, नापि तत्रैकमवयव, विशयोत्पादाप्याक् तद्देशे तदुपलम्भभावात्, नापि
 विशेषेण सहोत्पत्तये, नित्यत्वात्, नित्यस्य चोत्पत्तिनिरोधभावात् । अथ धृतदोष
 परिशिष्टीर्यया तत्सक्रियकर्मभिधीयते, तथापि पूर्वव्यक्तियागनं वा नूतन
 विशेषदेशमात्रमेव तदभावेन वा ? न तावदाद्य पक्षः, चिरतनव्यक्तीनां
 सामान्यविकल्परतया तत्सम्बन्धसाध्यबुद्धिष्वतिविशिष्टप्रसङ्गात्, न चैतदस्ति अपरा
 परविशेषोत्पादऽपि प्राचीनव्यक्तियु सङ्गसनात् । अथ द्वितीय कल्प, तदप्यसम्बन्ध,
 निरवयवस्य पूर्वव्यक्तिसागविकल्पेन समुत्पत्तिसुख्यक्तिप्रतिगमनाभावात्, सावयव
 पक्षस्य पुन प्रागेवापास्तत्वात्, नैतदभ्युपगमद्वारेण परिहार भेदात् । अन्यथा
 व्यतिरिक्तसामान्यसम्बन्धाद् नचि जाया समाया, न स्वरूपेण, तदा सत्यसंभन्धा
 रमात् भावा सत्तास्तन्तो वा । सन्तद्वदपार्थक्यं सत्तासम्बन्धः, अन्यथानपरया प्रसज्येत,

तदतनमिति । सर्वव्यक्तीनां प्रत्यक्षता ।

नूतनविशेषग्रन्थादीत्यादिप्रसङ्गवृत्तिं दूषणमभिधानुताम आह अन्यधेयादि ।
 सत्त्वगन्धस्पर्शवृत्तिः । सत्त्व सामान्य भाव उपा अतिरिक्ति पर्याया ।

पुनः सत्तान्तरसंबन्धानिवारणात् । असन्तश्चेदत्यन्तासतामपि गगनारविन्दादीनां सत्तासंबन्धात् भावरूपतापद्येत । एवं द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वगोवादिसामान्येष्वपि समस्तमेतद्वाच्यम्, एकयोगक्षेमत्वात्, तच्च परस्परमत्यन्तव्यतिरेकिणौ सामान्य-विशेषौ कथंचन घटामादीकेते । अत एव तत्समर्थनप्रवणस्तत्तादाम्यप्रतिक्षेपकोऽभिप्रायो निराश्रयनत्वाच्चैवमदुर्भयस्य व्यपदेशमास्कन्दति, तादात्म्यापेक्षयैव सामान्यविशेषव्यतिरेकसमर्थकस्य नगमनयत्वात्, व्यतिरेकिणोरपि तयोर्वस्तुनि कथंचिद्भावात्, इतरथा विवक्षयापि तथा दर्शयितुमशक्यत्वात्, प्रधानोपसर्जनभावस्य द्वयनिष्ठत्वात्, अत्यन्ततादात्म्येन तत्कारिण्या विवक्षया अपि निर्गोचरताप्रसङ्गात् । तस्मात्कथंचिद् भेदाभेदिनावेवैषी, तदन्यतरसमर्थक पुनः निराश्रयनत्वात् दुर्भयता स्वीकरोतीति स्थितम् ॥

तथा सप्रहोऽप्यशेषविशेषप्रतिक्षेपमुखेन सामान्यमेक समर्थयमानो दुर्भयः, तदुपेक्षाद्वारेणैव तस्य नयत्वात्, विशेषविकलस्य सामान्यस्यासम्भवात् । तथा हि—पक्षावदुक्तम्—यदुक्तं विशेषा, सामान्याद् व्यतिरेकिणोऽप्यतिरेकिणो वा । व्यतिरेकपक्षे नि स्वभावत्वम्, नि यत्ताकत्वात् । अव्यतिरेकपक्ष भावमात्रम्, तदव्यतिरेकत्वात्, तत्स्वरूपवत् । यद्युक्तम्, विशेषवादिनोऽप्येवविषयविकलसम्भवात् । तथा हि—विशेषेभ्यः सामान्य व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा । व्यतिरिक्तं चेन्न तर्हि तानामन्यम्, स्वस्वरूपव्यवस्थिततया विशेषरूपत्वात् । अव्यतिरिक्तं चेत्, तथापि न सामान्यम्, विशेषाव्यतिरिक्तत्वादेव तत्स्वरूपवत् । यदप्यवादि—अभाषविभाषकप्रवृत्तौ विशेषपञ्चमहार, तार्विक सामान्यम्, तदपि च कथंचनमात्रमेव, युक्तिरिक्तत्वात्, सामान्यमेवानाद्यविधादर्शितम्, विशेषा पुन परमाधिका इति विशेषवादिनोऽपि वदतो वक्त्रभङ्गाभावात् । यत्पुनर्विशेषप्रादिकप्रमाणाभाव प्रतिपादयता अभ्यधायि—यदुक्तं प्रत्यक्ष भावसंपादितसत्ताक तमेव साक्षात्करोति नाभाव तस्या नुरपादकत्वादित्यादि, तदयुक्ततरम्, यतः केनेद् भवतोऽत्यन्तसुदृढा निषेधित भाव एव कबल, प्रत्यक्षमुपस्थापयति, न पुनरभावोऽपि । अभावव्यापाराभावप्रतिपादक युक्तिकलापेनेति चेत् सुम्भ विप्रतारितोऽसि, तदव्यापाराभाषासिद्धेः, सदसद्रूपवस्तुन समस्तक्रियासु व्यापारात् । भावतादात्म्येन व्यवस्थितस्याभाषस्य व्यापारविरोधाभावात् कथं भावाभावयोस्तादात्म्यम् ? विशेषादिति चेत्, न, प्रमाणप्रसिद्धे विरोधाभावात् । तथा हि—घटादिक पदार्थात्मा स्वरूपेण सन्, न पटादिरूपेणापि

इतरथेति । यदि कथंचिद् व्यतिरेकिणापि सामान्यविशेषो न स्याताम् । तथेति । व्यतिरेकेण । तत्कालिण्या जेदपिभाषिणा ।

युक्तिकलापेनेति । भाषाशैव सयोगो योग्यत्वादित्रयस्य हि । इत्यादिना व्यापियते इति मायामात्रम्क वस्तिवति तेष । तद्रूपमिति । भावामात्रत्ववस्तुरूपम् । तदिति ।

इति भावाभावात्मकः, यदि पुनः कथंचिन्नाभावात्मकः स्यात्, तदा पटादिरूपेणापि भावात् सर्वात्मकः प्राप्नोति, युक्तमेतत्, अत एव भेदप्रपञ्चविलयसिद्धिरिति चेत्, स्यादेतत् यदि पटाद्यभावेकान्ताच्छून्यवादिनो मनोरयपूर्णः न स्यात् । तथा हि— पटादिविविक्तो घटोऽनुभूयते, न च पटाद्यभावो भावेन सह तादात्म्यमनुभवति, तस्मादभावात्मकः पृथग्यम्, एव पटादयोऽपीतरेतरावक्ष्येति शून्यावापत्तिः, तस्मात् स्वरूपमादिभ्रमण पररूपेभ्यो व्यावृत्तमेव वस्तु सरेत्रियायुः व्याप्रियते इति भावाभावात्मकत्वेव स्यात्परः स्वरूपधारणस्य स्वभावत्वात्, पररूपस्यावर्तनस्याभावत्वादिति । एष स्वतोऽपरप्रत्यक्षोत्पादनेऽपि व्याप्रियते, तत्तत्र तद्रूपमेव तस्याक्षात्कुप्यदिति स्वरूपनिश्चय पररूपेभ्यो व्यावृत्ते एव वस्तुनि प्रत्यक्षं प्रवर्तते, तज्ज्ञानत्वात्, न भावमात्रे, तस्य केवलस्य स्वरूपस्यावर्तयितेतत्पदाद्वैतयोगात् । न च जनकत्वाद्यर्थो प्राज्ञा ज्ञप्यत्वाद्वा ज्ञानं प्राह्वयमतिप्रसङ्गादित्युक्तम्, किं तर्हि भावरणविष्टेदादेल्लभ्यतत्ताकः ग्रहणपरिणामात् ज्ञानं गृह्णाति अर्थस्तु सनिधानादेर्गृह्यते, ॥ चानुवर्तमानत्वादवर्तमानरूप एव प्रतीयते इति तथामूलोऽभ्युपगमस्तस्य न केवल सामान्यरूप इति । सदसदशयोः कथमेकत्रावस्थानमिति चेत्, तादात्म्येनेति मूलम्, । ननु तादात्म्यं भावमात्रमभावमात्रं चाप्येते, इतरेतरावतिरिक्तत्वात्, इतरेतरस्वरूपवत्, तज्ज्ञोभयरूपवस्तुसिद्धिः । नैतदस्ति, तादात्म्यस्य सयन्धत्वात्, सयन्धस्य च द्वयं निष्ठात्वात्, तदभावे कस्य केन सयन्धः निर्गोचरत्वात् । तस्मादेतौ सदसदशौ धर्मिरूपतया अभेदिनी, वस्तुन सदसद्रूपैकत्वाद्, धर्मरूपतया पुनर्विवक्षितौ भेदमनुभवतः, स्वरूपेण भावात्, पररूपेण त्वभावादिति । सदेव प्रत्यक्षे विविक्तप्रत्युमाहिनि सकलप्रमाणप्रपञ्चे प्रसाधिते शेषप्रमाणान्यपि तदनुसारितया विविक्तमेव स्वतोऽपरस्यापन्यतीति, तदपलापी केवलसामान्यप्रतिष्ठापकः कश्चिमात्रं समग्रदुर्गमस्यपदेशः स्वीकुर्वते विरोधापेक्षयैव सामान्यस्थापकस्य समग्रहनवत्वादिति ॥

तथा व्यवहारोऽपि प्रमाणप्रसिद्धं वस्तुस्वरूपं निरुक्तवानो धुक्तिरिक्तमविवाहितरमणीयं श्लोकव्यवहारमार्गानुसारि समर्थयमानो दुर्नवत्ताभावाग्निनिवले, श्लोकव्यवहारप्रसाधकस्यापीतरानिष्टो व्यवस्थानाभावात् । तथा हि— यदीदं कियत्कालं भावि स्थिरतामविभ्राना लोकव्यवहारकारि घटादिकं भयतस्तात्त्विकमभिप्रेतं तज्ज्ञाकरिभक्तम्, किं तर्हि नित्यपरमाणुघटितम्, इतरथा निष्कारणत्वेन सर्वदा भावाभावप्रसङ्गात् । न ते परमाणवस्तथा प्रतिभान्तीति चेत्, न अत एव तेषामनुमानतः प्रत्यक्षम् । अतिप्रसङ्गादिति । नञ्ज्ञा जन्वमानस्यापि ज्ञानस्य चक्षुराहकत्वात् । भावरणविच्छेदादेरिति । विच्छेदः स्वयं आदिशब्दात् क्षयोपशमं तदेतवच्च कारणत्वेन द्रव्यक्षेत्रकालालोकादयः गृह्यन्ते तर्हि ज्ञानावरणकर्मणः क्षयोपशमे कृते तदनन्तरमन्यवधानं ज्ञानमुत्पद्यते इति । मध्ये इति । विशदप्रतिमास्वरूपत्वेन सवत्प्रमाणपुरये ।

सिद्धिः, यदि पुनर्यदेव साक्षात् विशददर्शने चकारित तत्सकलमपलप्येत इत्यत
 बहिदानीमपलपनीयम्, षट्शदिवस्तुनोऽप्यर्वाग्भावावर्तिस्वह्मात्रप्रतिभासात् मध्य-
 परभागादीनामपलापप्रसङ्गात्, तथा च लोकव्यवहारकारितापि विशीर्येत, तावता
 तदसिद्धेः । अथात्रानुमानबलेन व्यवहारशमसंपूर्णवस्तुनः साधनम्, एवं तर्हि भूत-
 भाविपर्यायपरमाणुसाधनमपि कियत्तम्, विशेषाभावात् । तथा हि- यथा वाह-
 त्वह्मात्रप्रतिभासेऽपि सर्ववस्तुनां तावता व्यवहाराभावाद् मध्यभागादिसाधनेन सं-
 पूर्णानि तत्समर्थानि तानि साध्यन्ते, तथैव कियत्कालमाविधनाकारदर्शनेऽप्यनाद्य
 मन्तपरमाणुतावासदध्यवर्धितशरीराणि तानि साध्यन्ताम्, तदभावेऽपि तेषामनुप-
 पत्तेः । तथा हि- व्यवहारावतारिणो दर्शनयोग्यस्थापपर्यायस्य तावदतीतपर्या-
 यानभ्युपगमे निर्हेतुकत्वम्, तत्र चोक्तो दोषः, तदुत्पादकादन्तरपर्यायेष्टौ पुनस्तत्कनक
 पर्यायोऽभ्युपगन्तव्य इति अनादिपर्यायपरंपरासिद्धिमभ्यासीत्, तथा व्यवहाराव-
 तारिवस्तुपर्यन्तपर्यायस्य पर्यायान्तरानुत्पादकत्वे बलादवस्तुत्वमादौक्ये, भवसीतेरे-
 धार्थक्याकरणवैकल्यात्, तदुत्पादकत्वे पुनरसावप्यपरपर्यायोत्पादकत्वे इत्यनन्त-
 पर्यायमालोपपद्यते । तथा घनाकारोऽपि विशददर्शनेन साक्षात्क्रियमाणो निष्प्रदेश
 पर्यन्तावयवव्यतिरेकेण नोपपद्यते, कस्परणसितोम्रीवाद्यवयवानां खण्डको भिद्यमान-
 तयावयविरूपत्वात्, तदवयवानामव्यवयवान्तरघटितत्वात् । परमाणव एव पर्यन्ता-
 वयवाः परमार्थतो घनाकारहेतवः, तदभावे पुनराकरिमकोऽसौ सर्वत्रोपलभ्येत, न
 वा क्वचित्, विशेषाभावात् । एतेन यदवादि- लोकव्यवहारावतारिणः प्रमाणमनु-
 प्राहकमस्ति वस्तुनो नेतरस्येत्यादि तदपि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम्, एवमानार्था
 न्यधानुपपत्तयैव तत्साधनात् । यत् पुनरुक्तम्- किं तेषामतीतावागतपर्यायपरमाण्वा-
 दीनां पर्यालोचनेन लोकव्यवहारानुपयोगितया वस्तुवादित्यादि, तदुक्तम्, उपे-

अनुमानतः सिद्धिरिति । द्व्यणुवादित्वेनो भेषः, मूर्तत्वे सति तावयवत्वान्,
 कुम्भवत् । सात्रयवैराकाशादिमिर्व्यभिचारपरिहारार्थं मूर्तत्वे सतीति विशेषणम् । ये च
 द्व्यणुवादिभेदादन्तरमशा उल्लाप्यन्ते अवयवस्ते परमाणवः । अथवाप्यधानुमानमामः-
 अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद् विश्रान्तम्, परिमाणतारतम्यत्वान्, आकाशपरिमाणतारतम्य-
 क्त्वं । यत्र अणुपरिमाणतारतम्यं विश्रान्तं त एव परमाणवः । अथानुमानपल्लेनेति ।
 तथा हि- अर्वाग्भाग साशः, अर्वाग्भागात्, सप्रतिपन्नार्वाग्भावावत् । न च वाच्यं
 यदवर्वाग्भागदर्शनेनावयवी सान्यन्ते, तर्हि षट्शकलमात्रस्यापि साशत्वसिद्धिः प्राप्नोति,
 यतो षट्शकल मागमात्रं न त्वर्वाग्भाग इति कथं तेन व्यभिचारः ? । तानीति । वस्तूनि
 भावपर्यायरूपेति । वर्तमानिनस्य, तत्र चोच्छेदोऽयं इति ।

निज सत्त्वमहत्त्वं ग्राहेतोरन्यानपेक्षणम् ।

अपेक्षातो हि भावानां कायचित्त्वत्वसमवः ॥ इति ।

एषा वार्तमानिकवस्तुनोऽनुपयोगित्वेनापरतुल्यमते, सर्वस्य सर्वसंज्ञानुपयोगि
त्वात् । अस्यापिदुपयानितया अस्तु च तेषामपि सा समस्येव, सर्वज्ञानार्थिगोचरा
त्वाद् इत्यादि तावत् । तदेव प्रमाणप्रतिज्ञायां लोकाविद्याद् व्यवहारात् दुर्नय, तदु
पेक्षया व्यवहारानुपातिपरस्तुसमर्थकस्य व्यवहारनयन्यादिति ।

अथ ऋतुगुणोऽपि दृष्टावच्छेदनादृष्टमेव क्षणक्षयिपरमाणुक्षणं चानुरवस्था
परमाधत्तया सम्यगमानो दुर्भेद्यतामाहन्ति, दृष्टमानरिपरस्परप्राधान्येदृष्टे निर्मूलतया
स्वाभिन्नवस्तुसमर्थकपरामर्शस्योपायानामावात् । तथा हि- एषावप्यवधारितं काष्ठा
स्तरमधरिष्णुमाकारं ग्राशाक्षयन् पश्चात् पुनरुत्तिविद्येन विवेचयेत्, यदुत्तरे
स्थिरस्थूते दृष्टमान एषाकारो न घटमिषति, विद्याश्रमायादित्वादिना च
दृष्टमदृष्टदर्शकं पुनरुत्तिविद्येनोपेक्षितं तावत्, सर्वप्रमाणासाप्रगल्भात् । अथाभि
प्रीया - मन्दमन्दप्रकाशं प्रदत्तं रजो विषयप्रकाशितं प्राप्नोति यथादीर्घाक्षरं
तन्निर्गद्यकारिणः विकल्पेन बाध्यते, तथेदमपि स्थिरस्थूतदर्शनं क्षणक्षयिपरमाणु
प्रसाधकपरामर्शनं, किमप्युक्तम्, नैतदस्ति, रात्रिप्रतिभामस्यैव प्रामाण्यविवेचय
भानवपनोद्भवात्, तदभावे च विचरन्तां रसि निवर्तयितुमशक्यत्वात्, अत्रा-
प्यतीतयत्पर्यतोर्विनिष्ठानुपपन्नतया मनिहितत्वात्, स्थूतवपयानां च स्वावयवेषु
भेदाभेदज्ञेयेषु पर्यायेष्वसमानानामपरयानामावात् क्षणक्षयिपरमाणव एव प्रति
भासित, ततश्च प्रतिभाम एव स्थिरस्थूतदर्शनस्य बाधक इति चेत्, एवं तर्हि प्रति
भासस्योपदेशात्प्रमाणवत्त्वे तर्धन व्यवहारं प्रवर्तते । पाश्चात्पक्षिष्याविकल्पविद्व
पात्र प्रवर्तते इति चेत्, न, अत्रप्रमाणवदोक्तस्य विद्वद्वेत्तत्वात् । तथा हि- अक्षरे अक्ष
कारो प्रतिभातेऽपि 'नीलोऽयम्' अवच्छेदनाच्छोभितः । पाश्चात्पक्षिष्याविकल्पविद्वद्वत्त्वात्
अवल प्रतिभातीति अवच्छेदनात् एव प्रतिभातानं केन चार्थेत् । तत्र दृष्टावच्छेदात्
कर्तुं शक्य इति स्थिरस्थूतवस्तुसिद्धिः, तस्यैव दर्शनात्, इतरस्य तर्हर्शनद्वारेण
साप्यमानस्यानुमयत्वात्, तद्विही तस्याप्यसिद्धे । एतेन स्थिरस्थूतवस्तुनोऽर्थक्रि-
याविरहप्रतिपादनमपि प्रतिष्पृष्टम्, तथाविधस्यैव सक्रियासु रूपावतर्शनात् क्षण
क्षयिणोऽर्थक्रियानिषेधाच्च । यथोक्तं श्रु-क्षणमहगुरो ह्यर्थमा स्वक्षये पूर्व पश्चाद्वा
कार्यं कुर्वदित्यादि । किं च सप्तपुरुषचैतन्यादिभिर्बोद्धुमात्तुल्यव्यवहारस्यैव विषया
दादिभिश्चानुवर्तमानस्यावर्तमानरूपस्य सर्वस्य वस्तुन प्रतितीतैर्गुणपर्यायात्मकत्वम्,
भेदस्य द्रव्यत्वात्, भेदस्य पर्यायरूपत्वादिति । ततश्च भूतभूतविक्षणयोरसनिधा
नद्वारेण वार्तमानिकक्षणस्यैवार्थक्रियाकारित्वप्रतिपादनं नास्मद्वाचाकरम, पर्यायाणां
क्रमभावितया वर्तमानपर्यायाल्लिङ्गितस्यैव द्रव्यस्थार्थक्रियाकरणवतुत्वात्, केवल
सिद्धावच्छेदपक्षे दृष्टि, दृष्टव्यवच्छेद, अथाभूत्, च, ततश्च दृष्टिपर्यायपक्षेऽप्यत्र

इतरस्य क्षणक्षयिपरमाणुत्वस्य । तद्वर्तनेति । स्थिरस्थूतवस्तुदर्शनद्वारेण ।

वशात् स्थिरताप्यद्वयश्च प्रवर्तयन्ति, तदपुत्रम्, भयद्वारेण स्थावरप्राभावात्, तदभावे तदुराधाभिमतभ्रान्तेर्निर्बीजनयोस्तत्तदसम्भवात् । तथा स्थिरातातोषोऽपि कश्चिद् गृहीतस्थिरावरणैश्च युक्तो भान्वया, यथा दृष्टविषयस्य भ्रमप्रकाशे रज्जु इत्यादि विषयारोपः, न च भवतां कदाचन स्थिरता प्रतीतिगोचरधारितामनुभवति, तत्कथं प्रतिक्षणमुद्रयापवर्गसप्तविमि सरल वस्तुनि प्रत्यक्षेण बलोकितेऽपि तद्वारोप इति तस्मात्स्थिरादित्यक्षणाविवर्तमलक्षितपरमाणुविकल्प वस्तु सात्त्विकद्वारिचप्रमाणं गौचरीक्रियते । तत्स्थिरस्कारद्वारेण अदृष्टक्षणक्षयिपरमाणुप्रतिष्ठापकोऽभिप्रायः कञ्च सूत्रो दुर्नयसंशयभुक्ते, तन्पक्षेणैव तद्वर्णकरं नयात्वात् । इति ॥

तथा शब्दादयोऽपि सर्वथा शब्दाद्व्यतिरेकमर्थस्य समर्थयन्तो दुर्नया, तत्समर्थनार्थमुपपन्नस्य तद्व्यतीर्णं प्रतीयमानबलक्षणस्य हेतोर्नैकान्तिकत्वात् । तथा हि— नायमेकाग्रतो यत्प्रतीतौ यत्प्रतीयते तत्तोऽव्यतिरिक्तमेव, व्यतिरिक्तस्यापि पादकादेरव्ययानुपपन्नत्वलक्षणसंबन्धवच्छाद् घूमादिप्रतीतौ प्रतीयमानत्वात् । एव शब्दोऽपि व्यतिरिक्तमप्यर्थं याचकरत्वात् प्रत्ययविषयति, अव्यतिरेकस्य प्रायः क्षादिव्याधितत्वात्, शब्दाद्व्यतिरेकनैवानुभूयमानत्वात्, अस्मिन् हेतावनैकान्तिके स्थिते सर्वार्थानां स्वभावकत्वसाध्यनद्वारेण शब्दाद्व्यतिरेकसाधनमपि दूरापास्तमेव । न चात्रापि प्रतिबन्धमग्राहि ममागम् — यो योऽर्थस्तेन तेन सत्वात्केन भविष्यन्, यदादिदृष्टान्तमात्रावस्थिते, क्षणिकाद्व्यवस्थविषयतां सकतग्रहणोपायाभावेना भिद्येदुमशेषतया अनभिलाष्यत्वस्थितेऽक्षणाभस्तुरताप्रतिज्ञानं पुनरनीकामपि अलुसूत्रमभिरसिधम् । तथा प्रायेकमतावेक्षयापि स्वाभिप्रेतं प्रतिष्ठापयन्तस्तदि

सर्वधेति । एव वदन् इदमाह— कश्चित् शब्दाद्व्यतिरेकोऽर्थस्यानुपपत्त्यते एव ज्ञेये । अयं चार्थं अभिज्ञानं अभिज्ञेयं होह मिमं अभिज्ञं च इत्यादिना माग्यरित एवेति । अस्मिन् हेताविति । शब्दप्रतीतावर्थस्य प्रतीयमानत्वाद् इत्येवत्ये । अलक्ष्यप्रत्ययविषयतां नामिति । बालानामपि अतिप्रतीतत्वात् अलक्ष्ये इत्युक्तम्, यावता स्फुटमनुभूयमाना अपि केचन वस्तूनां पर्याया अनभिलाष्या एव । यदुक्तम् —

इष्टुसीरगुजदीनां माधुर्यस्यान्तरं मद्त ।

तथापि न तदास्यात् सरस्वतापि शक्यते ॥

सिद्धान्तस्य चात्र—

पञ्चदशभिन्ना मावा अणन्तमागो उ अणभिलम्पान ।

पञ्चदशभिन्ना पुन अणन्तमागा सुयनिबद्धो ॥ (विज्ञे० भा०, १४१)

[भ्रमापनीया मावा अणन्तमागानभिरापानाम् ।

भ्रमापनीयानां पुनरनन्तमागं अतनिबद्ध ॥]

परीतं शब्दार्थं विरस्कृवाणां दुर्नयतामात्मसात्कुर्वन्ति । पुतावद्धि प्रमाणप्रतिष्ठितम्, यदुत विधिमुखेन शब्दोऽर्थस्वभाषक इति, न पुनरर्थं नियमो यथायमस्यैव वाचको नान्यस्य, देशकालपुरुषसंकेतादिविचित्रतया सर्वशब्दानामपरापरार्थाभिधायकत्वोपपत्तेः, अर्थानामप्यनन्तधर्मत्वादेशपरापरशब्दवाच्यावाविरोधात्, तथैवाविगातेन व्यवहारदर्शनात्, तद्वनिष्टौ तल्लोपप्रसङ्गात् । तस्मात्सर्वेष्वनयो योग्यतया सर्वार्थ-वाचकाः, देशक्षयोपशमाद्यपेक्षया तु क्वचित् कथंचित् प्रतीतिं जनयन्ति । ततश्च क्वचिदनपेक्षितग्युरपत्तिनिमित्ता रूढितः प्रवर्तन्ते, क्वचित् सामान्यग्युरपत्तिसापेक्षाः, क्वचित्सत्कारणवर्तिग्युरपत्तिनिमित्तापेक्षयेति न तत्र प्रामाणिकेन नियतार्थाग्रहो विधेयः । अतोऽस्मी शब्दादयो चक्षु इतरेतराभिमतशब्दार्थोपेक्षया स्वाभिमतशब्दार्थं दर्शयन्ति, तदा नयाः, तस्यापि तत्र भावात् । परस्परबाधया प्रवर्तमानाः पुनर्दुर्नयकृपतां भजन्ति, निरात्म्यत्वादिति । ननु च यथैकैकधर्मसमर्थनपरायणाः शेषधर्मतिरस्कारकारिणोऽभिप्राया दुर्नयतां प्रतिपद्यन्ते, तदा वचनमप्येकधर्मकथनद्वारेण प्रवर्तमानं सावधारणत्वाच्च शेषधर्मप्रतिक्षेपकारि अलीकमापद्यते, ततश्चासन्तधर्माभ्यासितवस्तुसंदर्शकमेव वचनं यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वात्सत्यम्, न चैवं वचनं प्रवृत्तिः, यदोऽयं ह्युक्ते मूर्ते इत्याद्येकैकधर्मप्रतिपादननिष्ठतया व्यवहारे शब्दप्रयोगदर्शनात्, सर्वधर्माणां धीमपद्येन वस्तुमग्न्यत्वात्, तद्विधायकानामप्यात्मन्यात् । न चैकैकधर्मसंदर्शकत्वेऽप्यमूनि वचनान्यलीकानि वक्तुं पाद्यन्ते, समस्तशब्दव्यवहारोऽप्येदमसङ्गात्, तदलीकत्वे ततः प्रवृत्त्यासेद्धेरिति । अप्रोप्यते, तावद् द्वये वस्तुप्रतिपादकाः, लौकिकास्तत्त्वचिन्तकाश्च । तत्र प्रत्यक्षादिप्रतिबद्धमर्थमर्थित्ववशांलौकिकास्तावद् मध्यस्थभावेन व्यवहारकाले व्यपदिशन्ति— यदुत गीष्ममुपलब्धं शुगन्धिं कोमलमिति, न तु तद्वर्जितधर्मान्तरग्रहणनिराकरणयोराद्विष्यते, अनर्थात्वात्, तावत्तैव विवक्षितव्यवहारपरिसमाप्ते । न च तद्वचनानामलीकता, शेषधर्मान्तरप्रतिक्षेपमावायात्, तत्प्रतिक्षेपकारिणामेवालीकत्वात् । परः सर्वं वचनं सावधारणमिति न्यायात् तेषामपि शेषधर्मतिरस्कारित्वसिद्धेर्भवन्तीत्यालीकतापद्यते इति चेत्, न, अवधारणस्य तदसम्भवमात्रव्यवच्छेदे न्यायत्वात् । अनेकपुरुषसंपूर्णे सदसि द्वारादी स्थितस्य किमत्र देवदत्तं समस्ति नास्तीति वा दौष्टाद्यमानमुद्धेः केनचिदभिधीयते— यथा देवदत्तोऽस्तीति । अत्र यद्यप्युपपन्नवस्तुपदद्वयस्य सावधार-

देशकालेति । देशकालपुरुषेषु सन्नेत आदिर्येषां प्रस्तावादीनां ते तथा, तेषां विचित्रता, तथा । तथा हि— कर्कटीशब्दो मालवकादीं फलविशेषे रूढः, गुर्जरादौ तु योन्यामिति । एवं कालादावपि द्रष्टव्यम् । अविगानेनेति । विगानं वचनीयता विप्रतिपदिरिति यावत् । तद्वनिष्टाविति । तस्य शब्दानामपरापरार्थाभिधायकत्वस्य, अर्थानां त्वपरापरशब्दाभिधेयत्वस्य । तल्लोपः व्यवहारलोपः । सावधारणत्वाच्चेति । “सर्वं वाक्यं सावधारणम्”—इति

गता मर्यते, अन्यथा तदुच्चारणवैयर्थ्यमसद्भावात्, तथाप्यवधारणं तदन्वयमात्रं
 व्यवच्छिन्नमिति, न दोषमुदशम्यहानि । आधि परस्परैव नास्तिरवयवम्, तदुपपत्तेर-
 भिप्रायेण प्रसक्तत्वावधारणमात्रम्, प्रयोगविधिप्रायादिसापेक्षतया च शब्देः स्वार्थमिति
 वादनसामर्थ्यात् । न च वाच्यव्यवहारकभावात्कर्मत्वमर्थवत्त्वम्, तदभावे प्रयो-
 गविधायिमात्रमिति कुर्यादिति नियोक्तव्यमवस्थानम् । न च समस्तधर्मगुणमेव वा
 प्रतिपादयद्वाच्यं तत्प्रतिपादयद्वाच्यम्, सर्वैककथमात्मिहितवाच्यसंज्ञाकानामस्तीकता
 इत्याह, किं तर्हि संभवदुर्धमप्रतिपादकं तत्प्रतिपादयति, समवस्थितं च शेषधर्माप्रतिष्ठा-
 यन्नगोचरायना 'धर्मः', तस्मात् तत्प्रतिपादयति तत्प्रतिपादयति । यदा तु दुर्धममत्तमिति
 विदुर्द्विभिरतीत्यन्तरीयैस्तद्वर्गितधर्मास्तदतिरिक्तकणमभिप्रायेणैव स्वावधारणं तदा
 प्रयुज्यते, यथा निन्दमेव वस्तु आनीयमेव बोधादि, तदा निरात्म्यतायादस्तीकता
 प्राप्नुवत्केन वाप्येत ? तत्प्रतिपादयति : पुनः मत्प्रकाशप्रमाणसिद्धमनेष्टान्तामिकं वस्तु
 दर्शयन्ती द्वेषा दर्शयेत्, तद्यथा-विकलादेशेन सकलादेशेन वा । तत्र विकला-
 देशो मयाधीनः, सकलादेशः प्रमाणप्रपञ्चः । यथा हि— यदा मध्यममात्रेनाधिक्य
 वशात् किञ्चिद्वैयर्थ्यं प्रतिपादयति तदा दोषधर्मोपलक्षणनिराकरणविमुक्त्या धिया
 वाचं प्रयुज्यते तदा तत्प्रतिपादयति अपि लौकिकवत् संसृष्टाकायतयाचक्षते— प्रयुक्त
 जीवोऽस्मिन् कर्ता प्रमाता मोक्षयादि, अतः संपूर्णवस्तुप्रतिपादकभावाद् विकला-
 देशोऽभिधीयते, नयमेतत् सभङ्गमोक्षां दर्शनमात्रमित्यर्थः । यदा तु प्रमाणस्या
 पारमधिक्य परामुद्भूत प्रतिपादयितुमभिप्रायति, तदाऽस्तीकृतगुणध्यानभावा अतोप
 धर्मस्यैककथयितव्यत्वात्तदुद्भूतव्यवस्थायास्तदवधारणया वाचा दर्शयति स्वादृश्यैव
 जीव, ह्यादिकथा, अतोऽर्थं स्वाच्छब्दसंस्मृतितात्पर्यमतीत्यन्तमर्थमर्थकस्य साक्षा-
 दुपपन्नसतीवराशक्तिराम्या मथानीकृतात्मभावस्यावधारणव्यवच्छिन्नतदसंभवस्य
 वस्तुनः संज्ञात्वात् सकलादेशेन ह्युच्यते, प्रमाणप्रतिपक्षसंपूर्णार्थकधनमिति
 वाच्यम् । तदुक्तम्—

सा ज्ञेयविशेषमतिनिबन्धप्रमाणामिका भवेत्तत्र ।

सकलप्राप्ति तु भान विकलप्राप्ति नयो ज्ञेयः ॥

श्यायान् । तद्वच्यतेऽभिप्रायेणेति । यदा देवदत्तादेरसंभवस्यास्य व्यवच्छेदविप्रायेण,
 देवदत्तोऽस्तीति वाच्यस्योच्चारणात् । 'अप्रयोगात्' इति तु पाठे किञ्चित्त्वचारात् । दोष-
 पुष्पावतराणि परस्परं नास्ति च न व्यवच्छिन्नमिति इत्याह तदिति । तेषां दोषपुष्पावत-
 राणां परस्परं नास्ति तस्य व्यवच्छेदविप्रायेण प्रस्तुतवाच्यत्वमभिधीयान् । प्रयोगविधि-
 प्रायादिति । आदिसंज्ञात् सन्नेतादिमह । अस्तीकृतत्वादि । अस्तीकृतत्वात् पुष्पप्रधानभावा-
 म्भेदमतीत्यन्तं ते धर्माश्च तेषां मूलकं, कर्षण-उद्भूत-पक्षादीनामात्मनो वस्तु स वधवि-
 त्यर्थः, स चास्ती स्वाच्छब्दस्य तेनास्तीकृतत्वा ॥ २९ ॥

तदिदमुक्तं भवति—नयप्रमाणाभिज्ञः स्याद्वादी सकलविकल्पादेशावधिकृत्य वस्तुस्वरूपप्रतिपिपादधिपया यद्यद्भूते तत्तत् सत्यम्, सभयदयंगोचरत्वात् । दुर्नय-मतावलम्बिनः पुनरेकान्तवादिनो यद्यदाचक्षते तत्तदलीकम्, असभयदर्पविषय-त्वादिति ॥ २९ ॥

सांप्रतममुमेवार्थं ब्रूयन् सिद्धान्तेऽप्येकैकनयमतप्रवृत्तानि सूत्राणि न सप्-
णांभोभिधायकानीति, अपि तु तत्समुदायाभिप्रायप्रवृत्तमधिकलवस्तुनिवेदकमिति
इति पत्राह—

नयानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि ।

संपूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वाद्भुतमुच्यते ॥ ३० ॥

इह त्रिविधं श्रुतम्, तद्यथा—मिथ्याश्रुतम्, नयश्रुतम्, स्वाद्वावश्रुतम् ।
तत्र श्रूयते इति श्रुतमागमः, मिथ्या अलीकं श्रुतं मिथ्याश्रुतम्, तच्च दुर्नयाभिप्राय
प्रवृत्ततीर्थिकसंश्लिषि, निर्गोचरत्वात् । तथा नयैर्हेतुभूते, श्रुतं नयश्रुतम्, एतच्चा
हेतुगमाम्तरगतमेव, एकनयाभिप्रायप्रतिबद्धं यथा—‘पञ्चपक्षे मेरुद्वयं विणस्सह’
इत्यादि, ऋजुसूत्रनयाभिप्रायेण क्षणिकत्वस्यापि तत्र सभवात् । तथा
निर्दिश्यमानधर्मव्यतिरिक्तशेषधर्मान्तरससृष्टकेन स्वात्ता युक्तौ वादीऽभिप्रेतधर्मं
वचनं स्याद्वाद्, तदारम्भकं श्रुतं स्याद्वाद्भुतम् । तत् किंभूतमुच्यते इत्याह—सप्-
णांऽविकल्पाः ॥ चासावर्थश्च तद्विनिश्चायि तत्किंयद्देहसुरादेवमभिधीयते, परमार्थत
पुनः समस्तवस्तुस्वरूपप्रतिपादीत्यर्थं, शब्दात्मकत्वात् मिश्रणस्य बोधरूपत्वादिति ।
नयभूतं तर्हि संपूर्णार्थविनिश्चायि कस्माच्च भवति इत्याह—वचानां निगमादीना
मेकनिष्ठानामेकधर्मप्रवृत्तपर्यवसितानां श्रुतवर्त्मनि भावसमर्थानां प्रवृत्तेः प्रवर्तनात् न
तदेकैकाभिप्रायप्रतिबद्धं संपूर्णार्थविनिश्चायि, तत्समुदायस्यैव संपूर्णार्थविनिश्चायक
त्वादित्याकृतम् ॥ ३० ॥

तदेव नयप्रमाणस्वरूपं प्रतिपाद्याधुना शेषनयप्रमाणन्यायकं तेषां तत्र तादात्म्ये
मावस्थानात् प्रमातारमभिधातुकाम आह—

पदुप्यजेति सांप्रतमुत्पन्नस्तत्कालोत्पन्न इत्यर्थः । निरयो दुर्बेतिस्तत्र मत्रो नैरयिको
नारिकः ॥ नश्यति । अथ कथं तत्क्षणोपपन्नस्य तस्य विनाशं नारिकिणां अद्ययतोऽपि
पञ्चवर्षसहस्रस्यापित्वरयागोपेऽभिधानात् इत्याह ऋजुसूत्रेणादि । अवयवमभिप्राय—यावत्तो
नयास्तावत्समुदायरूपीर्जदागमः, “सर्वनयमव जिणमयं” इति वचनात् । यतो यथा
यत्समयविशिष्टं संपूर्णस्वरूपविधित्वं च प्रथमसमये नैरयिक आसीत्, न तथा द्वितीयसमये
इति ऋजुसूत्रमभिप्रायेण स्पष्टं क्षणिकेति । स्यातेति । अस्तेर्थात्प्रत्यया तस्य प्रतिरूपकोऽ-
नेका तार्थवृत्ति रवाचक्योऽप्ययं, अथ तु तद्विषयिकनिर्देशं शब्दस्यापेक्षया, तेन स्याता,
स्यादित्यनेन शब्देन युक्तो वाद इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रमाता स्वान्यनिर्मासी कर्ता भोक्ता विवृत्तिमान् ।

स्वसवेदनसंसिद्धो जीव दित्याधनात्मकः ॥ ३१ ॥

तत्र त्रिकालजीवनाजीव , प्राणधारक आद्येत्यर्थः , स प्रमिणोतीति प्रमाता प्रमे
यपरिच्छेदकः । किञ्चूत सधित्याह — स्वान्यो आत्मपरा निर्मासयितु उद्योतपिपु
शीलमस्येति स्वान्यनिर्मासी, स्वस्वरूपार्थयो प्रकाशक इति यावत् । तथा करो
तीति कर्ता, भुङ्क्ते इति भोक्ता । विवर्तनमपापरपर्यायेषु गमन विवृत्ति परिणाम ,
सा विद्यते यस्येति विवृत्तिमान् । एव आत्मा स्वद्यतेऽनेनेति स्वसवेदन तेन सम्पद्
सिद्धः प्रतिष्ठित प्रतीतो वा स्वसवेदनसिद्धः । इति वृथिष्पादियेषां तानि क्षिप्वा
दीनि आदिनाम्नादम्बतेरोवास्वाकाशानि गृह्यन्ते । न विद्यते आत्मा स्वरूपमस्येत्य
मात्मक , किं स्वरूपरूपापक्षया ? न, क्षित्वादीनामनात्मक क्षित्याधनात्मक
क्षित्वादित्यकरो न भवतीत्यर्थः । तत्र 'जीव प्रमाता' इत्यनेन ये पारमार्थिक प्रमाता
नाम्नुपागच्छन्ति अथि तु विज्ञानक्षणपरपरानुभवयकप्रसिधितानादिप्रकृतवाचनासपा
दितसत्ताक स्मिन्नाविकल्पपरिकल्पितमपारमार्थिक स मन्वन्ते प्रतिक्षणविकल्पवा
दिन ताभिराचष्ट, क्षणविकल्पस्य प्रागेव प्रतिविद्वात्, बहिरन्तश्च परिणामिबस्तुन
प्रसाधनात् । ननु च यदाववस्तावदिनाशमायिशन्तो दृश्यन्ते, तेषां च विनाशो
लुप्त्यादिकारणकलापेन भविष्यत्यस्यमावाता वा श्रियेत विनश्वरस्वभावानां वा । यद्यप्य
कथं, तदुक्तम् स्वभावस्य प्रख्यापयितुमशक्यत्वात्, तस्य नियतरूपत्वात्, क्षण्यथा
स्वभावस्यायोगात् । अथैवभूत एव तस्य स्वभाव स्वकारणबलापातो मृत्यु विनाश
कारणमासाद्य विनश्यति इति मूये, तथापि तद्विनाशकारणसन्निधानं किं याद
च्छिकम्, उत तत्स्वभावसपाद्यमेव । यदाप्य कल्प , तदा सनिहितस्यापि तत्तत्प-
थीकप्रत्ययोपनिपातेन निवर्तनात् तत्सन्निधापकहेतूनामपि स्वसन्निधापककारणकला
पसापेक्षयाद सनिहितानामपि प्रतिहृदिना निवर्तनात्, यादृच्छिकावाह नावश्य
भावि तत्सन्निधानम्, ततश्चासनिहितस्वविनाशकारणकदम्बक कश्चित्वादिने

त्रिकालजीवनादिति । जीवन पक्षेऽयमनोवाक्सायोच्छ्वासनि आसायुलक्षणदष्ट

विषयप्राणधारणम्, तच्च यद्यपि मुक्तानां न समवति तथापि नाप्यापकम्, यतो
मुक्ता मानी मुतरर्वाङ् यथासमव दक्षविधानपि प्राणान् धारितवन्त इयुपचाराद् मुतराव
स्वापामजीवितव तोऽपि जीवन्त इयुष्यन्त । यदा सप्रियक्लानदर्शनलक्षण द्विविधभाव
प्राणधारण जीवनम् अस्मिन्न पक्षे त्रिकालप्राणधारण निरुपचार मृतजीवानो विस्पष्टमेव ।
तत्स्वभावेति विनाशस्वभावसपाद्यम् । तत्सन्निधापकहेतूनामिति । तस्य विनाशकारण
मुद्रादेरुपसर्गहेतव पाण्यादयः । ननु यदप्य स्वच्छाश्रयते, तत्कथमिह हेत्वपेक्षा
युज्यते ? सत्यम्, विनाशस्वभावात् यादृच्छिकत्वमिह विवक्षितं न निर्हेतुकत्वम्, निर्हेतुकत्व
मपि चाधिकृतामिवास्पति यादृच्छिकेत्यादि ।

विनश्येदपि, भविष्यं चेत्तत्, सर्वकृतकरणां विनाशाविमानात् । अथ द्वितीयः पक्षः, तथा सति पश्चादपि तद्वलाद्विनाशहेतवः संनिधास्यन्ति इति प्रथमक्षणे एव संनि-
दधतु, तथापि क्षणिकत्वैवार्थस्य । स्वहेतोरेव नियतकालात् परतोऽयं स्वविनाशहेतुं
संनिधापयिष्यतीति एवंस्थो जात इति चेत्, न, एवमपि क्षणमात्रतायात् । तथा हि—
स्वहेतुना किलालो वशोत्तरवः स्वविनाशहेतुसंनिधापनक्षमस्वभावो व्यधायि,
स च तस्योत्पादक्षणात् द्वितीयक्षणे स्वभावोऽस्ति न वा ? अस्ति चेत्, तथा सति
पुनर्वर्षे तेन स्थातव्यम्, एवं यावद्वर्षोपान्त्यक्षणेऽपि यदि तत्स्वभाव एवासौ तथा-
परमपि वशोन्तरं स्थितिरापद्येत, तदा चानन्तकल्पस्थायी भावः स्यात्, अप्रच्युतवर्ष-
स्यापि स्वभावात्वादिति । अथ द्वितीयक्षणे नास्ति क्व स्वभाव इति श्रूये, हन्त क्षणि-
कत्वमेवादौकते, अतादवस्थस्य तल्लक्षणत्वात् । किं च । विनाशहेतुर्भावस्य विनाश
व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा कुर्यात्, व्यतिरिक्तकरणे न किञ्चित् कृतं स्यात्, ततश्च
भावस्तादवस्थमनुभवेत् । तत्संबन्धः कियते इति चेत्, संबन्धस्य तादात्म्यतदु-
त्पत्तिव्यतिरिक्तस्य प्रतिषेधात् । न चानयोरन्यतर संबन्धोऽत्र समस्ति, व्यतिरे-
किणा सार्धं तादात्म्यायोगात्, अन्यहेतुकत्व पश्चादुत्पन्नस्य तत्तत्पत्तिवैकल्यात् ।
तत्र व्यतिरिक्तो विनाशः कर्तुं युक्तः । अव्यतिरिक्तकरणे पुनस्तमेव भावं विनाशहेतुः
करोतीति प्राप्तम्, अव्यतिरेकस्य तद्रूपतालक्षणत्वात् । न चासौ कर्तव्यः, स्वहेतोरेव
निष्पन्नत्वात्, तत्करणे च तस्यावस्थानमेव स्यात् प्रलयः । तत्र अविनश्यस्वभावानां
पश्चात् कश्चिदपि विनाशः कर्तुं शक्यः, विनश्यस्वभावानां पुनः स्वहेतुबलायात्
स्वात् प्रागपि प्रतिक्षणभावी न कारणान्तरावेक्षः, स्वभावस्य निवृत्तरूपत्वात्, तस्मात्
प्रागिति अद्यापि प्रतिक्षणविलय इति । अत्रोच्यते—तस्यमेतत्, किं तु यथा विनाश-
कारणयोगात् प्रतिक्षणभावीति शाश्वतः अवधिः प्रतिपद्यते, तथैव स्थित्युत्पत्ती
प्रतिक्षणभाविनी किं न प्रतिपद्यते तदेतूनामपि विधायमानानामयोगात् । तथा हि—
स्थितिहेतुना तादृक्त्वमस्थिरस्वभावा भावाः स्याप्येरन् स्थिरस्वभावा वा । न
तावद्व्ययमः पक्षः क्षोभं क्षमते, स्वभावस्यान्यथा कर्तुमशक्यत्वात्, तस्य प्रतिनिय-
तरूपत्वात्, चेत्तनास्तेनैवभाववत्, अन्यथा स्वभावताहानेः । द्वितीयपक्षे पुनः
स्वयं स्थिरस्वभावानां किं स्थितिहेतुना ? परः स्थितिर्नैव्यते इव, तेनान्म्युपगतो-
पाह्यम एवायमिति चेत्, इन्त हतोऽसि, एवं हि भावाः क्षणमात्रमपि न तिष्ठेयुः ।
क्षणमात्राविनीप्यते एवेति चेत्, सा तर्हि अस्थितिस्वभावानां हेतुशतैरपि कर्तुं न
पार्यते इति श्रूयः । तत्स्वभावत्वे पुनर्हेतुस्यापारनैरर्थक्यात् । अहेतुना सती तत्कल-

कल्पस्यापीति । गुण द्वादशसादृश्यं कर्त्तुं विधिं चतुर्गुणम्— इति छीकिनाः
कल्पमाहुः । अत्रेति । यावद्विनाशयोः । अन्येत्यादि । मुद्गरहेतुकस्य विनाशोत्तरकाल-
भाविनो विनाशस्य घटादेर्विनाशयदुत्पत्त्यभावात् । तथैवेति ! स्थित्युत्पत्त्योः प्रतिक्षणभा-
वित्वं बौद्धस्यामीशमेव, पर तथैव निर्हेतुकत्वेनैवेत्यत्र साध्यम् ।

काल भवतीति दत्तो बलाञ्जलिः प्रतिक्षणविलयस्य, तथोत्पादहेतुरपि तत्त्वभाव
 स्योत्पत्तिं विदध्यात् अतस्त्वभावस्य वा । न तावदाद्य, पक्ष, वक्ष्यकर्तुं युक्तः, स्वय
 मत्पादकस्योत्पादने व्याप्रियमाणो हि हेतुः पितृ पिनष्टि, शङ्ख धवल्यतीति, तदभा
 वेऽपि स्वयोर्यतयोत्पत्तेः । नापि द्वितीय, कल्पोऽङ्गीकर्णार्हः, स्वयमनुत्पत्तिधर्मकस्यो
 त्पादयितुमशक्यत्वात्, अन्यथा शशविषाणादयोऽप्युत्पाद्यकोटिमध्यासीरन्, विशेषे
 षाभावात्, ततश्च न कश्चिदत्यन्ताभावः स्यात् । तद्यथा—निर्हेतुकत्वात् नाशः प्रति
 क्षणभावी, तथैव दर्शितयुक्ते, स्थित्युत्पत्ती अपीति त्रयाकान्त सकलवस्तुजातमभ्यु
 पग-तन्म्यम्, तथा सति जीवोऽपि जीवत्वचित्तन्यद्रव्यत्वादिभिः स्थेमानमाविभ्राण
 एव हर्षविषादादिभिरपरापरार्थग्रहणपरिणामैश्चोत्पादभ्ययधर्मकं वारमार्थिकः प्रमा
 तेति बलात् सिद्धिमध्यास्ते । ननु च मद्युत्पादव्यवस्थितीना निर्हेतुकत्वात् सकल
 कालभाविता भवन्ति, साध्यते, तदान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्ध-
 खल्वप्यंतरकारणकलापध्यापार कथं नेयः ? न चायमपह्नोतु शक्यः । तथा हि—कुला
 कादिकारणव्रातध्यापारे घटादयः समुपसृम्यन्ते, तदभावे च नोपसृम्यन्ते इति
 तज्जगत्या द्युच्यन्ते, स्थितिरपि विनाशकारणस्तनिधानात् प्राक् तद्वलादेव, तथा
 नाशोऽपि सुहृदादिसनिधानासनिधानाभ्यां सदसत्तामनुभवतस्तत्कृतः, प्रतीयते,
 नाहेतुकः, तत्कथमेतदिति । अत्रोच्यते—न यय सर्वथा हेतुना व्यापार वारयाम, किं तर्हि
 स्वयमुत्पादभ्ययस्थित्यात्मना विवर्तमानस्य द्रव्यस्य हेतवस्तद्विशेषकरणे व्यापारम
 नुभवन्ति, तेनैव सार्धं तेषामन्वयव्यतिरेकानुकरणदर्शनात्, दृष्टस्य चापह्नवेऽस्माक-
 मप्रवृत्तत्वात्, प्रतीतियुक्तिलक्षणद्वयपक्षपातित्वात्, केवलप्रतीतिविकल्पा युक्तिं युक्ति-
 विनाशता वा प्रतीति भाङ्गीकुर्महे, असंभवदर्शनेष्वेव निराशङ्कत्वात्तस्या
 ह्यापास्तां तावत् । ' स्वान्यनिर्भासि ' इत्यमन प्रागुक्तस्वपराभासि प्रमाणविशेषणव
 म्मीमांसकात् परोक्षबुद्धिषादिनो योगाचाराच्च ज्ञानमात्रादिषु प्रतियोगिपति ।
 कथम् ? ज्ञानज्ञानिनो कथंचिद्भेदेन तदुक्तन्यायाविशेषादिति । ' कर्ता भोक्ता '
 इति विशेषणद्वयेन साध्यमत विरुद्धमिति, कर्ता सद् भोक्तापि इति कावचो
 पन्यासात्, अकर्तुर्भोगानुपपत्तेः, मुञ्चिक्रियानिर्बन्तेनसमर्थस्यैव भोक्तृत्वात् ।
 जपाकुसुमादिसनिधानवशात् स्फटिके रक्तत्वादिव्यपदेशवदकर्तुरपि प्रकृत्युपधान
 वशात् सुखद सादिभोगव्यपदेशो युक्तः । तथा हि— ' प्रकृतिविकारदर्पणाकार
 ननु चेत्यादि । पूर्वं हि बोधेन विनाशस्य निर्हेतुकत्वेऽभिहिते परीयन्ते युक्तिबला-
 येनैव मत्पक्षं संस्पृहीति मयमनेनाचार्यैर्नीत्यादस्थिती अपि निर्हेतुकं प्रत्यपादिषाताम् ।
 तदस्य पुन सर्वत्रापि सहेतुत्वं पश्यनेव पूर्वपक्षमिति । समाधानाभिप्रायस्तु सखलमपि
 नितीकीगत मृदादिद्रव्यमात्रमेव प्रतिक्षणमद्यव्ययग्रान्यात्मकम्, कुलालमुखादयस्तु
 धर्मघटीरूपादिविशेषकरणे एव व्याप्रियन्ते इति । अकर्तुर्निर्भेदे । यदाह साध्या - प्रकृति
 करोति प्ररूप उपमुद्वे-इति । प्रकृतिविकारेत्यादि । सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृति ,

बुद्धिसंश्रान्तानां सुखदुःखरूपकानामर्थानां पुरुषः सन्निधानमात्रेण भोजको व्यप-
दिश्यते, बुद्धयव्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते '— इति वचनादिति चेत्, न, कथञ्चित्
साक्रियाकृतार्यतिरेकेण प्रकृत्युपधानेऽप्यन्यथास्वानुपपत्तेः, अप्रच्युतप्राचीनरूपस्य
व्यपदेशानर्हत्वात्, तद्व्यवये च प्राक्तनरूपत्वागेनोत्तररूपाध्यासिततया साक्रियत्व
मापततीति न्यायात् । स्फटिकदृष्टान्तेऽपि जपाकुसुमादिसन्निधानादन्धोपलब्धौ
रक्षतानाविर्भवन्ती तस्य तयाविध परिणाम लक्षयति, अन्यथान्धोपलवत्तत्रापि न
प्राप्तुं श्यात्, तत्राक्रियस्य भोजकृतोपपद्यते इति । ' चित्चित्तमान् ' इत्यमुना त्वेकान्त
नित्यमपरिणामिन नैवाधिकवैवेकिादिप्रकल्पित प्रमातार निरस्यति, सर्वथा
अविच्छलितरूपस्यार्थग्रहणपरिणामानुपपत्तेः । व्यतिरिक्तज्ञानसमवायाद्वेकान्तनित्योऽ
पि प्रमिणोसीति चेत्, न, समवायस्य प्रागेव प्रतिसिद्धत्वात्, सबन्धान्तरस्य
च व्यतिरेकिणा साकमनुपपत्तेः, अन्यत्र अन्यथानुपपन्नत्वात् । न च व्यतिरेकिणि ज्ञाने
समसित, तद्ग्राहकप्रमाणभावात्, अन्यतिरेकानुभवस्य च तद्ग्राहकत्वात् । किं च

तस्या विचारो वैषम्यम्, स चासौ निर्मलत्वेन प्रतिबिम्बोत्पत्तियोग्यत्वात् दर्पणाकारा चासौ
बुद्धिश्च तत्र प्रतिबिम्बितानीं सुखदुःखादेरूपाणामर्थानामात्मना प्रकृतिसंनिधानात् भोक्ताभि
धीयते । अयमभिधाय — अर्थास्तावत् प्रकृत्यात्मके बुद्धिदर्पणे पूर्वं प्रतिबिम्ब्यते, प्रकृत्य
मिमांसाकार्थमतिबिम्बवती बुद्धिः, अहमनीलोप प्रतिबिम्बलक्षणो भोगः । बाह्यसहार्थनोऽ-
प्यस्मिन् दर्शने स्थितः प्राह — बुद्धिदर्पणसका तसमर्थप्रतिबिम्बक द्वितीयदर्पणकत्वे पुरुष-
व्यपरोद्भूतिः, तदेव भोक्तृत्वमस्य, न तु विकारापत्तिः — इति । तथा चाहुरासुरिप्रभृतयः —

विविक्तेदक्परिणती बुद्धो भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोदय स्वच्छे यथा च द्रमसोऽम्भसि ॥

अस्यार्थः — विविक्ता स्पष्टा ईदृग् विवशानारपरिणतोद्रियान्तरा परिणतिर्वेदनां बुद्धे
सा तथा तस्यां सत्त्वामस्यात्मनो भोगः कथ्यते । किंस्वरूपं प्रतिबिम्बोदयः, न वास्तवः ।
प्रतिबिम्बमात्रे दृष्टातमाह — यथा च द्रमसो निर्मले जले प्रतिबिम्बनम् एव विशिष्टाकार-
परिणताया बुद्धेरालम्बनीति । विमले यादिपातातरेण व्याख्याना तरं तु हरिमद्रसूरिभूत नैह
प्रकाशयते, बहुव्याख्याने व्यामोहप्रसङ्गात् । अथे तु विष्यवासिप्रभृतयः —

पुरुषोऽविकृतामैव स्वनिर्भासयचेतनम् ।

मनः करोति सान्निध्यादुपाधिः स्फटिक यथा ॥

इति भोगमावज्ञते । व्याख्या — यद्योपाधिर्जपापुष्पपद्मरागादितद्रूपमपि स्फटिक
स्वाकारां रत्नादिच्छायां करोति, एवमयमात्म स्वरूपादप्रच्यवमानः चैतन्य पुरुषस्य स्वं
वचनमिति वचनादचेतनमपि मनो बुद्धिलक्षणमतत्वरणं स्वनिर्भास चेतनमिव करोति
सान्निध्यात्, ॥ पुनर्वरद्वतो यनसञ्चेतन्यम्, विचारित्वात् । तथा हि — मनोऽचेतनम्, विचारि-
त्वात्, घटवदिति । अन्येति । अन्धोपल प्रतिबिम्बोत्पादनार्हं सुखदुःखापाणः ।

यदि समवायबलादात्मनि ज्ञान समवैति, तदा आत्मनां समवायस्य च विमुखा
 देकरूपत्वाच्च सर्वान्मसु किं न समवैति ? विशेषाभावात्, तथा च देवदत्तज्ञानेन
 यद्दत्तादपोऽप्यर्धतश्च बुद्धयेरन् । अन्यच्च विज्ञानोदयसमयेऽपि यादृश प्रागव
 स्थायां तादृश एव सतिष्ठमान प्रागप्रमाता पश्चात् प्रमातेति मुखाण खल्वन्मत्तता.
 मात्मनि आविर्भावयति, नापरमित्यास्ता तावत् । पश्चात्तेन पुनर्भूतव्यतिरेकिण
 स्वसत्त्वेन प्रत्यक्षनिर्गोह जीव दृश्यव्याप्यदृशौ तिरस्चुरते, जडात्मकभूतान्मव्यतिरेके
 हि तद्विलक्षणबोधरूपहर्षविषादादिविवर्तानुभवाभावप्रसङ्गात् । ननु च कायाकार
 परिणतानि भूतान्मेषामव्यतिरेकिणीं चेतनामुत्कालयन्ति, सा च सदाविषपरिणाम
 परिणतेषु तेषु सतिष्ठते तदभावे पुनस्तत्त्वेष्वेव निहीयते इति तद्व्यतिरेकाद्
 मवेऽपि न परलोकवायिजीवसिद्धिः, इत्येतैव इष्टव्यवहारोपपत्तेः । नैतावस्ति, इय
 हि तावदेतत् संयोगमनुभवदुपलम्ब्यते— पञ्चभूतात्मक शरीर चेतना च । तत्रापि
 शरीर बहिर्मुखकारेण बोधनायंरूपतया जडमनुभूयते, चेतना पुनरन्तर्मुखका
 रेण स्वसत्त्वेन प्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते अत एवाव्यतिरेक पक्ष प्रतिभासनिराकृत
 स्वासाशङ्कितः, व्यतिरेकिण्ये पुन प्रकाशमानयो यदि भूतान्मेष्वेव चेतनामुत्काल
 यन्तीति भवन्ति परिकल्प्यन्ते, तदा चेतनीय भवान्तरावुत्पत्तिस्थानमापाता पञ्चभूत
 आन्तिजनक शरीर निर्वर्तयेत्, पुनर्भवान्तर यातुकामा मुञ्चेत्, तत्तयाभिहित
 रामनादिवेषा कुर्यात् तद्वियुक्त पुन काष्ठवृत्तिहेदिति जीवत्तपाद्यमेव शरीरम्,
 न पुनरसौ तत्तपाद्य इति । एतापरिकल्पय चुकतर पश्याम जीवस्य चेतनाबल
 सत्कर्मकतपापरापरभवज्जमणपरापरशरीरनिर्वर्तनमोरुपपद्यमानत्वात् । भवान्तरादा
 गच्छन्नुत्पत्तिस्थान जीवोऽभ्यक्षेण नोपलम्ब्यते इति चेत्, सूतान्यपि तर्हि काया
 कारधारणद्वारेण चेतनामुत्कालयन्तीति प्रत्यक्षेण नोपलम्ब्यन्ते इति समानो न्यायः ।
 अथ कायाकारपरिणतेष्वेव भूतेषु चेतनोपलम्ब्यन्ते नान्यदा इत्यन्यधानुपपत्तिवशात्
 सज्जन्वेति परिकल्प्यते, एव तर्हि सूतावस्थाया कायाकारमाविभ्राणेष्वपि नोपलम्बा,
 कामाकारपरिणामो वा कादाबिलकथया हेत्वन्तरापेक्षी इत्यन्यधानुपपत्तिवशादेव
 सन्निवर्तनक्षमा चेतना भवान्तरागतचेतना जीवसवन्धिनीति प्रतिपद्यामहे । किं
 च, जीवस्तावत् कर्मचैतन्यसबन्धान्छरीरनिर्वर्तनाथं प्रवर्तत इति युक्तमेवेतत्,
 भूतानि पुन किंभूतानि चेतनाकरणे प्रवर्तेरन् सचेतनानि निश्चेतनानि वा ?
 पद्याय कल्प ततो विकल्पयुगलमावतरति— तच्चेतन्य तेभ्यो मित्रमभिन्न वा ?
 यदि भिन्न तदा पुरुषशरीरवत् तत्रापि भूते सह वर्तमानमपि भूतविलक्षणमात्म

मरिति. 'क'प्यन्तुपपन्नम्', 'सद्राघकत्वत्, व्यतिरेक्यापन्नम्', 'उत्कालयन्तीति',
 कल-रिल-टिप क्षेपे उदाहरदत्त अधिकीकृतत्वार्थः । तज्जन्वेति कायाकारपरिणाम
 जन्या । सन्निवर्तयेति कायाकारपरिणामोत्पादनसमर्थाः । पुरुषशरीरेत्यादि । यथा पुरुष

कारणमनुमापयतीति तदवस्थैव जीवसिद्धिः । अथानिष्टम्, तथा सति समस्त भूतानामैक्य प्रसजति, एकचैतन्याध्यतिरिक्त्वात्, तत्स्वरूपवत् । निजनिजचैतन्याध्यतिरेकीणि भूतानि तेनायमदोष इति चेन्न, तत्सपाद्यपुरुषशरीरेऽपि तन्नन्य पञ्चचैतन्यप्रसङ्गात् । पञ्चापि समूय बृहत्पुरुषचैतन्यं बहवस्तिळा इव तैलघट जनयन्तीति चेत्, तत्तद्दि पुरुषचैतन्यं किं तेषामेव संयोगा यद्वा तदुत्पाद्यमन्यदेव ? यथाय कल्प, तदयुक्तम्, चैतन्यानां परस्पर मिश्रणाभावेन संयोगविरोधात्, इतरथा बहुपुरुषचैतन्यानि समूय बृहत्तमचैतन्यान्तरमारभेरन् । अथ द्वितीयः पक्षः, तत्रापि तेषां निमग्नयोऽस्ति नास्ति वा ? यद्यस्ति, तदयुक्तम्, प्राग्वत्तज्जन्य चैतन्यपञ्चरूपतापत्तेः । अथ नास्ति, तदप्यचारु निरन्वयोपादस्य प्रमाणबाधितत्वात्, तन्न सचेतनानि भूतानि चेतनाकरणे व्यापारभाजि भवितुमर्हन्ति । नापि निश्चेतनानि, तेषामत्यन्तविलक्षणतया चैतन्यात्पादविरापात्, इतरथा सिकताद्य-

शरीरे यच्चतय तत् स्वापत्तये शरीरजनकेषु भूतेषु चेतय कल्पयति । तथा तत्रापीति । तेष्वपि भूतेषु तैर्भूतैः सह वतते यच्चेतय तदपि स्वजनकेषु भूतेषु तस्यो भूतेभ्यो मिश्रमा स्महेतुमपर चैतन्य गमयतीति । तदवस्थेति । जनप्रच्छिन्नचैतयसंतानस्य जीवरूपत्वादित्यभिप्रायः । निरन्वयात्पादस्य प्रमाणबाधितत्वादिति । अनुवृत्तन्यावृत्तवस्तुपट्टपरिणाम प्रापक्षः, यथा च तेन मृपिण्डादुत्पत्तमान घटादि मृद्द्रव्याद्यनानुगतत्वं घटपटीराशौ दक्ष्णापि पर्यायापेक्षया व्यावृत्तं वीक्ष्यते ते च भेदाविशेषेऽपि घटपटादिष्विव त्वासक्तो घादियु विलक्षणैव प्रतिपत्तिः तथा चैतयमपि पूर्वचैतन्यादुत्पत्तमान चिद्रूपतयादुपच सितपीतादिबोधरूपतया तु व्यावृत्तं स्वस्रोदनप्रगक्षेर्बैव व्यवस्थान्यते इति प्रत्यक्षसिद्धावयः, तेन च निरन्वयात्पादेकातो बाधितः । तथा हि—पूर्वो ज्ञानक्षण उत्पत्तमानक्षणात् कथचिदभेदी उपादानत्वे सति कारणवान् य पुन कथचिदभेदी न भवति नासाधुपादानत्वे सति कारणम्, यथा आलोऽन चायमुपादाने सति न कारणम्, तस्मान् कथचिदभेदीति । उपादानत्वं हि कार्यं मध्यचिन् स्वकर्मात्पेक्षत्वेन व्याप्तम्, तच्च सहकारिणामपि प्रसङ्गादेवात्मभेदे नोपपद्यत । ततो भेदतन्निवर्तमानं स्वव्याप्यमुपादानस्वमपि निवर्तयतीति ध्यासिसिद्धिः । तत् त्रयममत्र प्रमाणबाधितत्वादिनि । अत्यन्तविलक्षणतया चैतन्योत्पादविरोधादिति । अयमभिप्रायः—भूतचैतय जन्यत इति भूतान्त्वं चैतन्यरूपतया परिणमते इति परिणाम एवोत्पादार्था भवतामभिप्रेतः न चैवातर्कवैलक्ष्ये परिणामो घटाभिवर्ति, एतच्च प्रसङ्गसिद्धमेव तथापि दृष्टत्वाद् विप्रतिपत्तेरनुमानव्यभिधीयते—चैतन्यविजातीयपरिणामो न भवति उत्पत्तिमत्त्वात्, यदुपपिपत्तं न तद्विजातीयपरिणामः, यथा मृदाभिमना सजातीयस्य मृपिण्डस्य परिणामो घटः, उत्पत्तिमच्चतयम्, तस्मात् न विजातीयपरिणामः । उत्पत्तिमत्त्वं सजातीयपरिणामत्वेन व्याप्तम्, तद्विरुद्धं च विजातीयपरिणामत्वम् । तत् उत्पत्तिमत्त्वं स्वव्याप्यविरुद्धाद् विजातीयपरिणामत्वाद् विनि-

स्तेषादिचरणे व्याप्तिरेत् । किं च तत्समुदायमात्रसाध्यं वा चैतन्यं स्यात्, विशिष्ट-
तापरिणामसाध्यं वा? न तावदाद्या वस्तुति, इलाजलानलानिलनभस्तलमीलनेऽपि
चेतनानुपलब्धे । द्वितीयविकल्पसौ पुनः किं चैतदेवमिति वाच्यम् । कायाकारपरि-
णाम इति चेत्, स तर्हि सर्वदा वस्तुमात्रं भवति? कुतश्चिदेवन्तरापेक्षणादिति
चेत्, तच्चार्हि हेत्वन्तरं भवान्तरायातजीवचैतन्यमित्यनुमिमीमहे, तस्यैव कायाकार-
परिणामसाध्यचैतन्यानु रूपोपादानकारणत्वात्, तद्विरहे कायाकारपरिणामसद्भावेऽपि
मृतावस्थायां सद्भावात् गमनादिचेष्टानुपलब्धे, तच्च कायाकारपरिणामजन्य
चैतन्यम्, अपि तु स एव तज्जन्य इति युक्तं पदवाम । न प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणं
मस्ति, न च तेन परलोकगमनागमनादिकं चैतन्यस्योपलक्ष्यते, तेन दृष्टान्वेव
भूतानि तत्कारणतया कल्पनीयानीति चेत्, न, केवलप्रत्यक्षप्रतिक्षेपेण प्रमाणान्त-
राणां प्रागेव प्रसाधितत्वात्, तथा च भूयास्वनुमानानि परलोकानुयायिजीवसाध-
कानि प्रवर्तेरन् । तद्यथा— तद्दर्शनात्कालस्थ आद्यस्तनामिलाप पूर्वाभिलाप-
पूर्वकं, अभिलापत्वात्, द्वितीयदिवसादिस्तनामिलापवत् । तदिदमनुमानमाद्यस्त-
नामिलापस्याभिलापान्तरपूर्वकार्यमनुमापयद्व्यापत्त्वा परलोकवायिजीवमाक्षिपति,
तज्जन्मन्यभिलाषान्तराभावात्, एवमन्यदभ्युदाहार्यमित्यास्तौ वाच्यः । तद्वयं स्वपर-
प्रकाशं कर्ता भोक्तुं नित्यामित्यात्मको भूतविलक्षण साक्षात्कृतकतिचिद्विजयर्थाया-
वृत्तं सन् सजातीयपरिणामत्वैऽवतिष्ठन् इति विरुद्धव्यापदोपलब्धिः । सजातीयपरिणामत्व-
मासाध्यम् । चैतन्यं सजातीयकारणपरिणामम्, उत्पत्तिमत्त्वात्, यदेव तदेवम्, यथा
मृत्परिणामा घटः तथा वेदम् सजातीयपरिणामम् । तत्र निश्चेतनानि भूतानि चेतनाचरणे
प्रवृत्तिमात्रं भावतुमर्हन्तीति स्थितम् । अर्थापरिवेति । यथा वरतलाभिसंयोगात् स्फोट-
प्रत्यक्षणोपलक्ष्यमाणो बद्धेर्दादिवं शक्तिमुपकल्पयतीति, एवमेतस्मादनुमानादनुमीयमानो
जन्माद्यस्तनामिलापात् प्राचीनोऽभिलापभूतनात्र तम तरेणोपपद्यते, तस्मिन्नुन्माग्नीहृदादेरपि
प्रसङ्गात् । यथेतनाभात् स परलोकायापी जीव इति । एवमन्यदभ्युदाहार्यमिति । सात्मक-
जीवच्छरीरम्, प्राणादिमत्त्वात्, यन् पुनर्निरात्मकं न तन् प्राणादिमन् यथा कुन्म, प्राणा-
दिमन् जीवच्छरीरम्, तस्मात् सात्मकमिति । साक्षादित्यादि । स्वतरेदेनप्रत्यक्षीकृतैः सत्त्व-
प्रमेयत्वद्वयवचिद्रूपत्वदिभिः कोतेपर्यै स्वपर्यायैरनुमितोऽनाद्यनन्तकालभाविनामात्मीया-
नन्तपर्यायाणां व्यावृत्त परिणामो यस्य जीवस्य स तथा । तथा हि— वर्तमानात्मपर्यायास्तदात्म-
पर्यायातरपूर्वका, तान् विना तदनुपपत्ते, यद्विना गन्धोपपद्यते तन् तत्पूर्वकम् यथा
बीजमंतरणानुत्पद्यमानोऽङ्गुरो बीजपूर्वं, नोत्पद्यते च पूर्वपर्यायानन्तरेण वर्तमानपर्याया,
अतस्तेऽपि तत्पूर्वका । निर्हेतुकत्वप्रसङ्गो विपर्ययः नावकः प्रमाणम् । एव वर्तमाना पर्याया-
पर्यायातरजन्यः, वस्तुत्वात्, यद् वस्तु तन् पर्यायातरस्य जनकम्, यथा घटः कपला-
नाम्, वस्तुनि च विजाद्याप्यासित्वा तस्मान् पर्यायातरजनका । अत्राप्यवस्तुत्वप्रसङ्गो
विपर्यये बाधकः, पर्यायाणां च पर्यायिणोऽभिजत्वात् वस्तु वस्तुन्तरस्य जन्य जनक चेत्पुनः

नुमितानाद्यनन्तकालमाविनिर्ज्ञानस्तपर्यावविवर्त प्रमाणप्रतिष्ठित परमार्थिको जीवः
सकलनयप्रमाणव्यापक प्रमावति स्थितम् ॥ ३१ ॥

साम्रत पर्यन्तश्लोकेन प्रकरणार्थमुपसहरामाह—

प्रमाणादित्यवस्थेयमनादिनिधनात्मिका ।

सर्वसव्यवहर्तृणा प्रसिद्धापि प्रकीर्तिता ॥ ३२ ॥

प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि आदिशब्दात् नयपरिग्रहस्तेषा व्यवस्था प्रतिनियत
लक्षणादिरूपा मयांदा सेयमनन्तरोक्तस्थित्या प्रकीर्तितसि ससर्ग । किंभूता?
आह— आदि प्रभव निधन पर्यन्त, न विद्यते आदिनिधने यस्यासौ तथाविध
आत्मा स्वल्पमस्या सा अनादिनिधनात्मिका सर्वसव्यवहर्तृणां लौकिकतीर्थिकादि
भेदभिन्नसमस्तव्यवहारवतां प्रसिद्धापि कदापि तदप्रसिद्धी निखिलव्यवहाराच्छब्द
प्रसङ्गात्, तदुच्छेदे च विचारानुधानेन कस्याचिन्नवस्थ न प्रसिद्धिति, प्रकीर्तिता
सशब्दिता, अश्रुत्युपपत्तिप्रतिपक्षव्यामोहापाहावति गन्वते प्रमाणप्रसिद्धेऽप्यर्थे
प्रमत्तावरणकुर्वन्वासनादित कषाचिदनव्यवसायविपर्ययस्वरूपव्यामोहासङ्गात्, तदपमोदार्थं च सति सामान्य कस्यावता प्रवृत्तरिति ३२ ॥

स्याद्वाहकसरिसुमीषणनादभातरप्रस्तलालनयनान् प्रपञ्चयमानान् ।

हेतुन्यायितकुतीर्थिमृगाननम्यमाणां १वहाय जिनमति समाश्रयम् ॥ १ ॥

भवति । सकलनयप्रमाणव्यापक इति । ज्ञातराश्यामनो (नीयमाना) नया प्रमाणानि
प्रागमिदितस्वरूपाण तत सफलशब्देन विशेषणसमाप्त तदा व्यापक शृङ्खलमिव शिवा
पावस्य । अयमभिप्राय — आत्मा हि ज्ञानरूपो नयप्रमाणे तु ज्ञानविशेषरूपे ततो यथा
मुक्तविशेष शिवापाव वृक्षवसाभायन व्याप्यते एव ज्ञानविशेषात्मके नयप्रमाणे सामान्य
ज्ञानरूपेणाना व्याप्यते इति ॥ ३२ ॥

लौकिकतीर्थिकादीति । लौकिकाहलधरादय तीर्थिका नैयायिकादय आदिशब्दात्
शेषपाशङ्गिपरिमह । वासनादित इति । आदिशब्दात् विप्रतरकवचनादिभ्यः ॥ ३२ ॥

साम्रत शास्त्रपरिसमाप्ती आलोक्य सिद्ध परमवश्वलपद मगवात जिन स्वयमत्यन्ता
नुरागादतिव सलतया परेषामात्र तदा तद्वधानाथ तावदुपदेशमाह स्याद्वादेत्यादि । स्याच्छब्दो
अस्तेयात्प्रत्यमातस्य प्रतिरूपकोऽय स च यथाप विधिविचारणास्ति बविवादनेकान्त
सङ्ग्याचर्यवृत्ति, तन्मज्जनेकातवृत्तिरिह वृक्षत एकातप्रतिशेषस्येकाव अस्तुतवात्
तेनोपलभितो वादो स्याद्वाद स एव केसरसिद्ध कि कित साने—इत्यस्य ओणादिके
दत्तादी सरप्रत्यये केसर सटा तथा च शृङ्गारप्ररागे पि—के मस्तक सरतीति केसर
इत्यल्लब्धम् । त चाप केसरशब्द पुनपुनक भवार्थयिन्प्रययातश्च सिद्धे वर्तते तस्याति
मेरव परप्रवादिमृगपूगमयजराद् नादो वादवाल्मानी वाग्विलासस्तरमात् मीतिस्तस्या ।
अयमत्र समुदायार्थ — शरणविकलपुरुष इव हेतु सत्त्वादिः क्वचि शरणाय शरण्य मार्यं

APPENDIX

I

श्रीसिद्धर्षिटीकोद्भूतानां श्लोकानां सूची

- अतरिगस्तदमहो आति (दिग्भाग-प्रमाणसमुच्चय) ३७
 अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये (दिग्भाग-प्रमाणसमुच्चय) ३४
 गृहीत्या वस्तुसद्भाव (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २२
 तस्माद्यद्व्ययते तत्स्यात् (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २२
 तेनान्यापोहविषया (दिग्भाग-प्रमाणसमुच्चय) ४
 न तावदिन्द्रियेणैवा (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २२
 प्रत्यक्ष कल्पनापोह- (धर्मकीर्ति-न्यायनिर्णय) २९
 प्रमाणपक्षक यत्र (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २२.
 मनसोर्गुणपद्वृत्ते (दिग्भाग-प्रमाणसमुच्चय) ५.
 विषययोग्यशब्दा (दिग्भाग) ४४
 सा शेषविशेषयति (?) १२

II

रिष्यमोद्भूतानां श्लोकानां सूची

- अणुहृयदिङ्वाचिन्तिय (जिनमद्र-विशे० भा०) ११
 अनिरूपिततत्त्वार्था (धर्मकीर्ति ?) ३८
 अन्यदेव हि सामान्य (समग्रश्लोक) ७६
 अप्यु गार्धो रसधासी (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २२
 धर्मतयेऽत्राओ चिय (जिनमद्र-विशे० भा०) ६९
 अभिज्ञान अभिज्ञेयाउ (मद्रबाहु-निर्युक्ति ?) ३
 अयोग योगमपरे (धर्मकीर्ति-प्रमाणविनिर्धय) १७
 अपो ज्ञानसमन्वितो (श्रीरामाय-ज्ञानश्री ?) ७८
 आहुर्विधातृ प्रत्यक्ष (वेशेषिवा ?) ७६
 इक्षुक्षीरगुणदीनां (? यदुक्तम्) ९०
 उद्भाहितप्रपन्नरत्ने (ज्ञानय-जोष) ३२
 उच्यतदलस्यवेदो (जिनमद्र-विशे० भा०) ६९
 एवस्यापि ध्येनैर्वाच्य (समग्रश्लोक) ८७
 एगन्तेण परेकक्ष (जिनमद्र-विशे० भा०) १५
 कीदृगवय इत्येव (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) १९
 केसिचि इदिवाह (जिनमद्र-विशे० भा०) १५
 क्षीरे दधि भवेदेव (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २२
 गच्छतु कापि ते स्वात (धर्मकीर्ति-प्रमाणविनिर्धय) ८९
 पार्श्वोऽप्यक्षमेक (समग्रश्लोक) ९

- जीवो अक्खो त पइ (दिनभद्र-विशे० भा० ८९-९१, attributed
by mistake to गदवाहु) १५
ज्ञाना मचकसावट (गौड-वास) १५
मवर्द्धमन्नीनि स्यात् (समहस्रोव) ७९
तथाविधस्य तस्यापि (समहस्रोव) ८१
तदविततमवादी (माध-रि कुपालबध) १७
दीपवधोपपत्तेर (धर्मवीरि प्रमाणवनिग्रह) १७
धूमनिमित्त नाण (गदवाहु-निर्मुक्ति) १८
न सावदतन-प्रतः सा (पालि-ओपनिषद् भा०)

Addenda et Corrigenda

- Page x line 18-19 for so also . ksvala), read avadhā and
kevala) are absolutely pratyakṣa,
Page xii line 2 for take them to be for read take them for
Page xv line 15 for centary read centary
Page xv line 15 for have read have
Page xix line 21 for These read These
Page xxiv line 23 for anupalabhi and abhava read
arthapatā and abhava
Page xxviii line 31 for anumana read pratyakṣa
Page xxxi line 11 for minor read middle
Page xxxviii line 11 for show of the absence read
show the absence of
Page xxxix line 20 for aim, kevala read aim of kevala
Page 107 line 4 for reference read references
Page 107 line 29 for then read them
Page 108 line 19 for sure of the read sure the
Page 109 line 1 for has read his
Page 109 line 16 for Dharmottara's read Dharmakīrti's
Page 109 line 25 for also पइ By दष्टत read
also पइ and दष्टत By दूषणभास
Page 110 line 24 for Annakanta read Anekanta

III

टीकाद्वये नामग्राहं निर्दिष्टानां ग्रन्थानां सूची

अभिधानकोश-८२	विनिश्चय- ८८० प्रमाणविनिश्चय.
धर्मविन्दु-३३	विनिश्चयटीका-(धर्मोत्तरकृता)
न्यायकुमुदचन्द्र-२५, ७९	-११, ३०, ५८.
न्यायसाक्षम् (गान्तमायम्)-२०	वैशेषिकायसूत्र-१
प्रमाणवातिकटीका-५०	शृङ्गारप्रकाश-१०१.
प्रमाणवित्तिसूत्र-२, १७, ३७	सिद्धहेय-१, १६.
बौद्धालंकार-५	

IV

टीकाद्वये नामग्राहं निर्दिष्टानां ग्रन्थकृता सूची

अजय-३१	धर्मोत्तर-२, ११
अभिधानकोशकर्तार (वसुबन्धु)-८२.	प्रभाकर-१, प्रभाकर-१०.
अर्षट-३.	प्रमाणचन्द्र-२५, ७९.
आमुरि-१७.	प्रयत्नपाद-५४.
ईश्वरकृष्ण-५४.	भद्रबाहु-३, ११.
उद्योतकर-५४.	साध-७
फन्दलीकार (श्रीधर)-९.	वसुबन्धु (८८० अभिधान-
करायणचन्द्र-५.	कोशकर्तार)
हस्ताभरण (जिनमद)-६९.	वामदेव-१७.
गौड-१५.	विन्ध्यवासिनी-१७
ज्ञानश्री-५४	व्योमशिव (वैशेषिक)-१.
दिमाग-५, ३४	श्रीधर (८०० बदलकार)
धर्मकीर्ति-२, ३७, ५४, ८९.	

- जीवो अवस्यो तं पदं (जिनमद्र-विशेषः मा० ८१-९१, attributed
by mistake to मद्रबाहु) १५
ज्ञानात्मचक्रस्रवटे (गौड-काण्ड) १५
तनर्द्धमूत्रनीनि स्यान् (संग्रहश्लोक) ७९
तथाविधस्य तस्यापि (संग्रहश्लोक) ८१.
तद्व्यतिथमवगदी (माध-निशुपालवध) १७
क्षीपवक्षोपपद्येत (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय) १७.
धूमनिमित्तं नाणं (मद्रबाहु-निर्मुक्तिः ?) १५
न चावस्तुन एतं स्युः (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २१.
न वि इदियाद् उदलदिमति (मद्रबाहु-निर्मुक्तिः ?) १५.
नायथेहाथेसाद्वावो (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय) १३
नारितता पयसो दधि (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २०
नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय ?) ८७.
भिविशेषं न सामान्यं (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय ?) ८१.
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञा (सांख्या) ९
पदानां सङ्गतिर्विषयः (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय ?) ८.
पद्मदण्डिगजा भाषा (जिनमद्र-विशेषः मा०) ९०.
पारपर्येण साक्षात् (?) ६१.
पुरुषोऽविकृताऽप्येव (विन्ययासिप्रभृतयः) ९७.
प्रकृतोर्लङ्घयन्ने (व्याकरणग्रन्थः ?) ७१
प्रत्यक्षमनुमानं च (मीमांसकाः) ९.
मणिप्रदीपप्रमयो (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय) ३७
यथा तथा यथार्थत्वे (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय) ३७.
यन्मोक्षयोः समो दोषः (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) १०.
युगं द्वादशसाहस्रं (लौकिकाः) १५
वस्त्वसकरसिद्धिश्च (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २२
विच्छेदे न विद्याहो (मद्रबाहु-निर्मुक्तिः ?) ३.
विरोधे छिन्नसंस्थादि (संग्रहश्लोक) ८०
विविक्तव्यपतिगती (आसुरिप्रभृतयः) १७.
विशेषणविशेष्याभ्यां (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय) १७.
व्यवच्छेदकल वाक्य (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय) १७.
व्यवहारस्तु तामेव (संग्रहश्लोक) ७७.
विरसोऽवयवा निरसा (कुमारिल-श्लोकवार्तिक) २२.
सद्वृत्तानतिरिक्तान्तं (संग्रहश्लोक) ७६
सामर्थ्यवर्णनायां च (धर्मवीर्य-प्रमाणविनिश्चय ?) ३

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	११	तदवनतो	तदवगता
८	१९	स्वरूपपञ्चाशतम्	स्वरूपप्रकाशनम्
३०	३१	(श्लो० वा०)	(श्लो० वा०, पृ० १४१)
४१	३१	व्याहृतोऽर्थो तत्र	व्याहृतोऽर्थोऽय
४५	१०	प्रत्यक्षप्रतीतोऽपि, परार्थ	प्रत्यक्षप्रतीतोऽपि परार्थ
५१	२२	इति शब्देन	इतिशब्देन
५२	१९	पक्षामतोऽस्ति लिङ्गत्	पक्षभानोऽस्त्वलिङ्गत्
५४	१६	नमःपुण्डरीन	नमःपुण्डरीन
५९	१०	स्त्रयो विमृश्य	स्त्रयोऽविमृश्य
६८	२४	स्वक्षणनमिति	स्वलक्षणत्वमिति
६९	३१	विमयाणमुबलङ्गी	विसयाणमुबलङ्गी
७०	१६	बाहुविष	बाहुविष्व
७८	३	क्षणयारेतमिहित	क्षणयोरममिहित
८६	२६	विभ्राणा	विभ्राण
९०	३१	रत्नतन्त्रागः	रत्नतन्त्रभागः

NOTES

[The notes supplement information given in the Introduction S stands for Siddhārtha's Vīrti and D for Devabhadra's Tīppana. The reference are to pages and lines.]

1 1 The title of the book seems to have been suggested by similar manuals of logic such as Dignāga's *Nyayapraveśa* and Dharmakīrti's *Nyayabindu* it means an easy ford to Nyaya pure logic with which metaphysics is invariably mixed up here as in other similar manuals

2 1 2 प्रमाणयुपदनाधामदप्रारभ्यते is a short sentence in prose by way of a preface to the versified manual

3 3 अचट was a Buddhist logician of the 9th century A.D. who in his commentary on Dharmakīrti's *हेतुचिन्ता* criticised the views of Dharmottara and is in his turn being criticised by S

5 13 मरदाचार्य seems to be a reference to Dharmakīrti

28 13 अपरोक्षज्ञानायामय etc यद्वार अपरोक्षतया अर्थस्य प्रादुर् इदमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्यते. *Pratyakṣa* is only such knowledge as grasps the object not indirectly i.e. directly through the senses

34 3 समक्षवत् means प्रत्यक्षवत् सा यानिनामुन लिङ्गार etc, Siddhasena Divākara rejects the view of Dharmakīrti and others who maintain that अनुपलब्धि स्वभाव and कार्य are the three हेतु on which inference is to be based he also rejects the five grounds of inference viz कार्य कारण संबन्ध समवाय and विराध In the ययसूत्र inference is divided into three classes (a) पूर्वज्ञा a priori from cause to effect (b) शेषज्ञा a posteriori from effect to cause and (c) सामा नोपपत्ति from analogy but Siddhasena Divākara does not seem to admit these and S and D openly condemn them as वाक्यमविवक्षितम्

41 10 ff The expression दृष्टान्वाहतात् is rather uncouth and hence both S and D are at pains to explain it S says दृष्टे

प्रमाणालोचनेन इष्ट प्रतिपिपादयिषित अव्याहतः अनिराहतः सामर्थ्यादर्थो यस्मिन् । e, a statement which does not come in conflict with the object as intended to be conveyed by perception and other sources of valid knowledge. D says that it is either a बहुमाहि of three terms or should be explained thus - इष्ट अव्याहत (अर्थ) यत् तदिष्टाव्याहत वाक्यम् एतेन प्रमाणनिर्णयन इष्टा यादृक् तस्मान् The sense is as given above.

43 1 The expression अव्याहतिविरोधम् also is uncouth : The sense is that वाक्य should be such as not to come in conflict with things as they are perceived and as they are understood. D explains the compound as follows - इत्येव विरोध, एतेन इष्टविरोध, न विषये एष्टविरोधो यत् तत्तथा.

49 10 II Construe यथा लक्ष्यनिर्देशनं विना परिविष्यन् यथाकथञ्चिद् वाणमुषत धातुस्य यो गुणतो गुणदोषो तो धातुस्य गुणस्य प्रयोजनस्य विरक्तोक्तिर्विरोधवाक्याकलङ्कितो भवति, तथा पञ्च विना हेतु प्रवृत्तयस्य हेतु प्रतिवादिना विरुद्ध इति विपक्षे वर्तमान इति मायेत

50 8 There are some logicians who hold that both the varieties of व्याप्ति, viz, अन्वयव्याप्ति and व्यतिरेकव्याप्ति should be shown in order to make doubly sure of the validity of the argument. Siddhasena Divakara feels that they are not necessary as one is quite sufficient for the purpose. S says, प्रयोगस्य च साध्यसाधनफलम्, तच्च देवमेव सिध्यति, द्वितीयप्रयोग केवल वतुत्सवैषम्याच्छात नरर्षकादित्यभिप्राय

50 17 सबन्धरमणान्, the inseparable connection between the साध्य and the सधन is understood, not by अनुमान but by recollection based upon perception. S gives his reason why it is not understood by अनुमान in this way - अनुमाना सबन्धग्रहणे निरवधि रत्नवस्थानुषङ्गेत, सबन्धमाहिणोऽयनुमानस्य पुन सबन्धान्तरग्रहणसम्यपेक्षत्वादिति.

51 18 वैषम्येति S says that the word इति stands for सबन्धरमणात् of the previous verse

52 19 Note the misprint पञ्चामासोऽस्ति लिङ्गत्वं which should be read as पञ्चामासोऽस्ति लिङ्गत्वं. Thus we get five पञ्चामास, viz, प्रतिपादसिद्ध, अक्षसिद्ध, प्रत्यक्षसिद्ध, लिङ्गसिद्ध, e, अनुमानसिद्ध, लोकोक्तिः and स्ववचनसिद्ध

53 3 तस्य हेतो अप्रतयति असिद्धत्वं, सदेह सशय, विपर्यासो विरोध, तेः तदाभता इतो आभासा असिद्धनिवातिविरुद्धरूप भवति

57. 5 Dharmakīrti in his *Nyāyabindu* III. 127-136 mentions three more fallacies of the साधर्म्यदृष्टान्त, viz, अनन्वय, अप्रदर्शितान्वय, and विपरीतान्वय and Dharmakīrti explains them as follows : (1) अनन्वय इति यस्मिन् दृष्टान्ते साध्यसाधनयोः समवसाय दृश्यते, न तु साध्येन व्याप्तां हेतुः सोऽनन्वयः । यथा यो वक्ता स रागादिमान् इष्टपुरुषवत्, (2) अप्रदर्शितान्वयश्च यस्मिन् दृष्टान्ते विद्यमानोऽन्यन्वयो न प्रदर्शितो वक्ता सोऽप्रदर्शितान्वयः । यथा-अनित्यः शब्दः कृत-कृतान् घटवत्, (3) विपरीतोऽन्ययो यस्मिन् दृष्टान्ते विपरीतान्वयः । यथा-यदनित्यं तत्कृतकं घटवत् Dharmottara says that these fallacies are due to the defect of the statement of the opponent which is taken notice of in the परार्थानुमान S says that an illustration in the syllogism is not meant to show the inseparable connection between साध्य and साधन, but to have a recollection of such connection and hence अनन्वय is not a flaw of दृष्टान्त but rather that of हेतु The other two fallacies mentioned by धर्मकीर्ति are due to the fault of the statement of the disputant and not of the दृष्टान्त. Siddhasena Divākara here is clearly criticising Dharmottara's views in this regard, as can be proved by reference to *Nyāyabindutīkā* on III 127-136

59 10 Here S says that अन्यतिरेक, अप्रदर्शितान्वयतिरेक and विपरीतान्वयतिरेक of धर्मकीर्ति are not the flaws in वैधर्म्यदृष्टान्त, as the first of these is due to the defective हेतु and the other two, the fault of the statement of the disputant

60 17 Here S explains the terms दूषण and दूषणमास By दूषण he understands defects in the reasoning such as पक्षाभास &c He understands by साधन not only हेतु but also पक्ष By दृष्टान्त he understands an apparent defect in the reasoning Dharmakīrti calls दूषणमास by the term जाति and seems to restrict the term दूषण to the defects of हेतु, i. e., the three varieties of the हेतुमास only. Compare: ये पूर्वं न्यूनतादयः साधनदोषा उत्तास्तेषामुद्भावनं दूषणम् । तेन परेष्टार्थसिद्धिप्रतिबन्धात् । दूषणमासास्तु जातयः-न्यायविन्दु III 139-140 धर्मोत्तर comments on न्यूनतादयः as असिद्धविरुद्धानैकान्तिनाः. Dr Viśvabhāṣana reads उद्भावनं in the place of उद्भावनम् in the verse, probably for metrical reasons.

61 12. This verse gives the definition of नेवलज्ञान which

alone can be truly regarded as प्रत्यक्ष according to the Jain scriptures and which alone illuminates for ever the true nature of objects. The Jain metaphysics regards acts (कर्मन्) as obscuring our vision and other faculties and hence we have ज्ञानावरणीय दृश्यावरणीय etc as varieties of कर्मन्. The कैवल्यज्ञान is free from all such obscuring agencies सरल आवरण, तत्संस्कारप्रच्छादन कर्म, तेन मुक्तो रहति नामा हरण्य यस्यवर्थ. It is only this ज्ञान which is called परमार्थ प्रत्यक्ष in the manner indicated in the Introduction सत्यज्ञानमर्थात्मनामर्थस्वरूपाभा गहनप्रतिभायन अनवरतप्रकाशनम्.

63 10 The effect of valid knowledge is two-fold immediate and mediate. The immediate effect is अज्ञानविनिर्द्वन्द्व, removal of ignorance, which effect is common to all kinds of knowledge. Knowledge, in fact, is of two kinds the knowledge of a हरिश्च or absolute knowledge and the knowledge of an ordinary man. The knowledge of a हरिश्च makes it possible for him to enjoy perfect happiness and bliss, and keeps him in perfect equanimity while the practical knowledge of an ordinary person enables him to accept what is good and reject what is bad.

64 1 All comprehending knowledge grasps objects which as a matter of fact, have many aspects while Naya can comprehend things but partially, from one particular point of view. The lengthy commentary in the first part discusses how the views of different philosophers on the nature of objects are wrong and how Anāikānta is their true nature. The systems refuted are the वायवैश्विक (page 64ff) सांख्य (p 65 ff) सौत्रान्तिक (pp 66-67), शीघ्रचर (p 68) दृश्यवादि-माध्यमिक (p 68-70) and अद्वैत जन्यादी (pp 70-73). The second part of the commentary is devoted to the description of the seven nayas (pp 75-82) and their counter parts the durnayas (pp 82-93).

93 8 The commentator says there are three kinds of भ्रुत, viz मिथ्याश्रुत नयश्रुत and स्याद्वादश्रुत. मिथ्याश्रुत is the wrong doctrine of philosophers other than the Jains, नयश्रुत is the scriptural knowledge from one particular stand point, e.g., the statement in the मगधती or the व्याख्याप्रज्ञप्ति the fifth Āṅga of the Jains that

a creature in hell dies as soon as born is to be understood from the point of view of ऋतुसूत्रम् in the face of another statement in that very work that such a creature has ten thousand years as the minimum and thirty three *sagaropamas* as the maximum period of life. The *स्याद्वादधृत* however, explains things in all completeness as they truly are. Construe - नयानां नैगमादीनां भुतवर्त्मनि आगममार्ग एव निष्ठाना एव धर्मवद्गुणपर्यवमित्येव प्रवृत्त स्याद्वादधृतमेव संपूर्णार्थमिति ध्यायि समस्तवस्तुधर्मप्रतिपक्षमित्युच्यते एव निष्ठानम् १९ & हेतुगर्भविशेषण

94 I Here in this verse the Jain view of the nature of the soul as the receiver of valid knowledge is described. The commentators S and D both discuss at length the nature of the soul as given in the other systems and show how Siddhasena Divakara's description is the only correct description - तदयं स्वपरप्रकाश कर्ता मोक्षो नित्यात्मस्वाम्य भूतविक्षेप साक्षाद्भूतवतिविनिजपर्यायाश्रुमितानाद्यनन्तकालमावेनिजानतपर्यायविवर्त प्रमाणप्रतिष्ठित परमार्थिका जीनः सकलनयप्रमाणव्यापक प्रमातेति स्थितम्

By the same Author

- 1 Ārya-dvā et son Catuh'ataka Rs 10-0-0
- 2 बौद्धमोक्षा अभ्युदय भाषि प्रसार, No 1-8-0
- 3 मातृतन्त्राकरण हेमचन्द्राचार्यकृतम् . Rs. 2-0-0
(with English notes)
- 4 सूयगाद नियुक्तिसहितम्-प्रथमो विभागः Re. 1-0-0